

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ГОЦУЛЯК Юрій Вікторович

УДК 342 (470+571) (092)

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ П. І. НОВГОРОДЦЕВА

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

ДИ С Е Р Т А Ц І Я

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Оніщук Микола Васильович
доктор юридичних наук

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ П. І. НОВГОРОДЦЕВА ТА ОСНОВНІ ВИТОКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ.....	11
1.1. Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність П. І. Новгородцева ...	11
1.2. Філософсько-правові витоки поглядів П. І. Новгородцева.....	33
Висновки до першого розділу	49
РОЗДІЛ 2 ПРАВОВЕ ВЧЕННЯ П. І. НОВГОРОДЦЕВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ	52
2.1. Співвідношення права і моралі в державно-правових поглядах П. І. Новгородцева.....	52
2.2. «Право» і «закон» у політико-правовому вченні П. І. Новгородцева	66
2.3. Місце «особистісного» та «суспільного» начал у природно-правових поглядах П. І. Новгородцева.....	86
2.4. Поняття та зміст правової держави через призму природно-правових поглядів П. І. Новгородцева	102
2.5. Національний та культурний аспект у державно-правових ідеях П. І. Новгородцева.....	113
Висновки до другого розділу.....	128
РОЗДІЛ 3 ПОГЛЯДИ П. І. НОВГОРОДЦЕВА НА ТЕОРІЮ «НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ»	132
3.1. Поняття «народного суверенітету» в політико-правових поглядах П. І. Новгородцева.....	132
3.2. Сутність та зміст «представництва» та «представницьких органів» у державно-правових поглядах П. І. Новгородцева	150
3.3. Суспільна думка та народний суверенітет у політико-правових поглядах П. І. Новгородцева.....	164
3.4. Народний суверенітет і принцип особистості в державно-правових поглядах П. І. Новгородцева.....	179
Висновки до третього розділу	187
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дотепер наша вітчизняна правова сфера дуже тісно пов'язана з моделлю, яка склалася в СРСР. Тоталітарний режим зробив цю модель абсолютно легістською, тобто такою, коли право є повністю залежним від державної влади. Нині в юридичній науці відбуваються активні пошуки шляхів виходу із репресивного легізму в праві. Одним із таких шляхів є вивчення дорадянської наукової спадщини. Ключовою постаттю в правовій сфері кінця XIX – початку XX століть є П. І. Новгородцев, який був одним із перших марксологів (зокрема, і критиком марксизму) у Російській імперії та прихильником теорії природного права.

Легістська правова спадщина, яка обстоює положення державного волюнтаризму в праві, створює серйозні проблеми для реалізації ідей правової держави як держави «обмеженої». Такий стан справ в юриспруденції спонукає звернення до альтернативних правових теорій, які дають можливість інакше переосмислити державно-правову дійсність. Актуальність наукового доробку П. І. Новгородцева не викликає сумнівів, адже він переконливо показав, що саме теорія природного права здатна здійснити «переоцінку цінностей» в юридичній сфері, по-новому подивитись на ключові правові поняття: «право», «закон», «державна», «особистість», «мораль», «суспільство» та їх взаємозв'язок.

Дослідження наукової спадщини П. І. Новгородцева дасть нам можливість знайти відповіді на деякі фундаментальні політико-правові проблеми, що мають місце в юридичній науці і в сучасній Україні загалом (зокрема, це проблема витоків і джерел права, взаємовідносини права та закону, права та моралі, правової держави, народного суверенітету та ін.), зробити правильну постановку важливих політико-правових питань (зокрема, права як ідеї, визнання наддержавної моральної норми, правового та неправового закону, принципу як регулятора суспільних відносин та ін.). Наразі маємо

ситуацію, коли питання про певне правове явище (чи про право як таке) ще не поставлене з достатньою ясністю і чіткістю, хоча існує багато спроб дати правильну відповідь, що призводить до різкого відокремлення юридичної теорії від практики і до неспроможності їх якісної взаємодії.

Актуалізуючи наукову спадщину П. І. Новгородцева, ми відновлюємо історичну справедливість, адже за радянських часів такі вчені були або у забутті, або розглядались як буржуазні, тобто ворожі для соціалістичної дійсності, що зумовлювало заангажоване ставлення до їх думок.

Теоретико-методологічну основу наукової роботи становлять праці вітчизняних та російських учених-правознавців, істориків, філософів, зокрема, О. Г. Данільяна, О. І. Погорілого, П. М. Рабіновича, В. М. Селіванова, В. Я. Тація, Ю. С. Шемшученка, П. В. Алексеєва, Б. В. Ємельянова, І. А. Кацапової, В. С. Нерсисянца, Ю. М. Оборотова, В. І. Шамшуріна та інших.

Дослідники аналізують вчення П. І. Новгородцева у галузі історії, історії філософії, етики, культурології, філософії права. Проте праці, присвяченої фундаментальному аналізу поглядів П. І. Новгородцева саме в політико-правовому контексті через призму сучасного українського та зарубіжного державно-правового дискурсу, донині не існує.

Об'єктом дослідження є наукова і громадсько-політична діяльність П. І. Новгородцева.

Предмет дослідження складають державно-правові погляди П. І. Новгородцева в контексті сучасного вітчизняного та зарубіжного політико-правового дискурсу.

Методи дослідження. Особливості об'єкта дослідження зумовили використання широкого спектру філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів.

Так, зокрема, використовувався діалектичний метод при розгляді поглядів П. І. Новгородцева на співвідношення особистісного та суспільного, державного та суспільного, особистісного та державного начал, понять «право» та «закон» (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4). Історичний метод використовувався

при дослідженні громадсько-політичної діяльності П. І. Новгородцева, а також при встановленні філософсько-правових витоків його поглядів (підрозділи 1.1, 1.2), історико-порівняльний метод – при з'ясуванні місця та значення правового вчення П. І. Новгородцева в сучасній вітчизняній та світовій юридичній науці (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4), системний – при дослідженні ідей П. І. Новгородцева в їх внутрішній узгодженості між собою (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4), аксіологічний – у ході встановлення пріоритетності доктрини природного права П. І. Новгородцева над позитивістськими вченнями (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4); критичного аналізу – для виявлення недоліків і прогалин у державно-правовому вченні П. І. Новгородцева (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4), Формально-юридичний – при дослідженні поглядів П. І. Новгородцева на державу і право як окремих начал (підрозділи 2.2, 2.4).

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001. Дисертаційна робота є складовою науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)» в рамках комплексної науково-дослідної теми «Дослідження проблем гуманітарних наук», яка затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 27 січня 2005 р.). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 1 березня 2010 р.), включена координаційним бюро Національної академії правових наук України до Переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає в проведенні всебічного аналізу державно-правових поглядів П. І. Новгородцева, доведенні їх значення та ролі для сучасних вітчизняних та світових політико-правових процесів.

Для досягнення визначеної мети поставлені наступні завдання дослідження:

- дослідити основні етапи суспільно-політичної діяльності П. І. Новгородцева (в організації «Союз визволення», конституційно-демократичній партії, Всеросійському національному центрі, законотворчу роботу в Першій Державній Думі);

- простежити вплив П. І. Новгородцева на погляди його учнів – І. О. Ільїна і Б. П. Вишеславцева, з'ясувати, який розвиток отримали його ідеї в правових вченнях цих мислителів;

- виявити та охарактеризувати філософсько-правові та політико-правові витоки поглядів П. І. Новгородцева (вплив поглядів І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, Р. Ієринга, В. С. Соловйова, Б. М. Чичеріна);

- здійснити аналіз поглядів П. І. Новгородцева на особливості співвідношення права і моралі, права і закону, особистості і суспільства, права і держави, простежити зміни його поглядів у пізніх наукових працях;

- з'ясувати можливість практичного застосування положень теорії природного права П. І. Новгородцева для регулювання суспільних відносин;

- актуалізувати ідеї П. І. Новгородцева шляхом з'ясування їх місця в сучасному українському державно-правовому дискурсі;

- проаналізувати погляди П. І. Новгородцева на сутність поняття «народний суверенітет», особливості його втілення;

- висвітлити погляди П. І. Новгородцева щодо правової природи інституту представництва, окреслити політико-правові проблеми, пов'язані із реалізацією цього інституту;

– дослідити погляди П. І. Новгородцева щодо такого явища, як суспільна думка, показати значення цього суспільного феномена для втілення народного суверенітету;

– висвітлити ідеї П. І. Новгородцева з приводу впливу принципу особистості на вирішення протиріччя державницьких і народницьких позицій у питанні про народний суверенітет.

Наукова новизна дослідження:

вперше:

– з'ясовано, як погляди П. І. Новгородцева отримали свій подальший розвиток у правових вченнях його учнів – Б. П. Вишеславцева (у поглядах на правову державу та співвідношення моралі і права) і І. О. Ільїна (у концепції правосвідомості);

– виявлена можливість безпосереднього застосування природно-правових ідей П. І. Новгородцева для регулювання суспільних відносин шляхом обґрунтування можливості практичного застосування принципів права, можливість їх прямої дії в окремих випадках;

– здійснено аналіз поглядів П. І. Новгородцева на поняття «народний суверенітет» крізь призму наявних народницьких та державницьких тенденцій у цьому питанні;

– розглянуто погляди П. І. Новгородцева щодо інституту представництва, виявлені проблеми, пов'язані з відсутністю розуміння представництва як обов'язку перед народом, а не набору повноважень, що породжує відчуження представника від початкової функції;

– проаналізовано погляди П. І. Новгородцева на суспільну думку, особливості її виявлення та місце у втіленні положень теорії народного суверенітету;

– актуалізовано природно-правові ідеї П. І. Новгородцева шляхом проведення аналізу сучасного українського державно-правового дискурсу з приводу окремих положень доктрини природного права, а також представництва, народної ініціативи та суспільної думки;

– висвітлено ідеї П. І. Новгородцева щодо впливу принципу особистості на вирішення протиріччя державницьких і народницьких позицій у питанні про народний суверенітет.

удосконалено:

– розкриття суспільно-політичної діяльності П. І. Новгородцева, зокрема, у громадсько-політичній організації «Союз визволення», конституційно-демократичній партії, вперше розкрито діяльність вченого в часи громадянської війни в організації «Всеросійський національний центр»;

отримали подальший розвиток:

– дослідження поглядів П. І. Новгородцева щодо співвідношення «природного права» та «позитивного закону», зокрема, встановлено, що правовий ідеалізм, який знайшов своє втілення в теорії природного права, не варто розглядати як відсторонення від практичного боку життя, а як обґрунтування необхідності пошуку вищих принципів для права;

– дослідження законотворчої роботи П. І. Новгородцева у Першій Державній Думі, а саме: законопроекту «Про недоторканність особистості», виявлено втілення його політико-правових позицій у цьому документі, а також його загальну юридичну і політичну цінність;

– характеристика філософсько-правових та політико-правових витоків ідей П. І. Новгородцева (виявлено особливості впливу поглядів І. Канта щодо розмежування понять «право» і «мораль», Г. В. Ф. Гегеля – щодо об'єктивного елемента в праві, Р. Ієринга – щодо аксіологічного виміру в праві, В. С. Соловйова – щодо об'єднання об'єктивного та суб'єктивного в праві, Б. М. Чичеріна – щодо місця особистісного начала в державно-правовій сфері);

– аналіз поглядів П. І. Новгородцева на співвідношення держави і права, які засновані на тезі, що держава не може підпорядковуватись тій нормі, джерелом якої вона є, а звідси постає необхідність визнання вищої поза- та наддержавної норми; при розгляді питання про «джерела права» обґрунтована необхідність звертати увагу, насамперед, на джерело як на витік права, його походження, а не як на письмовий документ, в якому право закріплюється;

– характеристика поглядів П. І. Новгородцева на особливості співвідношення права і моралі, особистості і суспільства; зокрема, встановлено, що якщо громадянство – це саме «правовий» зв'язок людини і держави, тобто заснований на ідеї права, джерелом якої є моральна свідомість особистості, то громадянин для держави має бути «метою», а не «засобом»;

– аналіз змін у політико-правовому світогляді П. І. Новгородцева в його пізніх роботах, основний зміст яких полягає у зверненні до національних та релігійних святих як основи культурного розвитку суспільства, зокрема, і в державно-правовій сфері.

Практичне значення одержаних результатів. Це дослідження дає змогу з'ясувати дійсну цінність та оригінальність наукового доробку такого видатного філософа-юриста, як П. І. Новгородцев, переосмислити фундаментальні державно-правові поняття.

Результати дослідження мають наукове та практичне значення. Їх можна використовувати при подальших дослідженнях фундаментальних політико-правових та філософсько-правових питань.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в нормотворчій діяльності – при підготовці фундаментальних нормативно-правових актів, а також для підготовки фахівців зі спеціальностей «Правознавство», «Політологія», «Філософія» у ході викладання навчальних дисциплін «Історія вчень про державу і право», «Історія держави і права», «Філософія права», «Політологія» (довідка про впровадження в навчальний процес Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова № 07-10/1005 від 13 травня 2015 р., довідка про впровадження в навчальний процес Міжрегіональної Академії управління персоналом № 84 від 18 січня 2012 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації та результати дослідження були обговорені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Окремі положення дослідження були

викладені в наукових доповідях на Міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: «Шості юридичні читання» (22 – 23 квітня 2010 року, м. Київ), «Перспективи та пріоритети розвитку юридичної науки» (14 – 15 жовтня 2010 року, м. Запоріжжя), «Теорія і практика правотворчої та правозастосовної діяльності в контексті сучасних реформаційних процесів» (22 – 23 жовтня 2010 року, м. Харків), «Юридична наука: політичні, економічні та соціальні витоки сьогодення» (29 – 30 жовтня 2010 року, м. Київ), «Розвиток України в XXI столітті: економічні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми» (15 листопада 2010 року, м. Тернопіль), «Сьомі юридичні читання» (19 – 20 травня 2011 року, м. Київ).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження висвітлені в 13 наукових публікаціях, з яких шість – у виданнях, що визначені МОН України як фахові з юридичних наук, одна – у закордонних виданнях, шість – у тезах і матеріалах до конференцій.

Структура роботи. Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків до кожного розділу і загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 213 сторінок, обсяг основного тексту дисертації – 192 сторінки. Список використаних джерел складається з 223 найменувань (на 21 сторінці).

РОЗДІЛ 1

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ П. І. НОВГОРОДЦЕВА ТА ОСНОВНІ ВИТОКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ

1.1. Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність П. І. Новгородцева

Народився П. І. Новгородцев 28 лютого 1866 р. в м. Бахмут Катеринославської губернії. Батько його, харківський 2-ї гільдії купець Іван Тимофійович Новгородцев, до часу вступу сина до Московського університету помер, але сім'я була доволі заможною, маючи багатих родичів (відомо, що при хрещенні Павла, як і його молодшого брата Олександра, був «Таганрозький 1-ї гільдії купець П. Філіпов»). Закінчивши із золотою медаллю Катеринославську гімназію, П. І. Новгородцев у 1884 р. вступає на перший курс природничого відділення фізико-математичного факультету Московського університету, але, провчившись місяць, подає прохання про переведення його на юридичний факультет. У 1888 р. він закінчив університетський курс навчання зі ступенем кандидата і був залишений на кафедрі історії філософії права для підготовки до професорського звання. З 1890 по 1899 рр. він у сукупності більше чотирьох років перебував у закордонних відрядженнях, де проводив дослідження і готував дві дисертації [120, с. 3].

Наприкінці 1880-х рр. П. І. Новгородцев зблизився з соціал-ліберальним гуртком В. І. Вернадського, с. С. Ольденбурга та ін., який називався «Приютинське братство», і взяв участь у низці його загальнодержавних ініціатив, зокрема, під час голоду 1891 – 92 рр. З 1890 по 1899 рр. з перервами працював над дисертацією в закордонних відрядженнях. У 1896 р. П. І. Новгородцев був обраний приват-доцентом університету, а в 1897 р. він захистив магістерську дисертацію «Історична школа юристів, її походження і доля». З 1898 р. читав в університеті курс історії філософії права. У 1902 р.

захистив докторську дисертацію «Кант і Гегель у їх вченнях про право та державу» [77, с. 462]. П. І. Новгородцев незмінно привертая увагу своїх слухачів не тільки ерудицією, дисципліною думки, але, передусім, своєю особистістю, спрямованою до вічного джерела істини, добра і краси. І. О. Ільїн у своїй статті, присвяченій П. І. Новгородцеву, зазначав, що він говорив не про факти, не про засоби, абстрактно, але про живе, він говорив про цілі життя і, насамперед, про право вченого дослідити і обґрунтовувати ці цілі [55].

У 1901 – 1902 рр. разом з представниками «критичного спрямування» в російському марксизмі (П. Б. Струве, С. Н. Булгаковим, С. Л. Франком та ін.), П. І. Новгородцев став одним з укладачів і редактором збірника «Проблеми ідеалізму» [145], поклав початок синтетичному ліберально-соціалістичному «ідеалістичному напрямку» в російському визвольному русі [77, с. 462].

З 1904 р. П. І. Новгородцев – член Ради Союзу визволення. У кінці 1905 р. вчений вступив до кадетської партії. Був обраний до Першої Державної думи від Катеринославської губернії, а влітку 1906 р. взяв участь у складанні і прийнятті опозиційними депутатами думи Виборзької відозви про громадянську непокору з огляду на достроковий її розпуск, за що зазнав тюремного ув'язнення [77, с. 462].

У 1911 р. на знак протесту проти порушення університетської автономії П. І. Новгородцев вийшов у відставку з університету. У роки 1-ї світової війни – він активний співробітник Всеросійського союзу міст, московський уповноважений Особливої наради з палива [76, с. 41]. Після Лютневої революції 1917 р. він був знову обраний професором Московського університету, став членом-засновником «Ліги російської культури», її Тимчасового комітету в Москві. Будучи обраним знову до складу ЦК кадетської партії, П. І. Новгородцев зайняв виразну антиреволюційну позицію, вважаючи необхідним встановлення військової диктатури для запобігання державної катастрофи [77, с. 463].

У 1907 – 1911 рр. він продовжив читання лекцій у Московському університеті на правах приват-доцента, але основним місцем його роботи стає

Московський комерційний інститут, де в 1906 р. його обирають директором. У цьому інституті, який отримав вже назву Інституту народного господарства ім. Карла Маркса, він був переобраний на новий термін професором 2 травня 1919 р., хоча влітку 1918 р. П. І. Новгородцев остаточно покинув Москву під загрозою арешту й розстрілу [120, с. 4].

У 1918 р. П. І. Новгородцев був одним з ініціаторів створення низки антирадянських підпільних організацій в Москві. У травні, уникнувши арешту, він перейшов на нелегальне становище. Був серед авторів збірника «З глибини» (1918 р.), який являв собою відповідь тодішньої інтелігенції на криваві революційні події. Влітку-восени 1918 р. П. І. Новгородцев перебрався в розташування білих армій на Півдні Росії. Через побоювання нашкодити своїй родині, що залишилася в Радянській Росії, він відмовляється від офіційних посад (йому пропонували завідувати управлінням народної освіти в адміністрації генерала Денікіна) і публічних виступів, хоча негласно брав участь у розробці законопроектів Особливої наради при Денікіні. У 1919 р. П. І. Новгородцев був учасником конференцій кадетської партії в Катеринодарі та Харкові. Виїхавши через хворобу за кордон, учений незабаром повернувся в зайнятий військами генерала Врангеля Крим, короткий час викладав у Сімферопольському університеті [77, с. 463]. Емігрувавши, П. І. Новгородцев заснував Руський юридичний факультет у Празі за сприяння чеського уряду, який очолював як декан з дня його відкриття 18 травня 1922 р. і аж до своєї кончини 23 квітня 1924 р. [120, с. 4].

Однією із особливостей П. І. Новгородцева як філософа-юриста було те, що він у своїх творах завжди намагався торкатися питань, які були актуальними (і такими залишаються) у всі часи. А це є найфундаментальніші проблеми права, що виходять далеко за межі юриспруденції як науки і отримують метафізичний зміст. Саме тому звертатися до творчості П. І. Новгородцева почали ще за його життя. Зокрема, ми можемо виокремити дискусії, які велися на сторінках журналів «Юридичний вісник» та «Питання філософії та психології» із Л. Й. Петражицьким (розробником психологічної теорії права

[134]) та Є. М. Трубецьким (у першому випадку, з приводу психологічної теорії права, а у другому, – з приводу поглядів П. І. Новгородцева на філософію права І. Канта).

Після смерті П. І. Новгородцева публікують праці, присвячені його творчості та особистості, такі видатні вчені, як Г. Д. Гурвич [87], І. О. Ільїн [55], П. Б. Струве [166], Г. В. Флоровський [166; 186], які зазначають його величезну роль у політико-правовій та філософсько-правовій думці.

За радянських часів творчість філософів права «срібного віку» загалом намагаються здати в «архів історичних пам'яток» як відголосок буржуазної епохи. Праці П. І. Новгородцева не стали винятком. Якщо про філософа і згадували, то виключно в критичному дусі через призму ідеологічної заангажованості. Так, зокрема, це деякі праці А. В. Полякова («К критике методологических основ школы «возрожденного естественного права» в России (П. И. Новгородцев)» [139]), В. Д. Зорькіна, Е. В. Кузнєцова (в останніх двох побіжно згадується П. І. Новгородцев у контексті історії політико-правової думки).

Активно звертатись до наукової спадщини П. І. Новгородцева починають вже після розпаду СРСР, коли ліберально-демократичні ідеї набирають дедалі більшої популярності. Зокрема, творчості П. І. Новгородцева присвячено цілу низку дисертаційних досліджень у Росії в різних наукових сферах: В. В. Князев «Философско-правовые воззрения П. И. Новгородцева (2001, соціальна філософія) [74]; Фролова, Е. А. «П. И. Новгородцев о праве и государстве» (2001) [188]; Ю. Ф. Широков «Историософские аспекты правового нигилизма в философии права П. И. Новгородцева» (2002, історія філософії) [203]; И. А. Кацапова «Соотношение морали и права в философии П. И. Новгородцева» (2003, етика) ті інші наукові дослідження [63; 64; 65; 66; 67; 68; 146]; И. Н. Крохин «Общественно-политические взгляды и научная деятельность П. И. Новгородцева конца XIX – начала XX века» (2006, історія); С. В. Крамарук «Право и правовая культура в русской культурологической мысли – П. И. Новгородцев и Б. И. Кистяковский» (2008, культурологія);

Е. Ю. Матророва «Концепция нравственной личности в философском наследии П. И. Новгородцева» (2010, історія філософії) [98], Г. Г. Бернацкий «Развитие представлений о природе естественного права в истории правовой мысли» [18]. В Україні творчості П. І. Новгородцева присвячено дисертацію О. М. Литвинова «Філософія права П. І. Новгородцева: осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу» [87] та інші роботи [59; 88; 171], де даний ґрунтовний аналіз філософсько-правових поглядів філософа через призму стрижневої ідеї в його творах – суспільного ідеалу. Існує величезна кількість статей, присвячених різним аспектам вчення П. І. Новгородцева. Зокрема, це праці П. В. Алексєєва, Б. В. Ємельянова, І. А. Кацапової, В. С. Нерсеянца, Ю. М. Оборотова, В. І. Шамшуріна, Ю. С. Шемшученка та інших.

Сучасні вчені також використовують та посиляються на ідеї П. І. Новгородцева, зокрема – це О. Г. Данільян, О. І. Погорілий, П. М. Рабінович, В. М. Селіванов, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко та ін.

Зупинимось, однак, більш детально на суспільно-політичній діяльності П. І. Новгородцева.

Його навряд чи можна назвати суто кабінетним ученим. Наукову роботу мислитель, починаючи з 1900-х рр., активно поєднував із суспільно-політичною діяльністю. П. І. Новгородцев не був тим філософом, якого цікавили власні ідеальні побудови, абстраговані від дійсного порядку речей. Для нього завжди безсумнівним було те, що ідеальні конструкції розуму не повинні бути просто предметом захоплення, або, скажімо, задоволенням тих чи тих естетичних запитів людського розуму. Ідеал повинен бути основою прогресивного розвитку особистості та суспільства в цілому; це вимоги, на які має відповідати людина в міру своїх сил і можливостей, таким чином, прагнучи до належного. Тому П. І. Новгородцев, вочевидь, не міг бути байдужим до тієї політичної ситуації, яка склалася в країні в ті часи, більше того, що ситуація, як ми знаємо, була дуже складною і неоднозначною.

У своїх політичних поглядах він стояв на позиціях, які можна охарактеризувати як ліберально-демократичні.

«Союз визволення» був організацією, яка підготувала ґрунт для формування кадетської партії і її програми.

Чим же все-таки ця організація могла привернути увагу П. І. Новгородцева, адже входили в цей «Союз» люди, яких хоч і можна об'єднати під ідеями лібералізму, але проте діапазон їх поглядів був досить широким, від ліво-налаштованих до правого крила? Щоб це зрозуміти, нам варто висвітлити основні пункти тієї ідеологічної платформи, на якій стояла діяльність «Союзу визволення».

У червні 1902 року в Штутгарті був заснований нелегальний журнал «Визволення» під редакцією П. Струве, на сторінках якого і були намічені ті основні тенденції, які мали місце в політичних поглядах російських лібералів.

Одним з найбільш відправних питань було вирішення позиції щодо політичного устрою, форми державного правління, яка повинна бути в реформованій Росії. Для багатьох уже стало ясным, що абсолютна монархія відживала своє і гальмує прогресивний розвиток суспільства. Тому одна з позицій ліберального руху, висвітлених у журналі «Визволення», – це заміна необмеженого самодержавства конституційною монархією [201, с. 47]. Також піднімалися питання про вимогу загального виборчого права, внесення в програму кадетської партії аграрної та політичної проблем.

Отже, можемо зробити висновок, що діяльність організації «Союз визволення» була спрямована на ініціювання вимоги скликання установчих зборів для розробки конституції.

Для П. І. Новгородцева абсолютна монархія була завжди чимось застарілим, середньовічним. У минулому залишились ідеї, які вимагали концентрації необмеженої влади в руках однієї людини і могли мати позитивні відгуки (наприклад, як у випадку з Т. Гоббсом або Н. Макіавеллі [204; 216]). Ідея божественного походження влади (наприклад, цар – помазанник божий) дає можливість самодержцю нести відповідальність за свої дії не перед народом, а

перед якимись потойбічними вищими інстанціями. Правова держава Нового часу має ґрунтуватися на тому, що єдиним джерелом влади є народ і забезпечення саме прав та інтересів громадян є основним обов'язком представників цієї влади.

П. І. Новгородцев, розмірковуючи про ідеал правової держави Нового часу, вказує, що з самого початку стояло питання про те, щоб «знайти умови для правомірного існування влади, зробити право підставою державного життя, забезпечити рівність і свободу не тільки у відносинах між громадянами, але і у відношенні до них держави» [115, с. 4].

У програмних положеннях «Союзу визволення», викладених у тому ж журналі «Визволення», декларується курс на «корінне перетворення державного ладу Росії на засадах політичної свободи і демократизму» [84, с. 158]. А це, у свою чергу, означає: рівність усіх перед законом незалежно від статі, віросповідання і національності; недоторканість особи і житла. Ці вимоги в майбутньому знайшли своє більш широке роз'яснення в законопроекті, який був підготовлений П. І. Новгородцевим – «Про недоторканність особистості».

Також декларувалася свобода пересування, свобода совісті, причому зазначалося, що «з визнання начала свободи совісті випливає, з одного боку, звільнення церковних спільнот від державної опіки, а з іншого, – звільнення держави від підпорядкування церковним інтересам» [84, с. 158]. П. І. Новгородцев дуже добре розумів усю істотність цього моменту, наскільки важливим є розмежування в державі церковного і світського елементів. «У боротьбі світського ідеалу з церковним проявляється боротьба двох культурних систем, з яких кожна прагне до поширення своїх начал. Знайти вихід з цієї боротьби в тих країнах, де вона не привела ще до міцного примирення, є завданням майбутнього. Вихід полягає в розмежуванні сфер впливу церкви і держави, відповідно до істотного покликання кожного з них» [115, с. 1 – 2]. Кожен повинен займатися своїми справами, церква – духовним здоров'ям суспільства, тобто своїм прямим церковним покликанням, а державна влада –

світськими справами. В іншому випадку, навряд чи можна буде говорити про будь-який суспільний розвиток.

В ідеях демократичних перетворень Росії «Союз визволення» також обстоював позиції про свободу друку, скасування цензури, свободу усного слова, свободу народних зборів, права колективного звернення до законодавчого органу з заявами та клопотаннями, контролю народного представництва над виконавчою владою (важливість цієї ідеї для розвитку правової держави П. І. Новгородцев підкреслював, ще коли розглядав погляди Дж. Локка, який вперше висловив думки про взаємний контроль законодавчої і виконавчої влади); представники народу повинні мати право законодавчої ініціативи.

Наскільки важливий інститут парламентаризму і все, що з ним пов'язано, для політико-правового реформування Росії, П. І. Новгородцев показав, аналізуючи європейський політичний досвід. Незважаючи на всі ті проблеми, які існують в дійсності, пов'язані з ідеєю парламенту, вони тільки розширюють саму ідею, до досконалості якої потрібно прагнути, щоразу вирішуючи ті завдання, які перед нами ставить історична реальність, щоб народне представництво дійсно могло «дати відображення країни з усіма фарбами її суспільного життя, з усією повнотою і енергією її проявів, які перехрещуються в найрізноманітніших напрямках» [112, с. 139].

П. І. Новгородцев розумів, що, маючи демократичні ідеї та політичні засоби для їх втілення, ми повинні йти еволюційним шляхом, поступово вирішуючи проблему за проблемою. «Шлях до майбутнього лежить через удосконалення існуючих політичних форм, а не через повернення до старих, і критика представництва повинна привести до вимоги його заповнення, а не усунення» [112, с. 139].

Однак організація «Союз визволення», не дивлячись на порівняно нетривалий термін існування (близько 2 років), зуміла виконати свої основні завдання, а саме: об'єднання ліберальних політичних сил і опрацювання

програми, на основі якої і буде розроблятися тактика і стратегія подальших дій у боротьбі за Росію, звільнену від політичних пережитків.

У другому півріччі 1904 р. громадська організація «Союз визволення» організувала по всій Росії так звану банкетну кампанію: в різних містах влаштовувалися під різними приводами банкети, на яких збиралося по кілька сотень людей, виголошувалися промови і виносилися резолюції, більшою частиною, з вимогою конституції на основі загальної, рівної, прямої і таємної подачі голосів. У легальний друк звіти про ці банкети або не проникали, або проникали вкрай обмежено, але в закордонному друку, і особливо в журналі «Визволення», про них друкувалися досить повні звіти з приведенням резолюцій і з детальним викладом промов [84, с. 241].

На з'їзді представників «Союзу визволення» в Москві в серпні 1905 р. вирішено було сприяти організації конституційно-демократичної партії, до складу якої увійшла велика частина членів Союзу. На зборах петербурзького «Союзу Визволення» в кінці жовтня 1905 р. було прийняте рішення, всупереч бажанню конституційних демократів (кадетів) зберегти відособлено саму спілку, але це рішення так і не було втілене в життя, і союз, по суті, припинив своє існування [84, с. 284].

Як зазначав В.О. Маклаков: «У деякі періоди історії все зводиться до однієї головної реформи; решта додається. Так, у 60-х роках домагалися «визволення», у 1900-х – «конституції». Після «визволення» гнила бюрократія зуміла перебудувати російське життя на нових засадах і створити епоху «великих реформ». Після оголошення конституції повинна була статися така ж перебудова; це разом з владою мала робити громадськість» [94, с. 178]. І так, можемо сказати, що всі дії з розробки та прийняття законопроектів були спрямовані на розвиток конституціоналізму та прийняття Основного закону. А тому не дивно, що рівність, недоторканість особи, скасування смертної кари і т. ін. стали пріоритетними в діяльності Першої Державної думи.

Конституційно-демократична партія була створена для реалізації тих програмних ідей, які були намічені «Союзом визволення» у зв'язку зі скликанням Першої Державної Думи.

З самого початку всередині кадетської партії намітилися різні розбіжності, причому з дуже істотних питань. Наприклад, щодо революції – було дві протилежні позиції: схвалення революційних дій, які повинні створити ґрунт для перетворення Росії, яке підтримував В.О. Маклаков, і конституційний шлях поступового реформування, поданий ще одним лідером – П.М. Мілюковим [94, с. 21]. Як уже згадувалося, П. І. Новгородцев завжди стояв на позиціях еволюційного розвитку країни [26, с. 45], адже революційний для більшості тодішньої інтелігенції видавався бездуховним і руйнівним [12]. Такий шлях можна назвати найбільш правовим. Ідея природного права, яка тісно пов'язана з ідеєю моральності, тому що має з нею спільне абсолютне начало, навряд чи може яким-небудь чином поєднуватися з революційним насильством, яке ці ідеї ігнорує в ім'я фантастичних цілей («краю на землі»). «В міру того, як принцип еволюції, принцип невинного і безперервного розвитку і руху дедалі глибше проникає у суспільну свідомість, стає неможливим підтримувати стару віру в незмінний суспільний ідеал. Чи не дивно справді припускати, що безупинно до сих пір здійснюваний рух зупиниться раптом біля воріт земного раю, який чомусь випаде на долю одного з наступних за нами поколінь... Такі мрії і надії були зрозумілі в тих, хто вважав за можливе раз і назавжди здійснити абсолютну правду життя, але вони аж ніяк не йдуть до еволюційної філософії наших днів», – писав П. І. Новгородцев [120, с. 41].

Отже, кадетська партія відрізнялася великою кількістю різних тенденцій (від правого до лівого революційного спрямування). Це, насамперед, пояснюється великою кількістю самобутньої високоосвіченої інтелігенції, яка перебувала в кадетській партії.

Проте основною метою кадетів, з якою погоджувалися усі, було створення позакласового загальнонаціонального руху [201, с. 21], що

покликаний докласти усіх зусиль для поліпшення становища в тогочасному суспільстві.

У радянські часи «інтелігентська» частина конституційно-демократичної партії мала суто буржуазне забарвлення [77]. У професорі і доценті, передусім, бачили людей, які «заробляють від 4 до 8 тисяч і вище на рік» [201, с. 82]. «Багато хто з них (В. М. Гессен, П. І. Новгородцев, М. М. Вінавер, В. Д. Набоков і ін.) були видавцями, редакторами і співредакторами буржуазних газет і журналів» [201, с. 82]. У ті часи станове походження людини цілком могло затьмарити всю її діяльність, всі її заслуги. Цим, звичайно ж, пояснюється, чому творчість таких талановитих філософів, як П. І. Новгородцев, залишалася довгий час в забутті і відроджується лише з настанням 90-х років ХХ століття.

Конституційні демократи вважали, що за формою державного правління Росія має бути «конституційною і парламентарною монархією. Державний устрій Росії визначається Основним законом» [201, с. 94].

В одному із джерел радянських часів (Шелохаев В. В. «Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг. », 1983 р.) ми знаходимо наступний опис поглядів представників кадетської партії: «Видатні кадетські юристи, В. І. Гессен, С. А. Котляревський, П. І. Новгородцев, С. А. Муромцев, вважали, що монарх повинен мати рівні права з народним представництвом. Він міг накладати вето на будь-який законопроект, зберігав за собою керівництво збройними силами, призначав і звільняв вищих цивільних чиновників, оголошував війну і укладав мир, торговельні договори з іншими державами, скликав і розпускав Державну думу» [201, с. 95]. Звичайно ж, у ті часи це сприймалося як потурання існуючому режиму. Але це було далеким від дійсності. Монарху в реформованій Росії навряд чи могла бути надана можливість бути джерелом абсолютної влади. Мається на увазі, що його бачили на чолі виконавчої влади. А щодо рівних прав з народним представництвом, то тут до кінця належало втілити принцип поділу влад, виходячи з якого, гілки влади мають бути

рівними і мати взаємний вплив одна на одну для уникнення свавілля, узурпації, як з боку виконавчої влади, так і законодавчої (для недопущення «парламентського деспотизму»).

Отже, для П. І. Новгородцева, як і для кадетів в цілому, наступним еволюційним кроком у перетворенні Росії було встановлення конституційної парламентської монархії, де цар є главою уряду (і цим обмежується). При цьому, роблячи подібні висновки, не варто вважати П. І. Новгородцева монархістом. Філософ розумів, що до серйозних реформ країна повинна дозріти, і наявні проблеми потрібно вирішувати поступово. Але, водночас, потребу в реалізації демократичних засад у державі П. І. Новгородцев вважав невідкладною, доказом чого служить розроблений і представлений ним в Державній думі законопроект «Про недоторканність особи» [113].

Велике значення в громадсько-політичній діяльності П. І. Новгородцева мала подія, з приводу якої він висловлювався: «Акт, який ми зробили, вже винесено незабутніми рисами на сторінки історії. Це – великий історичний акт, ослабити або применшити який ніщо не може» [94, с. 116]. Мався на увазі знаменитий історичний адрес Державної думи, який вона одногolosно прийняла, з одного боку, як програму своїх дій, а з іншого, – як відповідь на «тронну промову» царя з приводу скликання думи. Що це був за документ, про який мислитель так пафосно висловився в парламенті? У цьому документі було сказано: «Державна Дума, виконуючи обов'язок, безумовно покладений на неї народом, вважає невідкладно необхідним забезпечити країну точним законом про недоторканість особи, свободу совісті, свободу слова і друку, свободу спілок, зборів і страйків, – переконана в тому, що без точного встановлення і суворого проведення цих начал жодна реформа суспільних відносин нездійсненна... » [208]. Також у ньому йшлося про законодавчі заходи щодо поліпшення становища сільського населення і трудящих загалом, і в кінцевому підсумку – щодо ліквідації різкого станового розмежування, яке мало місце в суспільстві через існування різних привілеїв. П. І. Новгородцев розумів крайню важливість подібних заходів. «Те, що особливо гнітить трудівників життя, – це

усвідомлення своєї беззахисності та беспорядності в життєвій боротьбі. Висловити в самому законі принцип підтримки всіх слабких і беззахисних – це значить прославити в них почуття власної гідності, зміцнити свідомість, що за них стоїть сам закон» [122]. Також в адресі обстоювалася вельми прогресивна на той час вимога скасування смертної кари. У цьому виявлялися начала гуманності, моральності, які П. І. Новгородцев так обстоював у своїх працях. Також висловлювалися позиції про політичну амністію. Таким чином, парламентарі хотіли закласти вже не декларативні, а практичні основи для свободи думки, слова, тобто початку політичного плюралізму.

Особливого значення кадети надавали законопроекту про недоторканність особистості, який розглядався ними як «вторгнення до багатьох зі сформованих сфер суспільного порядку. Вони пропонували скасувати багато статей статуту про попередження злочинів, які були створені в епоху боротьби з визвольним рухом» [201, с. 103]. Зокрема, це виняткові суди і закони, положення про посилену і надзвичайну охорону. Це було надзвичайно важливо, тому що перед тим, як впроваджувати на декларативному рівні демократичні права і свободи громадян, потрібно було підготувати для цього необхідний ґрунт. Тому скасування тих державних установ, функціонування яких прямо протистояло свободам особистості, без яких громадянське суспільство просто немислиме, було цілком обґрунтованим і виправданим. Це було необхідною умовою того, щоб демократичні закони могли реально втілитися в життя.

Кадети вважали, що система посиленої і надзвичайної охорони не тільки підриває основи законності, а й розхитує в суспільстві ідею права та підвалини загальної правосвідомості. У населення зміцнюється думка, що влада не може обійтися без виняткових заходів, які неминуче ведуть до сваволі і насильства, а це, у свою чергу, не може не викликати недовіри до влади. Щоб уникнути подібного явища, на думку кадетів, варто було встановити безперервний процес нагляду суду над діями адміністрації. Всі взаємини особистості і влади повинні бути засновані на суворій законності [7, с. 103]. Для П. І. Новгородцева носієм

ідеї права є вільна особистість, яка морально розвивається (більш детально це буде розглянуто в наступних розділах), а тому, якщо особа пригнічується владою, то ні про яке торжество права, а, отже, і ні про яку правову державу мови йти не може.

У ст. 2 і 3 законопроекту вказується, що «ніхто не може бути затриманий і взятий під варту, підданий обшуку, поліцейському нагляду і судимий інакше, як у порядку загального судового провадження» [201, с. 103]. Подібні положення мали б покласти край свавіллю і політичній нетерпимості державної влади.

Розглянемо більш детально приписи цього законопроекту, тому що в ньому були відображені важливі ідеї П. І. Новгородцева, які він розробляв на філософському рівні і які повинні були знайти своє втілення в суспільних відносинах шляхом їх легалізації в законі.

П. І. Новгородцев акцентував значимість внесеного законопроекту: «...почати із захисту недоторканості особи означало увійти до обговорення найбільш хворого місця російської дійсності» [113, с. 142]. І справді, перехід від «людина для держави» до «держави для людини» на той час мав стати вирішальним кроком на шляху, орієнтованому на верховенство права, від старезного середньовічного абсолютизму до правової держави. Болючість цього питання полягає ще й у тому, що в історії народностей, які входили до Російської імперії, всі спроби будь-яким чином відстояти свої права придушувалися дуже жорстоко, зокрема, це ж трапилося під час виступів робітників у 1905 році. Але при установі законодавчого органу стало можливим створення правового поля, в якому б діяли всі державні органи, і за рамки якого виходити було б не дозволено; з'явилася можливість втілити принцип верховенства права.

У своїй доповіді, що представляла Думі законопроект, П. І. Новгородцев не приховав від депутатів всю складність завдання, яке поставила перед собою кадетська фракція і комісія з розробки проекту. Насамперед, він зазначив, що в чинному законодавстві відповідні норми, покликані гарантувати

недоторканність особистості, як правило, не об'єднуються в особливий нормативний акт, а перебувають у тих нормативно-правових актах, які найбільшою мірою пов'язані з реалізацією відповідних повноважень різних органів влади і, передусім, у галузі кримінального судочинства (кримінально-процесуального права). Як причини, що послужили підставою для розробки спеціального закону, П. І. Новгородцев назвав насамперед необхідність «затвердження начал права у відносинах влади до окремих осіб» як «основного завдання законодавчої влади», а також необхідність забезпечення доступності відповідних законів, що закріплюють права особистості всім громадянам [3, с. 4]. Наразі складно зрозуміти, чому настільки необхідне було створення закону, зміст якого б повною мірою вичерпував всю повноту принципу «недоторканості особистості» без усяких відсилань до інших нормативних актів, адже така практика в наші дні дуже поширена. Але річ у тім, що важливість цього законопроекту була занадто велика, він встановлював основи правової держави. Недоторканність повинна була стати одним з найбільш впливових чинників для підвищення рівня правосвідомості населення через те, що суть цього принципу пояснювалася цілком конкретно, і потрібні були гранично ясні дії з боку держави.

Недоторканність особистості в законопроекті розглядалася у двох аспектах. У ньому виявляються змішаними два поняття недоторканності – перше з них – більш широке, коли «недоторканість» розуміється як неприпустимість неправомірного насильства над особистістю, друге – вужче, означає, що протизаконне застосування примусових заходів до громадянина заборонене законом [3, с. 4].

Стаття 1 закону говорить: «Особистість кожного є недоторканою» [52, с. 35 – 36]. Наступні статті обмежують втручання з боку влади в діяльність особистості. В основі законопроекту лежало «відновлення загального і єдиного для всіх суду і права» [3, с. 6]. Уже в цьому вихідному положенні ми бачимо, наскільки узгодженими були законодавчі дії ліберальної частини російського

парламенту. Наявність незалежної судової влади для конституційних демократів була основою незалежності особистості [3, с. 6].

П. І. Новгородцев, підкреслюючи ідею того, що право все-таки має стояти над державою, заявляв: «Хоч би не були досконалі постанови, призначені щодо захисту особистості від довільного позбавлення волі, але якщо залишається в силі правило, за яким адміністративна влада може, якщо вважатиме за потрібне, вилучити ту чи іншу справу з-під ведення загального суду, свобода громадян не може вважатися забезпеченою» [52, с. 38]. Тобто право має бути однаковим для всіх, і винятків тут бути не повинно, в іншому випадку, законодавство буде являти собою сукупність декларацій, і нічого більше.

Відводячи таку велику роль суду, автор хотів, щоб подібними діями було до кінця проведено принцип «поділу влад». Всі можливі втручання в особисту свободу людини, такі як обшук, затримання, висилка, повинні бути суворо регульовані законом і здійснюватися винятково у встановленому порядку. Але щоб такі дії не були свавіллям виконавчої влади (на той момент – монарха), вони повинні бути санкціоновані тією владою, яка стежить за правильним застосуванням закону. Політика має бути підпорядкована праву!

У статті 3 законопроекту говорилося, що ніхто не може «бути судимим інакше, як тим судом, якому за законом підвідомче осудне йому діяння, і на точній підставі встановлених для цього правил судочинства» [52, с. 69]. Таке положення, як відомо, є і донині одним з фундаментальних при здійсненні судочинства; воно, по суті, і робить з суду повноцінну третю гілку влади. Більш того, з цієї фрази випливає і знаменита презумпція невинуватості, так як піддати суду (або засудити), значить, ставити людині в провину щось скоєне, а це має робитися тільки на основі права і тільки у встановленому порядку. З цього приводу в документі є два застереження. Це стосується військових судів (з причини особливих обставин, які мають місце під час воєнного стану) і звичаєвого права. Особливий інтерес представляє останнє. Мабуть, для П. І. Новгородцева було очевидним, що для деяких народностей в імперії суспільне життя побудоване на звичаях, а вони набагато більш дієві, ніж

позитивні закони. А тому, коли виникає конфлікт між законом і звичаєм, закон не можна буде повністю втілити в життя (бо звичай вкорінений у ментальності народу), вірніше, буде можливе лише застосуванням державою методу примусу, а це суперечить тим ліберально-демократичним засадам, на основі яких парламентарі збиралися будувати «звільнену Росію». Ну і, врешті-решт, це не відповідає доктрині природного права.

П. І. Новгородцев, розмірковуючи з приводу заслуг історичної школи юристів, пише: «... історична школа мала ту заслугу, що виявила неспроможність вчення, яке шукало опори для звичаєвого права в законодавчому визнанні» [114, с. 107]. Звідси, закон може лише визначати ту сферу суспільних відносин, де може мати визначальне значення звичаєве право, з метою збереження того, що ми називаємо «народним духом». Таким чином, коли державний закон діє спільно зі звичаєм (там, де звичай дійсно має велике значення для населення), рівень правосвідомості буде завжди підвищуватися, і міцнішатиме віра в право.

Стаття 5 законопроекту передбачає право органів поліцейської влади «затримувати осіб, перебування яких на волі загрожує безпосередньою небезпекою самим цим особам або іншим, або поєднане з незаконним порушенням свободи інших осіб або громадської благопристойності» [52, с. 65]. Такі приписи можна було пояснити складністю тієї ситуації, яка відбувалася в соціумі. У ході масових виступів робітників 1905 – 1906 років у суспільстві з'явилися провокаційні елементи, які, використовуючи для власної вигоди наявне становище, чинили різні заворушення. На подібні акції необхідна була миттєва реакція з боку поліції. П. І. Новгородцев вказував, що комісія усвідомлювала можливості розширеного тлумачення в ході правозастосовчої практики таких понять, як «небезпека для інших» і «суспільна благопристойність». Гарантії від свавілля правозастосовчих органів автори законопроекту бачили у введенні в текст статті стосовно безпеки терміна «безпосередня», а загальний механізм гарантій від сваволі передбачався в

загальному порядку відповідальності посадових осіб за перевищення своїх повноважень [3, с. 11].

Статті 8 і 9 законопроекту передбачають обов'язок суду розглядати і приймати рішення за фактом неправомірного затримання, проведеного адміністративними органами, тобто, насамперед, мається на увазі затримання без санкції суду, що є перевищенням ними своїх повноважень. Зараз, як ми знаємо, функції нагляду над адміністративними органами, зокрема, і поліцейськими, у нас покладено на прокуратуру, але в ті часи цей орган був занадто залежним від політики, що проводилася монархом, щоб стати незаангажованим захисником закону. Як бачимо, законопроект покладав величезні надії на судові органи, і передбачалося надання їм більших повноважень для забезпечення належного виконання законів. Правда, у цьому документі не було розроблено конкретних механізмів щодо виконання судом подібних функцій, але тоді це було не таким важливим, тому що розробка правового інструментарію була уже «питанням техніки» і найближчого майбутнього в разі успішного прийняття законопроекту; важливим було те, щоб такі положення глибоко вкоренилися в російській системі права і суспільних підвалинах загалом.

Дуже важливою, на наш погляд, є стаття 12, в якій надається потерпілому (а також третім особам) право оскарження неправомірних дій посадових осіб. Дії державних органів та їх посадових осіб не повинні бути безапеляційними, причому вони навіть об'єктивно можуть помилятися. Це право є дуже важливим компонентом для побудови правової держави, так як єдиним джерелом влади в державі є народ, а тому цілком логічною буде виглядати можливість громадян мати вплив на діяльність цієї самої влади. П. І. Новгородцев, аналізуючи неможливість автоматичної непогрішності органів, писав: «Не безпомилковою і механічно досконалою є діяльність цих органів: у них немає непогрішних терезів Феміди, щоб зважувати порівняльне значення окремих думок, як і немає можливості проникнути в закутки народної волі, щоб вичитати там її безперечний сенс. Все завдання політики в цьому

відношенні зводиться лише до того, щоб забезпечити процес вільного формування народної волі і вільного її вираження» [112, с. 180].

У роки громадянської війни П. І. Новгородцев перебував у політичній організації «Всеросійський національний центр», який був провідним суспільно-політичним формуванням ліберальної опозиції щодо більшовицького режиму.

Ця організація всіма своїми силами, насамперед – інтелектуальними, намагалася розробляти тактику і стратегію небільшовицьких варіантів розвитку Росії після лютневої революції.

Можемо виокремити кілька основних питань, що піднімалися на засіданнях Всеросійського національного центру, в обговореннях яких також брав активну участь і П. І. Новгородцев.

По-перше, – це питання про скликання Установчих зборів (дехто наполягав на тому, щоб це були Національні збори, щоб вирішити на них, зокрема, питання про національне самовизначення). Необхідність Установчих зборів пояснювалася потребою визначення форми державного правління. Дійсно, у реформованій демократичній Росії таке питання має вирішувати виключно народ як носій влади. Тільки у такому разі влада буде легітимною повною мірою. П. І. Новгородцев з цього приводу зазначав: «Установчі збори, незалежно від подій, є найбільш бажана і ясна форма народного волевиявлення» [28, с. 75]. Також передбачалося, що на Установчих зборах необхідним буде вирішення деяких економічних і соціальних питань, які набули надзвичайної важливості через важкість ситуації, що склалася в соціумі. Зокрема, це земельне питання, в яке входить можливість встановлення обмежень для великих землевласників, і надання реальних умов для купівлі селянами землі. Також це питання про ліквідацію класової нерівноправності, класових привілеїв з метою втілення в життя принципу рівності, який разом з принципом свободи для П. І. Новгородцева був відправною точкою у визнанні особистісного начала. «Безумовне значення людини припускає свободу як природне і необхідне вираження її моральної сутності: без свободи ми не

мислимо особистості. З іншого боку, так як в кожній людині ми повинні визнати цю вищу моральну сутність, ми вимагаємо рівності стосовно всіх людей» [120, с. 110 – 111].

Питання про більшовизм (і не лише російський), було, мабуть, найголовнішим і найбільш турботним з тих, які обговорювалися на засіданнях Всеросійського національного центру. Річ у тім, що всі ті напрацювання ліберальної інтелігенції не були б можливими для втілення в життя у разі приходу більшовиків до влади. П. І. Новгородцев тут продемонстрував себе надто принциповим «антибільшовиком». Він попереджав про «зовнішню привабливість більшовицької отрути» для країн Європи, що має дуже гарний зовнішній вигляд як найбільш переконливий варіант влади робітників і селян, тобто тих верств населення, що були найбільш пригнобленими. І спосіб для досягнення цієї влади представлявся найбільш зрозумілим, переконливим і доступним для простого народу – це революція. П. І. Новгородцев стверджував, що Франція не встоїть перед німецьким і російським більшовизмом [28, с. 55] (як відомо, у Німеччині більшовицький рух набирал на той час серйозних обертів). Стає зрозумілим, чому П. І. Новгородцев наполягав на тому, щоб «всіма засобами роз'яснити союзникам міжнародну небезпеку більшовизму», і «схиляти їх до швидкої допомоги, поки вона не запізнилася» [28, с. 55].

Російські ліберали намагалися запобігти силовому захопленню влади більшовиками за допомогою якнайшвидшого введення загального голосування (насамперед на місцях, тому що центр був уже захоплений). П. І. Новгородцев говорив, що «начало загального голосування протиставляється тут класовому пануванню більшовиків як прапор і засіб народного об'єднання». Він розумів, що «диктатура пролетаріату» була тією ж самою класовою проблемою, вивернутою навиворіт. А там, де питання стоїть про захоплення влади, вірність своїм ідеям завжди може похитнутися. «Рішуча боротьба з крайніми елементами, які добивалися диктатури пролетаріату, показала, що соціалісти більшості аж ніяк не думають йти по шляху, визначеному Марксом» [120, с. 409].

Одним з найважливіших питань була земельна проблема, яку цілком можна назвати селянською. П. І. Новгородцев з цього приводу писав: «Водночас з відновленням порядку і порушених прав необхідно роз'яснити робітничому і селянському населенню, що буде проявлено значну увагу до їхніх потреб та інтересів. Обіцяно тимчасовий земельний устрій і восьмигодинний робочий день» [28, с. 66 – 67]. Під тимчасовим земельним устроєм малася на увазі сукупність заходів щодо вирішення питання між колишніми (дореволюційними) і теперішніми землевласниками. Як бачимо, підхід до цього питання був максимально тверезим і розумним, таким, що відповідав реальності. Але річ у тому, що в ті смутні часи більш переконливою була демагогія, яка полягала у відомих всім гаслах. Багато в чому саме тому професіоналізм лібералів (зокрема, і П. І. Новгородцева) був мало затребуваний з боку мас. Реформістські ідеї вже не мали впливу на настрої народу, отже, і не мали співчуття. На наш погляд, це цілком усвідомлювалося, але також усвідомлювалося і те, що інтелігенції треба було з честю зустріти ті непрості події і залишитися до кінця вірною своїм ідеям і переконанням. Викликають величезну повагу слова П. І. Новгородцева, в яких все ще жила надія на зміни: «Нова державна влада не боїться сміливих перетворень, але, проводячи їх на ґрунті права і порядку, не дозволяє ні грабувати, ні мститися за грабіж. Це буде новим для села словом, і воно підкориться такій владі» [28, с. 78].

Також досить цікаві погляди П. І. Новгородцева на гетьманат: «Гетьманський режим спирається тільки на німецьку силу, не маючи своєї, і факт цей до такої міри увійшов у свідомість населення, що головною турботою було весь час питання про те, підуть чи залишаться німці. Але саме ця обставина згубила гетьмана. Будучи простим знаряддям німецької волі, правитель змушений був прийняти все те роздратування, яке викликалося реквізиціями і вибиванням припасів для Німеччини. Водночас внутрішня політика була пройнята короткозорою агресивністю, не знаходила виправдання в реальній силі уряду. Деякі спроби створити цю силу були, але вони носили розрізнений характер і гальмувалися відомчими непорозуміннями. Унаслідок

зазначеного, гетьман опинився без будь-якої суспільної підтримки, і режим його звалився при першому натиску» [28, с. 56]. Це ще раз говорить нам про те, що влада може бути міцною лише тоді, коли вона підкріплена народною згодою, коли народ, як єдине джерело влади, делегує свої повноваження окремій особі або групі осіб. Без підтримки з боку населення влада може бути укріплена тільки силою, більше того, якщо ця сила має іноземне походження, то така влада завжди буде перевірятися на міцність реакцією народу. Не можна не погодитися з П. І. Новгородцевим у його оцінці гетьманського режиму, бо спроба влаштувати державу не на праві – приречена.

П. І. Новгородцев висловлював також свою оцінку селянського руху, очолюваного Н. Махно: «Махновський рух є наслідком того, що на місцях відсутня влада і як наслідок – багато втраченого, осілість населення, дезертирів і кримінального елемента» [28, с. 317]. Дійсно, філософ багато в чому тут має рацію, вказуючи на негативні наслідки, але така ситуація завжди відбувається в смутні часи. Селянський же рух під проводом Махно був найбільш значною відсічю на агресію з боку самих сил (німців, денікінців, більшовиків) на території України. У цілому, звичайно ж, можна зрозуміти подібні погляди П. І. Новгородцева як ревнителя правової держави та природного права, що ґрунтується на ідеях добра, справедливості, гуманності, на такі збройні рухи, бо в такі моменти можна сказати, що право або зовсім не діє, або діє у викривленому варіанті.

Резюмуючи вищесказане, ми приходимо до **висновку**, що П. І. Новгородцев у своїй суспільно-політичній діяльності був завжди послідовним і вірним своїм ідеям. Погляди філософа завжди відображалися в його діях, (зокрема, коли він вступав в ту чи іншу політичну організацію). Водночас, вчений завжди був готовий іти на поступки, бо для нього важливим було, насамперед, досягнення загальних високих цілей, які з'явилися в інтелігенції на початку ХХ століття, а не перемога у своїх приватних незгодах.

П. І. Новгородцев постає перед нами зразком того вченого-політика, який, по-перше, не замикався у своїй кабінетній романтичності, а по-друге, – готовий

був усіма силами (і до кінця) намагався втілити намічені позиції в життя, розробляючи законопроекти, висловлюючись на засіданнях, користуючись своїм авторитетом. Це класичний приклад інтелігента «Срібного віку», для якого ніщо не могло похитнути принципу особистості, свободи, моральності, людини, яка широко співчуває тому важкому становищу, в якому опинилося суспільство на той час.

П. І. Новгородцев завжди мав справу лише з тими політичними організаціями, які стояли на ліберальній і демократичній платформах. Для нього принцип права завжди повинен панувати, а це можливо втілити тільки за допомогою поступового реформування, а не кривавої революції.

Він усвідомлював весь трагізм подій «більшовицького перевороту» і їх перспективу. Про це свідчать подані нами погляди мислителя на «більшовизм» і на інші політичні події, які відбувалися на території Росії в революційні часи. Як один з перших у Росії марксологів, П. І. Новгородцев на науковому рівні проаналізував всю небезпеку революційного шляху, більше того, коли ці дії мали лише «шаблонне» відношення до самого К. Маркса. Тому ми можемо стверджувати про глибоку наукову і політичну проникливість філософа. Все те, що для П. І. Новгородцева уявлялося аморальним, не могло мати позитивного продовження, і, більше того, позитивного результату.

1.2. Філософсько-правові витоки поглядів П. І. Новгородцева

Перед тим, як приступити до викладу ідей, що тим чи іншим чином мали вплив на П. І. Новгородцева, варто зазначити, що він був філософом, який у будь-якій серйозній доктрині міг виокремити позитивні моменти. Таким чином, його критична діяльність щодо різних правових вчень зводиться багато в чому до заперечення їх абсолютизації.

Одна з головних помилок багатьох правових доктрин тих часів – це впадання в крайнощі. Сам же П. І. Новгородцев майже ніколи не доходив до

таких меж у своїх міркуваннях, а тому його думки завжди відрізнялися гармонійністю і всебічністю їх спрямованості.

Серед тих особистостей і доктрин, що мали вплив на творчість П. І. Новгородцева, варто виокремити І. Канта, Г. Ф. В. Гегеля, Р. Ієринга, Б. М. Чичеріна, В. С. Соловйова, історичну школу Савіньї (ставлення до історичної школи більшою мірою було критичним, але їх заслуги П. І. Новгородцев у жодному разі не заперечував).

Творчість І. Канта справила на нього величезний вплив. Незважаючи на багато в чому критичний погляд на вчення кенігсберзького філософа, він ніколи не применшував тих заслуг, які привніс німецький мислитель у філософію права.

«Ні раніше, ні після нього моральність не ототожнювалася такою мірою з внутрішньою свободою особистості від яких би то не було зовнішніх утисків» [116, с. 315]. Свобода і моральність є відправними точками в розумінні людини як особистості, що відіграє ключове значення в поглядах П. І. Новгородцева.

Характеризуючи кантівські погляди на співвідношення правової та моральної сфер, він пише: «Юридичні закони поряд з етичними мають апріорне походження. Вони ґрунтуються не на тому, що трапляється, а на тому, що повинно бути згідно з вимогами розуму, хоча б дійсність і не надавала для того ніяких прикладів» [116, с. 317]. Така позиція принципово важлива для П. І. Новгородцева в його розумінні ідеї права. Варто зазначити, що проблема юридичного і етичного і досі є актуальною і активно обговорюється [214]. Право не має бути в залежності від часу, йому слід звільнитись від задушливого історизму. В іншому випадку, сутність права становитимуть виключно історичні настрої, події, воно потрапить у полон до відносності часу; ідея ж повинна належати до світу досконалого, абсолютного, інакше право втрачає своє власне буття (суто онтологічному доведенню не мінливого характеру права приділяє велику увагу і німецький філософ В. Майхофер, який доходить того ж висновку, що і П. І. Новгородцев, але уже із суто онтологічних аргументів [93]). Апріоризм дає можливість перекреслити знак рівності між

правом і позитивним законом і підпорядкувати останній першому. З цього приводу він пише: «У сфері історичного та відносного сила ... в незмінному прояві моральної енергії, у постійному відчутті живого зв'язку нашого зі світом вищим. Головне – не переставати вірити, хотіти і прагнути» [120, с. 67]. Для І. Канта цей світ є царством розуму і його законів. «Визнаючи, разом з Руссо, теорію природженої свободи і невідчужуваного суверенітету, І. Кант виводить її з вимог розуму, у законах якого він знаходить об'єктивні підвалини для природного права» [121]. Це питання також активно досліджується розробниками онтології права [164; 165].

Для П. І. Новгородцева також важливо і те, що, визнаючи певний вищий загальний розум за джерело права, ми тим самим можемо повною мірою провести принцип верховенства права, тому що будь-які особистісні амбіції у сфері законодавчої діяльності будуть розцінюватися як «неправові», так як у законах повинні висловлюватися веління вищого розуму, що аж ніяк не зводиться до інтересів кількох людей. «Поza сумнівом, що й право розуму могло тлумачитися по-різному, але важливо було те, що в законах розуму була знайдена деяка об'єктивна основа для права, що височіє над свавіллям приватних прагнень, і закріплена, таким чином, давня раціоналістична тенденція природного права» [121]. Не викликає сумніву, що і дотепер ця проблема є актуальною.

І. Кант розмежував право і моральність, проте визнавав їх спільне джерело. Для П. І. Новгородцева це завжди було важливим моментом: «Переходячи в юридичну сферу і отримуючи тут юридичну санкцію, моральні вимоги не перестають бути моральними» [116, с. 319]. Важливо не те, щоб мораль повною мірою була присутня в усіх законах, тому що існує досить таки багато сфер суспільних відносин, які вимагають від громадян дій, що потрібні просто для підтримки встановленого порядку, а не морального духу. Має ж значення те, щоб елементи моральності не покидали зміст законодавства, щоб приписи норм не перетворилися на справжній жах для суспільства.

Кантівські погляди на співвідношення права і держави склали основу ідей П. І. Новгородцева на правову державу: «Весь сенс держави, її мета, зводиться до того, щоб доставити торжество ідей права, щоб затвердити правовий порядок» [116, с. 328]. Держава всіма своїми силами має намагатися відповідати апріорному закону розуму або категоричному імперативу, в якому право бере свій початок. На наш погляд, така позиція щодо ролі держави по відношенню до права актуальна і донині, особливо, коли це стосується ставлення законодавців до прийнятих і видаваних ними законів.

Важливим аспектом у філософії І. Канта для П. І. Новгородцева було виявлення антагонізму особистісного та суспільного начал у соціальному бутті. Для німецького філософа було очевидним, що людина має потребу в спілкуванні, в суспільстві, вона в ньому розвивається, але однак особистість являє собою також і щось відсторонене від загального, і, стикаючись з домаганнями загального начала, відбувається зіткнення протилежних полюсів. Для І. Канта в цьому лежить основа розвитку, історії. І для П. І. Новгородцева подолання антагоністичності «особистісного» і «суспільного» є «найбільша проблема, до розв'язання якої спрямована людська природа, щоб встановити громадянське спілкування, засноване на загальному застосуванні права» [116, с. 333]. Але річ у тім, що це право не може бути просто байдужим до волі особистості, ґрунтуючись тільки на примусі, а, отже, на сліпій покорі людини. Зараз цими проблемами займається ціла галузь правознавства – соціологія права [168]. Тоді людина втрачає свою найважливішу характеристику, без якої її загалом не можна називати особистістю, без якої вона є неповноцінною, це – свобода. П. І. Новгородцев на підтвердження цієї позиції цитує німецького мислителя: «Громадянська свобода полягає в тому, щоб не коритися жодному іншому закону, крім того, на який громадянин дав згоду» [116, с. 338]. Проблемі взаємовідношення громадянського суспільства і держави у юридичній думці приділяється дуже велика увага [21; 37; 38; 43; 72; 79; 132; 210; 218]. І дотепер це положення має чимале значення для побудови громадянського суспільства, особливо тоді, коли найбільш важливі для

суспільного життя закони приймаються без згоди громадян, адже народна думка нерідко відрізняється від думки меншості, яка стоїть біля важелів влади.

Для П. І. Новгородцева немає сенсу шукати гармонію «особистісного» і «суспільного», це, як правило, приводить або до антигуманних крайнощів, або до утопічних ідей, які завжди запевняють у можливості улаштування досконалого суспільства. «Особистість вийшла з цього століття з почуттям своєї незадоволеної туги, із бажанням вищого ідеалу, з думкою про своє протиріччя із суспільством. Так, це треба визнати: не гармонію, а антиномію особистого і суспільного начал розкривають нам шукання наших днів. З різних боків і в різних виразах висувається положення, що між особистістю та суспільством немає і не може бути повного збігу, а є, навпаки, відома невідповідність, яку немає можливості згладити або усунути» [112, с. 178].

П. І. Новгородцев вбачає в політико-правових поглядах І. Канта, що «головне завдання політичного стану саме в тому, щоб визначити ставлення життєвої практики до ідеалу» [116, с. 340]. Постійне прагнення до вищого, до ідеалу поставлене в основу ідей П. І. Новгородцева про право та правову державу. Як слушно зауважує Литвинов, що «П. І. Новгородцев тлумачить природне право як ідеальний моральний критерій масштабу прогресу в праві, критерій, якого неможливо досягнути, але критерій необхідний, оскільки в будь-якому іншому випадку, тобто без цього критерію, такий прогрес є неможливим» [87, с. 42]. Такий критерій має своїм витокom абсолютні моральні начала, отже, і сам є абсолютним, і, відповідно, незмінним і необхідним для розвитку права. Звідси і висновок, що без природно-правової ідеї питання про право неможливо буде правильно поставити, воно завжди буде неповноцінним і частковим.

Мислитель також побачив у думках І. Канта позицію, яка надалі лягла в основу концепції природного права зі змістом, що змінюється. «Його формальним принципом є ідея вічного розвитку і вдосконалення... Стає тепер популярною ідея природного права із змінним змістом, яка з'явилась ще у І. Канта. Ця ідея, як вираження нескінченних моральних прагнень, не

задовольняється цим змістом, жодною досягнутою досконалістю, але постійно прагне до вищого, більшого» [116, с. 354 – 355]. Ідея розвитку, вдосконалення була насправді величезним «кроком вперед» у доктрині природного права; вона, по суті, стала сполучною ланкою між раціональними абстракціями у сфері природного права, породженими чистим розумом і дійсністю. Таким чином, був даний вектор для розвитку позитивного закону, всі ті історичні зміни, які мають місце в суспільстві, безумовно, мають бути враховані в нормі, але водночас це все має відбуватися, враховуючи вищі правові ідеали. У такому випадку, будь-яка правова система, коли вона має міцну основу, зможе досить стійко переносити всі тимчасові труднощі.

І. Кант, викладаючи свою концепцію «вічного миру», розумів усю складність досягнення такого завдання для людини, але для нього це не було абстрактною фантазією. Для філософа було важливо, щоб засоби досягнення такої високої та благої мети відповідали їй, тобто не були б аморальними. П. І. Новгородцев писав з цього приводу: «... йому здавалося, що й природа поступово зміцнює серед людей взаємну згоду і загальні зв'язки, хоче, щоб право, врешті-решт, отримало верховну владу». Так І. Кант приходив до висновку, що «вічний мир – не порожня ідея, але завдання, яке, будучи поступово вирішуваним, все ближче й ближче підходить до своєї мети...» [120, с. 24]. Така віра, така переконаність у тому, що людяність все ж таки перемаже, не могла не викликати захоплення і поваги у російського філософа.

Етика І. Канта передбачає ще одну важливу ідею П. І. Новгородцева. Це можливість морального суду над позитивним правом. Ця ідея резюмувала всю критику П. І. Новгородцевим теорії позитивізму, що настільки вірила в позитивні закони. Природно-правова ідея «знаменує собою незалежний і самостійний суд над позитивним правом» [116, с. 355]. Це заклик до вдосконалення і реформи в ім'я моральних цілей.

Для П. І. Новгородцева в тій наміченій І. Кантом антиномічності особистісного та суспільного начал, безумовно, першочергову роль грала особистість, і громадські формування різних рівнів, аж до держави, повинні

мати перед собою завдання забезпечення морального розвитку особистості. От саме на ту частину вчення П. І. Новгородцева, де йдеться про об'єктивні елементи в політико-правовій сфері, поза сумнівом, мав вплив Г. Гегель. П. І. Новгородцев пише: «Гегель чудово висловив ту потребу, яка викликає природно-правові побудови. Закони права встановлюються людьми; внутрішній голос людини може або погоджуватися з ними, або вступати в протиріччя. Людина не зупиняється на існуючому, але заявляє свої претензії на оцінку права; вона може підкорятися силі зовнішнього авторитету, але зовсім інакше, ніж необхідним законам природи. У природі вища істина полягає в тому, що закон існує загалом; закони права, навпаки, мають значення не тому, що вони існують, а тому, що вони відповідають нашому власному критерію права» [121]. Це дуже важливе положення, бо якщо закон уявити собі як щось цілком потойбічне, то, дотримуючись подібних поглядів, будь-який деспотичний закон можна буде оголосити «священним», а, отже, таким, який не може змінюватись. За Г. Гегелем, завжди повинна мати місце «оцінка права» (і це особливо зауважує П. І. Новгородцев, досліджуючи його внесок у доктрину природного права) для можливого його перегляду і вдосконалення. Закони повинні відповідати «нашому критерію права», отже, будь-яка норма права повинна відповідати позитивному стану правосвідомості у громадян. Для П. І. Новгородцева це ще один аргумент на користь можливості «морального суду» над позитивним правом.

«Визнаючи потребу нашої свідомості в оцінці існуючого, Г. Гегель прагне знайти опору для цієї оцінки в самому існуючому» [121]. Як ми розглядали вище, для І. Канта ж, навпаки, опора в дійсності зовсім не обов'язкова; закони розуму апріорні, позадосвідні, і чи буде підтвердження ним у суцтотому, чи ні, це жодним чином не знімає з нас того, що належить їх виконувати [60; 61; 215]. «Відштовхуючись від думки, що закони розуму суть разом і закони розвитку суцтотого, що усе істинне має властивість втілюватися в дійсне, Г. Гегель відкидає ті абстрактні і суб'єктивні побудови природного права, які прагнуть відтворити моральний світ з власного серця і почуття» [121]. Але варто

зазначити, що для П. І. Новгородцева кантівська і гегелівська філософські побудови у сфері права не протиставляються одна одній як взаємовиключні, а навпаки, доповнюють одна одну і розкривають дійсну проблему особистісного та суспільного начал.

Звівши моральність на рівень об'єктивності, громадськості, яка долає вольове свавілля суб'єкта і зводить його свободу на якісно новий рівень, Г. Гегель тим самим зробив набагато більш зрозумілим зв'язок права і моралі, те, яким чином право як щось, що має зовнішній прояв, може ґрунтуватися на моральності. «Держава представляється Гегелем передусім як моральна єдність та дійсна гармонія осіб», – пише П. І. Новгородцев [115, с. 114]. Для нього це було важливо як черговий щабель до побудови ідеалу правової держави, де стверджувати пріоритет особистості і абсолютно ігнорувати те, що називають громадським, уявляється абсолютно безглуздом, тому що, скажімо, через громадські інституції громадянину набагато більш організовано та ефективно надається можливість заявити про свої претензії, таким чином, стримуючи й обмежуючи «свавілля» державної влади. Так, П. І. Новгородцев вказує, що «він, перший у німецькій філософії права, між особистістю і державою вказав суспільне середовище як особливий елемент, який має значення і для особистості і для держави. Гегель бачить у суспільстві вираз приватних інтересів осіб і в розвитку громадської сфери зазначає одну з істотних відмінностей між стародавнім світом і новим» [115, с. 113].

П. І. Новгородцев, зазначаючи внесок пруського філософа у розвиток теорії правової держави, пише, що «у відомому сенсі він є завершителем ідеалу правової держави. Він звів цей ідеал на надзвичайну висоту, додав йому божественного значення. Але, з іншого боку, відзначимо важливу роль, яка належить Г. Гегелю у розвитку нового правового ідеалу, і з якого одне виражалось у вимозі єдності загального порядку, а інше – у вимозі індивідуальних прав» [115, с. 116]. Ці думки підкреслюють значення ідеї правової держави не як просто абстрактної від реальності теорії, а як ідеалу, який вимагає цілком конкретних дій на шляху його досягнення.

Як ми вже згадували, у природно-правовій доктрині П. І. Новгородцева право не може стояти осторонь від дійсності. Якщо право має ті ж самі незмінні начала, що і моральність, то це ще не означає, що його зміст не може змінюватись. Такий підхід є умовою розвитку ідеї права. Маючи незмінну форму (чи ідею) природного права, зміст, який наповнює його, ми змінюємо, виходячи з нових і нових можливостей, які надає нам час (або, скажімо, досягнення тієї чи іншої епохи).

Розглядаючи погляди історичної школи юристів у своїй магістерській дисертації, П. І. Новгородцев звернув увагу на мислителя, який зробив значний внесок у світову правову науку. Це був Р. Ієринг, який виступив проти ідеї невтручання, поширеної історичною школою, яка стверджувала, що право виражається в певному «народному дусі» і розвивається за своїми внутрішніми законами, які не залежать від втручання людини. Р. Ієринг вводить у право творчий елемент. Він починає говорити про «мінливість і плинність, зміну старого новим» [114, с. 112]. Р. Ієринг відстоював думку, що «першоджерелом установ є творча сила і діяльність людини» [114, с. 47], писав про значення особистості як начала правоутворення. П. І. Новгородцев, висловлюючи величезну важливість творчості в праві, виокремлював думки Р. Ієринга: «Ієринг зауважує: «Відчувати себе творцем хоча б дуже малого світу, відобразитися в своєму творінні як у такому, яке не існувало до неї і тільки отримало через неї своє буття, ось що дає людині усвідомлення своєї гідності і відчуття своєї подібності до Бога. Розвивати цю творчу діяльність є найвищим правом людини та необхідним засобом для її морального самовиховання. Воно передбачає свободу, так як нашим творінням можна вважати лише те, що вільно витікає з нашої особистості. Змушувати людину до доброго і розумного не стільки тому, що є погіршеність проти її призначення, що таким чином перегороджується вибір протилежного, скільки тому, що у неї віднімається можливість робити вибір за власним спонуканням» [115, с. 73]. З цим не можна не погодитись, на підставі репресивності моральності не вселили людині [6], нехай навіть ці засоби будуть виправдані чимось високим. П. І. Новгородцев

розумів, що по-справжньому моральне спілкування не може бути побудоване поза людською свідомістю, поза рефлексією особистості над цим, поза творчим началом. Тільки те, що одного разу створене та прийняте людиною, може пустити сильне коріння в суспільстві. І тому право як щось універсальне, яке має прийматися всіма членами суспільства, не може обійтися без творчого начала. «Творче» в людині є дещо активне. «Не пасивний стан, раз і назавжди здійснений на підставі деяких щасливих умов і попередніх заслуг, а активний прояв енергії, творчий процес зусиль, які ніколи не припиняються – ось образ ідеального спілкування» [120, с. 47].

Ще однією важливою лептою, внесеною Р. Ієрингом в правову доктрину, є введення ним телеологічного чинника у сферу правоутворення і права як такого. Німецький юрист вважає, що «право створюється розумною метою» [114, с. 127]. «Під впливом практичних цілей поступово виробляються і удосконалюються установи суспільного життя» [114, с. 128]. Збіг цілей і інтересів є основою для моральних норм, суспільно-корисне і моральне для Р. Ієринга має бути одним і тим же. Філософ пише про гармонію приватних інтересів, із сукупності яких формується мета громадська. Тобто для Р. Ієринга, як і для П. І. Новгородцева, суспільство, передусім, є союзом індивідів, воно має не придушувати, а творити особистісне начало. Тільки тоді в соціумі буде можлива свобода особистості. «Не земний рай, як вічна нагорода за прикладені раніше зусилля, а невпинна праця, як зобов'язання постійного прагнення до мети, що вічно ускладнюється, – ось що має бути завданням суспільного прогресу» [120, с. 47].

Основна ідея Б. М. Чичеріна, яка не могла не привернути увагу П. І. Новгородцева як апологета доктрини природного права і як ліберала за своїми політичними поглядами, – це думки про абсолютне значення особистості, її метафізичну сутність [58, с. 73].

Б. М. Чичерін вказує, що «особистість є сутність одинична. Це не загальна сутність, розлита в багатьох особах, а сутність, що зосереджена в собі і відокремлена від інших як самостійний центр сили та діяльності» [197, с. 57].

Філософ спершу визначає особистість як основу, як початок, який у сфері соціальної дійсності ні під якими приводами не допустимо руйнувати, а, навпаки, зберігати його єдність. Саме на творчій діяльності особистості і ґрунтується діяльність державного апарату. Приміром, розглядаючи співвідношення державних установ та особистості, П. І. Новгородцев зазначає думки Б. М. Чичеріна: «... як справедливо зауважує Б. М. Чичерін, «не особи існують для установ, а установи для осіб. Від них виходить і вдосконалення установ... У цьому саме і полягає сутність духу, що знаряддями його є розумні і вільні особи. Вони становлять саму мету об'єднань» [120, с. 175].

Ідея морального розвитку особистості як основи правової держави була завжди однією з основних у працях П. І. Новгородцева.

Б. М. Чичерін у своїй праці «Власність і держава» вказує: «... ми повинні укласти, що суб'єктивне право є основне начало, а об'єктивне – похідне... з цього погляду свобода є джерелом права, закон же встановлюється для визначення й захису свободи» [197, с. 59]. Уявлення про право дійсно можуть змінюватись у ході історії з огляду на зміну соціальних настроїв, але його витік, його абсолютна ідея, з якої воно походить, залишається непохитною. Таким чином, право зберігає свій аксіологічний і телеологічний зміст. Не зосереджуватись тільки на дослідженні того, що є, а невпинно здійснювати пошуки того, що має бути. Такий орієнтир мав би існувати для нас, навіть якщо б досвід не надавав нам жодного підходящого під нього явища.

Як ми знаємо, П. І. Новгородцев завжди мислив про природне право як про ідеальне право, як про те, чому належить бути, до чого потрібно прагнути.

Маніфестація таких ідей була дуже важливою на той час ще й тому, що дедалі більше набирали силу вчення, які приносили в жертву суспільству особистість під гаслами «настання загального щастя». Зрозуміло, такі доктрини мали величезний успіх серед пригноблених мас. Небезпеку подібних теорій могли розгледіти не багато особистостей, і серед них були Б. М. Чичерін і П. І. Новгородцев.

Для Б. М. Чичеріна «право по суті своїй є не природне, а моральне начало» [197, с. 59]. І для П. І. Новгородцева це теж завжди було дуже важливим, бо право ніколи не повинно втрачати своє моральне обличчя. Але річ у тім, що для П. І. Новгородцева моральність є, в кантівському розумінні, чимось вродженим, а тому для нього стояло питання про протиставлення «природного» і «морального».

Відомо, що великий вплив на творчість Б. М. Чичеріна мала філософія Г. Гегеля, зокрема, його погляди на державу, її сутність і роль для суспільного розвитку [196]. Держава в Б. М. Чичеріна має надприродну сутність, вона є проявом Абсолютного.

Звідси і співчуття Б. М. Чичеріна до монархічної влади. Для нього завжди занадто важливою була непохитність державної влади, яка і покликана захищати людську особистість. Він категорично відкидає революційний шлях розвитку, який у своєму анархічному хаосі може просто поглинути особистість, зруйнувати її цілісність і підпорядкувати неприйнятним для неї ідеалам [195]. П. І. Новгородцев цілком підтримував таку позицію: «Перевага суспільної єдності над поняттям особистості означало би перетворення особистості на засіб і знаряддя для майбутнього блаженства якихось вищих істот, по відношенню до яких люди теперішнього були б нижчим видом, який не має моральної цінності» [120, с. 67].

Важливо також зазначити і ті моменти у вченні Б. М. Чичеріна, з якими П. І. Новгородцев висловлював свою незгоду. Філософ вважав, що питання про приватне благо громадянина не повинно обтяжувати державу. Державна діяльність обмежується сферою загального блага, тобто, по суті, зводиться до забезпечення захису наданих прав. Для Б. М. Чичеріна питання про підтримку незаможних верств населення, це питання суто моральне (співчуття, людинолюбства імущих). «Якщо б держава надумала в ім'я цього начала змінювати саме право, тобто замість встановлення однакової свободи для всіх, оббирати багатих на користь бідних, як вимагають соціалісти, то це було б не тільки порушенням справедливості, але водночас і перекрученням корінних

законів людського співжиття» [112, с. 273]. Тобто, на думку Б. М. Чичеріна, підтримувати свободу особистості з боку держави – значить закривати очі на бідність і сподіватися на милосердя багатих.

П. І. Новгородцев бачить у цьому докорінну помилку: «Ставлячи за мету праву захист свободи і відокремлюючи від цього потребу в заповненні коштів, ця теорія забуває, що користування свободою може бути зовсім паралізоване нестачею коштів. Завдання та сутність права складаються дійсно в захисті особистої свободи, але для досягнення цієї мети необхідна і турбота про матеріальні умови її здійснення... » [112, с. 273 – 274]. Іншими словами, правова держава, зокрема, має бути і соціальною, докладати всіх зусиль для того, щоб усі громадяни мали реальні (а не тільки декларативні) засоби для існування.

Така позиція наближала П. І. Новгородцева до ідей В. С. Соловйова.

У промові, виголошеній на засіданні Психологічного товариства під назвою «Ідея права у філософії Володимира Соловйова», П. І. Новгородцев вказує, що «високий моральний авторитет юриспруденції втрачений» [120, с. 526]. Серед практичних повсякденних завдань, на які спрямована робота фахівців у сфері права, юридична наука втрачає щось дуже важливе, вона втрачає свій ідеальний зміст. Це дуже важливо для розуміння вищого призначення права, для визначення тих орієнтирів, до яких повинна рухатися робота у сфері права. Як ми побачимо далі (аналізуючи безпосередньо погляди П. І. Новгородцева), для нього ця позиція мала принципове значення.

Як і Б. М. Чичерін, В. С. Соловйов також обстоював особистість і її свободу. Але однак, і це дуже важливо, В. С. Соловйов не був індивідуалістом [31]. «Співжиття» має ґрунтуватися не тільки винятково на особистості, її свободі, захисті її прав, а й на «внутрішній моральній солідарності» [159, с. 531].

Індивідуальна свобода не повинна перетворюватися на індивідуальне свавілля [4, с. 43]. В. С. Соловйов вказує, що зовні людина може виявляти свою свободу тільки в суспільстві, а тому необхідно враховувати інтереси всіх.

«Право є історично-рухоме визначення необхідної примусової рівноваги двох моральних інтересів – особистої свободи і загального блага» [159, с. 455].

Поєднання «індивідуальних» і «універсальних» тенденцій у правовій та політичній сферах мало свій відгук у всіх значимих працях П. І. Новгородцева. Він розумів, що виключення одним принципом іншого призводить до негативних крайнощів. «Особистісне» і «суспільне» повинні гармонійно співіснувати для органічного розвитку соціуму.

П. І. Новгородцев зазначав універсальність поглядів В. С. Соловйова на християнство і його роль у суспільстві: «... істинне християнство має бути суспільним... поряд з індивідуальним душеспасінням, воно вимагає соціальних реформ» [159, с. 535]. У своїй пізній творчості він навіть акцентував увагу на рятівній ролі православ'я, до якого варто повернутися народу, щоб не втратити своє моральне обличчя, що також мало місце і у творах В. С. Соловйова [174].

У «Виправданні добра» ми знаходимо слова: «На кожному ступені буття відносно пов'язане з абсолютним як один із засобів дійсного вдосконалення всіх, і в цьому зв'язку менше добро має своє виправдання як умова великого... » [159, с. 441 – 442]. Іншими словами, В. С. Соловйов вказує, що у сфері нашої дійсності панує суцільна відносність, і приписування чому-небудь абсолютного характеру є абсолютно безглуздом. Більш того, воно не набуває позитивного змісту, як могло б здатися. (П. І. Новгородцев же показав всі ті негативні наслідки, які можуть виникнути на прикладі так званих теорій «земного раю»). Позитивного змісту світ відносності набуває саме в його зв'язку з абсолютним, тобто в орієнтації на абсолютне. Гармонізувати наші відносини ми можемо тільки в разі їх відношення до «абсолютного», до найвищої мети. Не можна судити або оцінювати будь-який факт з правової сфери, будь-який прояв права, якщо не мати спільної ідеї права або його норми... » [159, с. 445]. Ідея ж ця завжди буде мати етичний зміст, щоб «сила права» ніколи не змінювалася «правом сили». Цим В. С. Соловйов показує, що як раз «ідея права» ніколи не може повністю відмежовуватись від моральності, тому що має з нею спільний абсолютний початок. Це дуже важливий висновок, який показує, що природне

право – це не просто вигадка людського розуму, не просто фантазія, своїм витоком воно має вищий розум, його основа – метафізична.

Також не можна не згадати і про відомі погляди В. С. Соловйова на право як на певний «мінімум моральності». Філософ пише: «Коли ми говоримо про моральне право та моральні обов'язки, то тим самим усувається, з одного боку, будь-яка думка про корінну протилежність або несумісність морального та юридичного начал, а з іншого боку, вказується і на істотну різницю між ними, так як, позначаючи дане право (наприклад, право мого ворога на мою любов) як тільки моральне... право є нижча межа чи певний мінімум моральності» [159, с. 450]. Розгляд права як «мінімуму моральності», на наш погляд, є дуже характерним і показовим моментом у поглядах Володимира Соловйова, тому що це висловлює загальний дух його філософії, зокрема, і в поглядах на державу і право. Етичний аспект має бути присутнім у всіх, навіть практичних приписах. Якщо, приміром, угода укладена чесно, і її зміст гранично ясний для сторін і не несе в собі якісь несподіванки, то навряд чи вона може суперечити моральним положенням. Право – «це здійснення певного мінімального добра» [159, с. 450]. Право не повинно бути зовнішнім вираженням духовного життя людини, але водночас воно не повинно суперечити моральності. Закон може забороняти чинити людині якісь «погані» дії і при цьому не зобов'язувати її робити протилежних – «хороших» дій. Але це, як раз і є «мінімум моральності».

В. С. Соловйов завжди підкреслював практичний бік моральності. «Між іншим, моральний закон даний людині, «щоб вона ним жила», а без існування людського суспільства моральність є тільки абстрактне поняття» [159, с. 451]. Це дуже важливо для формування правосвідомості громадян. Тільки коли буде існувати такий якісний стан свідомості, а, отже, і правосвідомості, тоді в правовій системі буде відчутний «дух законів».

«Усіляка особистісна істота завдяки своєму безумовному значенню (у сенсі моральному) має невід'ємне право на існування і на вдосконалення. Дійсне право є те, що містить у собі умови для свого здійснення, тобто

огородження себе від порушень, визначене в даних обставинах місця і часу обмеження особистої свободи вимогами спільного блага, або – що те саме – визначене в даних умовах врівноваження, або постійна сумісність цих двох начал, є право позитивне або закон у вузькому сенсі» [159, с. 461]. На наш погляд, ці думки актуальні й донині. Зведення права до закону має своїм наслідком втрату перспективи розвитку і обмеження суб'єкта мертвими формами. Іншими словами, В. С. Соловйов нам вказує, що закон, який не враховує права людини на розвиток і вдосконалення, не може слугувати великим цілям, а, навпаки, приречений колупатися в буденній злободенності, постійно втрачаючи свій етичний стрижень. Проблема співвідношення природних невід'ємних прав із законом є дуже глибокою і не втрачає свою актуальність серед сучасних дослідників [164].

Виходячи з вищесказаного, насамперед варто зробити **висновок**, що оригінальна творчість П. І. Новгородцева не претендувала на винятковість. Для філософа набагато важливішим було обстоювання тих високих ідей, які були висунуті теоретиками природного права. П. І. Новгородцев був одним з небагатьох, хто намагався теорію природного права зробити цілісною і гармонійною, позбавленою крайнощів, а головне – довести, що «природне право» – необхідне, що воно не вичерпало себе в історії, тому що воно над історією.

Можемо резюмувати, що на філософсько-правові погляди П. І. Новгородцева мав великий вплив І. Кант. Так, думки німецького філософа значним чином відобразились на творчості П. І. Новгородцева, а саме у сферах:

- взаємовідносин понять моральності і права;
- відносин понять держави і права (право має бути над державою);
- виведення антиномії «особистісного» і «суспільного» начал;
- можливості морального суду над позитивним правом.

Вплив Г. Гегеля був визначальним у наступних сферах:

- виведення об'єктивного чинника у праві і його зв'язки з дійсністю;

- можливості «оцінки права» (через допущення власного критерію щодо права);

- вимога єдності громадського порядку як сполучної ланки між особистістю і державою (для пом'якшення антагонізму «особистісного» і «громадського» начал і перетворення його на чинник розвитку суспільства);

- вимога індивідуальних прав, без чого немислимою є правова держава.

Вплив Р. Ієринга на ідеї П. І. Новгородцева виражається в наступному:

- введення і відстоювання творчого елемента в правоутворення;

- розгляд права як того, до чого слід прагнути, тобто як цілі.

На П. І. Новгородцева мала також великий вплив творчість Б. М. Чичеріна, а саме:

- його пріоритетність, поставлена на особистості, додання їй метафізичної сутності;

- позиції в тому, що в основі громадських інституцій стоїть творча природа особистості. Таким чином, визначаються основні функції цих інституцій.

Ідеї В. С. Соловйова мали значення для П. І. Новгородцева в наступних положеннях:

- визнання разом з «індивідуальними» «універсальних» тенденцій у праві;

- зв'язок права з моральністю, що виражається в розгляді права як «мінімуму моральності».

Висновки до першого розділу

Формулюючи висновки, варто зазначити, що ми не випадково у цьому розділі розглянули разом із суспільно-політичною діяльністю і основні положення світової політико-правової думки, які мали вплив на погляди П. І. Новгородцева. Це було зроблено свідомо, щоб підкреслити, наскільки все

те, що робилося філософом на практиці, мало своє відображення у його працях, і навпаки.

Законопроект «Про недоторканність особистості», автором якого був П. І. Новгородцев, висловлював прагнення мислителя показати, наскільки важливим є особистісне начало для розвитку правової держави. Особистість є джерелом ідеї права, а тому розвиток її моральності і творчого потенціалу має стати основною функцією держави для забезпечення гармонійного правового розвитку суспільства. А це, у свою чергу, можливо тільки при забезпеченні недоторканості особи від неправомірних посягань. Якщо ж право має розглядатися, зокрема, як ідеал, як мета, то для забезпечення цього необхідно створити ґрунт для вільного розвитку особистості.

Історичні події, які відбувалися за життя П. І. Новгородцева, завжди мали моральну оцінку з його боку. Філософ принципово відмовлявся ставити теперішнє у жертву майбутньому. Не можна до надлюдських цілей іти антигуманним шляхом. Для П. І. Новгородцева – тільки поступовий розвиток, прагнення до вдосконалення, еволюційний шлях реформ може принести свої плоди, і він на цьому стояв як у своїй науковій, так і в практичній діяльності.

Результати дослідження в цьому розділі можна звести до наступних висновків.

1. У суспільно-політичній діяльності П. І. Новгородцев стояв на ліберально-демократичній платформі, що була обумовлена його філософсько-правовими поглядами, які відстоювали ідеї природного права.

2. Політичні об'єднання, в яких перебував П. І. Новгородцев, являли собою союз ліберально налаштованої інтелігенції, яка, незважаючи на значні розходження по низці принципових питань, все ж одностайно не погоджувалась з існуючим порядком і бачила свою державу тільки у світлі серйозних демократичних перетворень (що обов'язково має відобразитися в конституції).

3. Діяльність П. І. Новгородцева в законодавчій сфері, незважаючи на короткостроковість, була доволі плідною: філософ був автором фундаментального законопроекту «Про недоторканність особистості», в якому

були висвітлені основні положення щодо недопустимості неправомірного втручання (насамперед, з боку держави) в життя особистості; таке втручання може бути тільки на основі закону, і в порядку, встановленому законом; цим законом П. І. Новгородцев підкреслював значення особистості для розвитку правової держави.

4. П. І. Новгородцев завжди підтримував ті реакційні заходи з боку парламентарів (як знаменитий «адрес» царю, Виборзька відозва) на діяльність влади, спрямовану на придушення демократичних починань та перетворень у державі.

5. Діяльність П. І. Новгородцева в політичних організаціях під час громадянської війни мала антибільшовицький характер, що було обумовлено неприйняттям мислителем насильницького (революційного) варіанту перетворень у Російській імперії; його виступи на засіданнях Всеросійського національного центру також охоплювали питання можливих альтернатив у розвитку російської держави в разі повалення більшовицького режиму (а саме: скликання установчих зборів, на яких мало б відбутись визначення тих оптимальних форм державного правління і устрою, які б мали місце в реформованій звільненій Росії, вирішення селянського питання, пов'язаного із землею і т. ін.).

6. Серед тих мислителів, філософсько-правові ідеї яких мали вплив на творчість П. І. Новгородцева, варто виокремити І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, Р. Ієринга, Б. М. Чичеріна, В. С. Соловйова, погляди яких, тією чи іншою мірою, наклали відбиток на діяльність П. І. Новгородцева у дослідженні тих основних питань, якими займався філософ.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ ВЧЕННЯ П. І. НОВГОРОДЦЕВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

2.1. Співвідношення права і моралі в державно-правових поглядах П. І. Новгородцева

П. І. Новгородцев пише, що важливим є розуміння відмінностей між моральністю і правом, як це чудово визначив І. Кант у своєму етичному вченні, залишивши за останнім лише зовнішню сферу, а за мораллю, відповідно, – внутрішню. П. І. Новгородцев з цим був цілком згоден, проте вважав таке положення неповним. Так, він вказував, що «... юридичні закони поряд з етичними мають апріорне походження... Вони ґрунтуються не на тому, що відбувається, а на тому, що повинно бути згідно з вимогами розуму, хоча б дійсність не надавала для цього жодних прикладів» [124, с. 317]. Тобто, первісно, – право є ідеал, що говорить нам про належне, і джерелом своїм має розумне начало. Коли ми говоримо про суто зовнішній характер права, то свідомо звужуємо його зміст, позбавляємо його «життєвості». Тоді поняття «правосвідомості» лише проста наукова фікція, що слугує для пояснення деяких зовнішніх явищ, щось вторинне, а не феномен свідомості. Але, як тільки ми починаємо заглиблюватися в його витoki, то стає зрозумілим, до яких глибин нашої свідомості вони нас заводять. Філософ пише, що «... і моральний, і юридичний закони звертаються власне до внутрішньої суті людини, до її волі; до того ж, перший бере цю волю в усьому обсязі її моральних прагнень, а другий – лише в її частковому прояві, у відомих зовнішніх діях» [124, с. 318]. Але чому він так акцентує на цьому увагу? Одна з відповідей полягає в тому, що в юридичній науці до того часу склалася наступна імплікація: якщо право не має морального начала, то його началом є воля держави. Цього питання ми більш детально торкнемося далі, але вкажемо лише те, що для

П. І. Новгородцева волонтаристське забарвлення права було не тільки науково неприйнятним, але й небезпечним для практичного втілення. Надто вже мінливою може бути ця сама державна воля, а право, за своєю сутністю, не може бути «деспотичним», «анти-моральним», тому що, в такому разі, яка ж його тоді цінність? (Аксіологічний аспект природного права тут дуже важливий, і хоч його П. І. Новгородцев безпосередньо не виокремлює, але він логічно впливає з його думок).

П. І. Новгородцев цілком справедливо зазначає: «Переходячи в юридичну область і отримуючи тут юридичну санкцію, моральні вимоги не перестають бути моральними» [124, с. 319]. Всі спроби скинути моральне навантаження з права можуть бути трагічними для самих громадян.

Водночас, П. І. Новгородцев абсолютно чітко визначає відмінність права від моралі. «... Для права, що встановлює принцип свободи, важливо тільки, щоб окремі особи не порушували цього принципу своїми зовнішніми діями, а потім, все рівно, як вони ставляться до цього принципу внутрішньо, визначити внутрішнє ставлення – це вже завдання моралі» [124, с. 326]. Як ми бачимо, філософ проводить цю різницю не онтологічно, а вже на рівні регулятивному. Тобто ідея свободи або справедливості, як би ми їх не розглядали (будь-то правовий аспект чи моральний), мають своє загальне джерело – моральну свідомість особистості. Варто також зазначити, що завжди зовнішня поведінка людини буде залежати від її внутрішнього ставлення до того, з огляду на що, ця поведінка зумовлена. Досить поширеною є думка, що законні діяння часто обумовлені страхом перед санкцією, перед покаранням, а не усвідомленням дійсної необхідності такої поведінки. Але, на наш погляд, навіть тоді це є проблемою або самої людини, її моральної та правової свідомості, або самого закону, його морального характеру, тобто це є проблема, яку потрібно вирішувати, а не прояв дійсного характеру права. Тому доктрина природного права, яку обстоює П. І. Новгородцев, і захищає позицію, з огляду на яку зовнішня поведінка людини, що має пряме відношення до права, має співвідноситись із внутрішнім моральним почуттям, з моральною свідомістю.

Філософ дуже вдало ставить питання про співвідношення права і моралі наступним чином: «Для моральної свідомості питання ставиться не про те, чи уготована для людства на землі в близькому або віддаленому майбутньому обитель блаженства, а в тому, чи має добро обов'язкове значення в житті, чи ні» [124, с. 63]. Отож, якщо право не відноситься до цієї свідомості, тоді що ж? А тоді буде мати місце правовий індиферентизм щодо ідей добра, справедливості, гуманності, тоді, в кращому випадку, ми повинні сподіватись на глибоке релігійне почуття кожного громадянина. Нам видається це досить сумнівним, так як навряд чи знайдеться такий громадянин, який погодився б на настільки скромну роль такого значного явища в його житті, яким є право.

Отже, ми приходимо до висновку, виходячи із думок П. І. Новгородцева, що, проводячи різницю між правом і мораллю, не варто відмежовувати ці поняття, так як, виключивши правосвідомість із моральної свідомості людини, завжди існує небезпека перетворити право для людини на сукупність санкцій.

Ще один немаловажний аспект, який ми знаходимо в думках П. І. Новгородцева з огляду на співвідношення права і моралі, це питання про прагнення до належного. У своїй праці про історичну школу права мислитель критично вказує на залежність позитивного права від історичної відносності, він вказує, що це є «право недосконалості» [114, с. 13]. «Природне право підтримується усвідомленням, що правові установи не байдужі для наших моральних прагнень, але перебувають з ними у взаємодії і взаємозв'язку» [114, с. 16]. Філософ розуміє, що еволюційний розвиток у правовій сфері не може йти сліпо, йому потрібен природний орієнтир, потрібна ідея права, до якої слід прагнути безвідносно до історичних подій. В іншому випадку, «право і держава розглядаються як проста механіка сил, у повній відмові від будь-яких моральних начал» [110, с. 412], право стає просто інструментом (наприклад, легалізує деспотизм, як у випадку з Фільмером і його працею «Патріарх»). Питання про те, що має бути, є також питанням про можливість критичного елемента у праві, тобто можливості апелювання до загального духу законів [45]. І з цим не можна не погодитись, адже історичний процес не може бути

кінцевою і стійкою опорою для права. Зазвичай, право проявляється історично, але це не варто сприймати як належне. Завжди має існувати місце для розвитку, покращення, а не схиляння перед історією.

«Сила не в досягненні, а у вічному прагненні, у невпинному прояві моральної енергії. Головне – не перестати хотіти і прагнути» [116, с. 33], – ось як П. І. Новгородцев захоплено виголошує і підкреслює важливість природного права як права ідеального. «Ми хочемо, ми пристрасно бажаємо знайти відповідність між нашими почуттями і прагненнями, і зовнішнім перебігом подій... » [116, с. 25]. На наш погляд, саме в цьому криється умова позитивних реформ, реформ в ім'я чогось вищого. І зовсім не важлива можливість його досягнення, а саме: невпинний рух до нього. І тоді ми можемо сказати, перефразовуючи І. Канта, що позитивний закон без природного – сліпий; вони співвідносяться як зміст до форми. А тому для мислителя дуже важливо, щоб позитивний закон «визначав державу не лише як факт політичного панування, але і як норму морального життя» [110, с. 409].

П. І. Новгородцев говорить про телеологічний аспект права, який, знову ж таки, зав'язаний на моралі. «Мета природного права не в тому, щоб пояснити фактичний устрій державних відносин, а в тому, щоб вказати, наскільки в такому устрої відображені моральні начала, які повинні лежати в основі правопорядку» [110, с. 511]. Дійсно, якщо ми будемо розглядати єдиним показником правопорядку виконання приписів законів (хоча б зі страху перед санкцією), то можемо цілком стверджувати, що в 30-і роки ХХ століття в Радянському Союзі держава забезпечила високий ступінь правопорядку. Вчений тут зауважує дуже важливий момент, а саме: природне право, крім того, що воно саме по собі повинно бути метою, воно також вимагає визнання себе як «активної сили втручання», бути останньою інстанцією вирішення проблем аморальності в політико-правовій сфері. Отже, є велика різниця між «законопорядком» і «правопорядком».

П. І. Новгородцев наполягає на важливості зв'язку права і моралі, тому що цей зв'язок визначає загальний вектор державного розвитку. «... Головний

правотворчий фактор свідомості є уявлення про нормальне, ідея належного. І в своєму існуванні, і в своєму розвитку право знаходить для себе вищу санкцію в цій ідеї, яка, в одних випадках, пов'язує державну владу відомими правовими засадами, а в інших, – відкриває для неї свободу дій в ім'я вищої мети» [110, с. 449]. Ця ідея – в моральній свідомості. Цим мислитель також пояснює, що становить основу правосвідомості – це ідея належного. У сучасній літературі правосвідомість визначається як внутрішнє ставлення суб'єкта до права [20; 52; 72; 85], і, водночас, науковці не наважуються вказати критерій, на основі якого формується цей показник. П. І. Новгородцев же з усією рішучістю його встановив і готовий був захищати.

Нам слід зазначити один важливий момент щодо ідеалу як такого. Питання про правовий і політичний ідеал часто зводять до питання про утопію, тим самим намагаючись показати всю абстрактність, практичну незначимість цього питання. Щоб зрозуміти, що для П. І. Новгородцева означає «ідея права», нам варто звернутися до Платона, який вперше почав писати про ідеї. Ідея певної речі, для Платона, була певним принципом, способом пізнання речі. Ідея є тим загальним, що конституює «реальне», тобто вона є законом для світу речей [135; 136; 211]. І, на наш погляд, таким же чином потрібно розглядати ідею права, яка для П. І. Новгородцева є певним верховним принципом, загальним вищим законом для права позитивного («матеріального») і для державно-правового життя загалом.

Ще одне важливе питання, яке пов'язує юридичну сферу з моральністю – це положення про автономність особистості. У статті князя Є. М. Трубецького, присвяченій праці П. І. Новгородцева «Кант і Гегель у їх вченнях про державу і право», ми зустрічаємо наступні думки: «Односторонній розвиток ідеї суспільного виховання може приводити до висновку про таке всеосяжне покликання суспільства, за якого опиняється в небезпеці основне поняття моралі, тобто поняття автономної особистості» [119, с. 835]. Автономна особистість – це основне поняття етики. Ось чому такий важливий зв'язок права з моральністю. На наш погляд, це принципово важливий момент, тому

що часто в приписах юридичних норм ми зустрічаємо слова про свободу та її захист, але ще частіше ми читаємо про декларативність подібних установлень. І те, що ми називаємо правосвідомістю, нам часто каже, що державна влада носить такий характер, який більше орієнтується на обмеження свободи громадян, ніж на її захист і підтримку. У чому ж тут річ? Крім суто політичного аспекту (тобто характеру тієї чи іншої влади), на наш погляд, має місце і правовий. Питання «автономної особистості» виявляється дуже складним для регулювання державним законом, його практично неможливо цілком помістити в юридичну систему координат. А це тому, що сучасна правова теорія надто категорично себе відокремила від моралі. Поведінка особистості настільки різноманітна і непередбачувана, що її спрогнозувати стає просто неможливо, більше того, це і не потрібно, тому що вона складає основу «автономії». Але законодавець, який перебуває «в тенетах» позитивного права, немов відмовляється цьому вірити і наполягає на все нових і нових законах, щоб охопити дедалі більше і більше суспільної поведінки.

У сучасній юридичній науці виокремлюють дві основні функції права – регулятивну і охоронну [140; 194; 202]. Але коли ми подивимося на відношення закону до автономності особистості, то складається таке враження, що призначення закону також полягає і в конституюванні. Закон побудований таким чином, що автономна особистість не визнається, але встановлюється, бо поза правовою нормою вона не являє для держави та її органів жодної цінності. І це притому, що Конституція стверджує: людина є основною соціальною цінністю [78]. Законодавство ж спрямоване не на те, щоб повною мірою втілити це положення в життя, а на те, щоб уточнити його зміст, тобто просто обмежити. І це не дивно, якщо право повністю відокремлює себе від моральних засад.

«... Про існування норм природного права можна говорити тільки в тому припущенні, що наш розум автономний, що він являє собою незалежне від зовнішнього законодавства джерело моральних суджень» [179, с. 585]. А існування природного права передбачає існування морального елемента у праві.

Визнаючи за розумом джерело моральних суджень, ми водночас визнаємо і моральний аспект у праві. В іншому випадку, якщо за особистістю не вбачати подібного права, значить встановлення того, що є справедливо, що є добро буде прерогативою держави, і залишається тільки сподіватися, що при владі будуть люди, які співчують своєму народові. А тому у таких філософів, як П. І. Новгородцев, було величезне бажання встановити правовий порядок, який у кінцевому підсумку був би безвідносним до державного волюнтаризму. Про такий же нам говорить доктрина природного права.

Отже, справжнім джерелом права є не державна воля, а моральна свідомість особистості!

При розгляді взаємозв'язку моралі і права виникає ще одне просте запитання щодо морального характеру права загалом. Тобто момент суто практичний, регулятивний – чи є моральність настільки необхідною в правовій сфері? І П. І. Новгородцев дає на це відповідь: «... Ми повинні встановити загальні принципи, які не тільки фактично, а й морально освячують перерви у дії позитивного права. Говорячи іншими словами, ми повинні прийти до ідеї природного права... » [110, с. 447]. А ідея природного права неминуче веде нас до абсолютного морального начала. І з цим складно не погодитись, адже закон не тільки недосконалий через свої приписи (наприклад, існування колізій і т. ін.), але і має прогалини, тобто деякі відносини ним просто не охоплюються. Звідси виникає проблема – як врегулювати ці «перерви в дії позитивного права»? Але що може бути кращим регулятором, ніж відомі усім природно-правові ідеї, які нам набагато ближчі, ніж грубі форми закону. Дійсно, в цьому і полягає суть аналогії права, але річ у тім, що розкриттю змісту принципів права приділяється занадто мало уваги, щоб їх можна було застосовувати.

Отже, ми бачимо, що якщо право не буде мати з моральністю спільних начал, то, скажімо, застосування принципу «аналогії права» стає доволі проблематичним. Якщо, наприклад, принцип рівності не буде носити моральний характер, то він легко стає інструментом тотального панування над суспільством, зрівнюючи всіх і придушуючи особистість. Загалом, питання про

усунення прогалин в законі буде мати вигляд приреченості, бо вирішити цю проблему зсередини (тобто в рамках системи законодавства) не представляється можливим, це питання має перерости з «проблеми закону» у «проблему права».

П. І. Новгородцев пише про «заклик до вдосконалення і реформи в ім'я моральних цілей» [117, с. 150]. Ще один важливий момент. Якщо ми говоримо про реформування, то в який бік ці зміни повинні рухатися? Все ХХ століття нам показує, як старанно великі держави проводять реформування для нарощування військової потужності в ім'я досягнення «земного раю комунізму», і при цьому всьому, у жертву скрізь приносились окрема особистість. Чи згоден сучасний громадянин з таким станом речей? Навряд чи. Тоді варто поставити завдання про те, що будь-який розвиток, реформування повинне переслідувати моральні цілі, хай вони ніколи навіть не будуть досягнуті, але важливо, щоб це було в ім'я особистості. «У моральній свідомості, в її безумовних веліннях розкривається абсолютна сутність людини, яка свідчить про себе з наказовою силою внутрішнього одкровення» [119, с. 832]. А чи не для цього мають функціонувати правові і державні інституції? Чи має хоч якусь цінність ідея, втілення якої потребує принести в жертву особистість, принцип особистості як такий? Якщо має, то варто заявити, що така ідея втратить людський, гуманний образ.

П. І. Новгородцев підкреслює: «Проблема сучасної юридичної науки не в тому, що вона йде хибним шляхом, а в тому, що вона не завжди з належною ясністю підкреслює свої спеціальні завдання» [110, с. 400]. І це абсолютно справедливо для наших днів. Юридична наука, за всієї своєї специфіки, просто не може бути відсіченою від суспільного життя, як і вона не повинна звужуватися до вирішення нагальних практичних проблем. Тому що багато питань, які потребують свого вирішення в рамках законодавства, ховаються в загальнокультурних процесах, у ментальних особливостях.

Отже, моральність дає закону більш високі цілі, ніж практична злободенність сьогодення. Критичний бік природного права дозволяє

спрямувати будь-яку реформу на потрібний шлях, або ж, навпаки, зупинити її в разі її моральної небезпеки для особистості і суспільства в цілому.

Якщо закон не становить цінності для суспільства, то він завжди буде сприйнятий як продукт державної сили, і не більше. Що ж може становити цінність закону? Якщо це встановлення якогось порядку, то на основі чого має бути побудований цей порядок? На основі свободи, рівності, справедливості, чи його фундамент складає примус, репресивність? Якщо ж цінність становить захист особистості, то чим тоді має пожертвувати особистість, щоб почуватися захищеною? П. І. Новгородцев вказує: «Моральна свідомість розширює замкнуті і сухі юридичні формули, вносить до них моральний сенс, надає їм вищу ціну» [110, с. 538]. І з цим не можна не погодитись. Все те, що становить цінність закону, буде таким лише в тому випадку, якщо воно співвідноситься з моральною свідомістю.

Позитивний закон має, так би мовити, своєю «сировиною» теперішнє і минуле в суспільних відносинах, причому, як правило, те, що має матеріальне вираження, а тому і справою його є вирішення практичних питань. Що ж стосується майбутнього, то все, на що здатний законодавець, – це прогнозування можливих наслідків втілення того чи іншого закону. Але чи можна спрогнозувати ріст правової культури, розширення правосвідомості? Ми вважаємо, що ні, так як це сфера ментального, а не матеріального. Самостійність етичного начала «визначається як незалежність ідеї належного від будь-яких даних внутрішнього або зовнішнього досвіду, від будь-яких теоретичних положень, що відносяться до світу емпіричної дійсності» [119, с. 826]. Тільки природне право здатне впливати на ментальну сферу. Як ми бачимо, моральний вимір права органічно його доповнює і здатний позитивно впливати на ті сфери життя, де позитивний закон породжує, як правило, до себе недовіру, нігілізм. Таким чином, на наш погляд, не переконливою виглядає теорія права Г. Кельзена, згідно якої право можна розглядати лише як імперативну норму [69].

М. О. Литвинов у своїй праці «Філософія права П. І. Новгородцева: осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу» довів, що П. І. Новгородцев є фундатором цілої школи «відродженого природного права» [87]. До цієї школи належить ціла плеяда вчених, які є його безпосередніми учнями (Б. П. Вишеславцев, М. М. Алексеєв, І. О. Ільїн, С. Л. Франк) [86, с. 359 – 360]. Виходячи з цього, на наш погляд, розгляд його ідей в їх відриві від того, яке вони знайшли відображення у працях послідовників нашого філософа, було б абсолютно неповноцінним. Адже таким чином простежується не тільки вплив П. І. Новгородцева на філософсько-правову думку того часу, але і те, наскільки актуальними були думки філософа в ті часи, бо якщо їм співчували великі уми своєї епохи, то це говорить лише про те, що проблематика, яку підняв П. І. Новгородцев, була, так би мовити, не просто вигадкою окремо взятого вченого, а воістину назрілими питаннями, які вимагають свого глибокого аналізу та вирішення. Отже, з'ясовуючи вплив П. І. Новгородцева на його учнів, ми маємо змогу встановити справжню цінність його наукового доробку, а також з'ясувати, яке продовження можуть мати його ідеї.

Один з його учнів, Б. П. Вишеславцев, у своїй праці, присвяченій етиці Й. Фіхте, погоджуючись з німецьким філософом, писав: «... Право і держава складають необхідний ступінь у здійсненні ідеї добра, але не граничний щабель; над ним височить інший ступінь вищої моральності... але піднятися на нього не можна, не пройшовши через щабель права: право є умовою можливості будь-якої моральності, приготуванням до панування закону морального» [30, с. 418]. Як бачимо, про етичний зміст права тут не йдеться, але головною його функцією є створення умов для морального спілкування. Такий погляд ставить моральність над законом, але не протиставляє їх. Право і його загальні норми зовсім не суперечать конкретній моральності, «що заповідає кожному своє, навпаки, воно забезпечує кожному однакову сферу для його своєрідності, воно представляє ту однорідну канву, на якій виткані індивідуальні візерунки конкретної моральності...» [30, с. 429].

П. І. Новгородцев цілком згоден з відмінностями права і моралі на основі того, що мораль має відношення до внутрішньої свободи людини, а право є явищем, яке організовує зовнішнє життя. Але для філософа сфера моральності не обмежується суб'єктом, як у І. Канта і Й. Фіхте, для нього мораль хоч і почерпає свій зміст із суспільного середовища, але, тим не менш, «звідси не впливає, щоб суспільний авторитет був водночас і підставою моралі. Вищим критерієм завжди залишається власне переконання особистості, яка може критикувати будь-який даний зміст» [117, с. 222]. Ми вважаємо, що такі погляди П. І. Новгородцева є, безумовно, кроком вперед у розробці доктрини природного права, коли змінюється предмет розгляду з «моральність-закон» на «моральність-право-закон», стає більш ясним моральне виправдання права, а також стає можливим критичний зміст права.

Б. П. Вишеславцев, розглядаючи особливості взаємозв'язку моралі і права, зазначає ще один дуже важливий момент. Він стверджує, що не тільки право має співвідноситись з моральним началом, але право має стати основою для моралі в практичному житті, створити належний простір для морального спілкування. Стверджуючи, що право має стати умовою моральності, він акцентує увагу на тому, що без його «легальності» (тобто загальної обов'язковості) і без його специфічного «обмежуючого» змісту моральне спілкування буде просто неможливим. «Ступінь моралі робиться неможливим і прямо знищується без права, як його необхідної умови: діяти за власним переконанням кожен може лише тоді, коли кожен інший змушений не вриватися у сферу діяльності першого» [30, с. 435]. Таким способом Б. П. Вишеславцев розглядає право в моральному контексті. «Будь-яке виховання і всяка проповідь мають сенс лише всередині певної організації, всередині правового порядку» [30, с. 435].

Проте, судячи з подальшої творчості Б. П. Вишеславцева, позиція Й. Фіхте про принципове розмежування права і моралі [183] його не зовсім задовольняла. Для мислителя важливим було знайти вищу, абсолютну санкцію для права і моралі. І як це було властиво російській філософії того часу, він

знайшов цю санкцію в християнській релігії, у релігійній свідомості особистості. «Можна ще пережити, коли знецінюється зовнішній ритуальний закон, коли знецінюється позитивне право, або позитивний етос, бути у своїй історичній відносності, але коли у нас віднімається природний закон, закон совісті, написаний у серцях, краще і вище, що є в законі, – тоді здається, що будь-який моральний ґрунт тікає з-під ніг, і всяка етика зникає» [29, с. 35]. П. І. Новгородцев же прямо не писав про божественні витoki природного права, лише вказуючи на ставлення ідеального права до абсолютного, на витoki, які знаходяться в самій природі; природне право «як деяка вища норма, що черпає свою силу у вимогах природи» [121]. Але чому філософ обмежується лише загальними вказівками і не торкається релігійної свідомості? Ми вважаємо, що причин може бути декілька. По-перше, теорія природного права стоїть в основі «правової держави», і, таким чином, надаючи релігійного характеру праву, існує велика спокуса, як і В. С. Соловйов [158; 160; 161], прийти до ідеї теократії, що сприймалася в ті часи як відголосок середньовіччя; держава повинна бути світською. Також варто зазначити, що та епоха (як це було зауважено в першому розділі) характеризувалася великим ідеологічним розмаїттям серед інтелігенції, і це також могло стати стримуючим фактором, набагато необхідніше було відстояти доктрину природного права в її загальному змісті, так як конкретизація часто призводить до наукових розбіжностей, що може підірвати загальну позицію. Для П. І. Новгородцева на той час важливішим було те, що природно-правові засади відроджуються, що відновлюється «дух законів».

Ще один учень П. І. Новгородцева, І. О. Ільїн, розглядаючи вищевказаним чином (таким же, як і П. І. Новгородцев) різницю між нормами моралі та права, зазначає: «Це не означає, однак, що правові приписи зовсім не звертають уваги на душевні стани людей. Ні, але право зважає лише на ті душевні стани (помисли, бажання, відчуття), які проявлені людьми в їхній зовнішній поведінці... » [56, с. 75]. Ми акцентували увагу на тому, що П. І. Новгородцев вважає, що моральність має відношення також і до зовнішнього (правового)

життя людини, що багато в чому зміст моралі черпається із зовнішнього середовища. Ільїн же пише про те, що має місце і зворотне відношення права до душевних станів людини, проявлених зовні. Це ж нам дає можливість стверджувати черговий раз, що моральність і право мають точки дотику, як на суб'єктивному, так і на об'єктивному рівнях, чому П. І. Новгородцев присвятив працю про вчення І. Канта і Г. Гегеля [117], розглядаючи можливість їх взаємодоповнення.

І. О. Ільїн пише також про те, що природне право є умовою позитивного стану правосвідомості: «Норми права, які узгоджуються з мораллю та справедливістю, називаються природним правом (тобто правом, відповідним самому «єству» людини як духовно-моральної істоти). Коли людина має справу з такими нормами, то вона отримує можливість коритися їм не тільки за страх, а й за совість. Тоді виявляється, що кожна людина має не тільки правовий, але й моральний обов'язок коритися праву, тому що тоді право приписує в зовнішній поведінці те саме, що голос совісті схвалює як моральне і справедливе» [56, с. 80]. І з цим не можна не погодитись, так як право, що відокремлює себе від моралі, може підкріпити свою обов'язковість тільки державною силою, яка, у свою чергу, розраховує на страх з боку громадянина (перед покаранням). Тоді закон позбавляється свого духовного змісту, тобто духовних цінностей і цілей [57] (вірніше, цей зміст стає зовсім необов'язковим). Який же можливий позитивний розвиток права? Повинен існувати «моральний обов'язок коритися праву».

Питання співвідношення права і моралі, як ми вже з'ясували, не є питанням, що ожило в окремо взятій епоху. Наразі ця проблема активно обговорюється в українській юридичній науці.

Так, В. І. Тимошенко, актуалізуючи неокантіанське розуміння права (а як ми знаємо, І. Кант і його послідовники, особливо Герман Коген, мали великий вплив на творчість П. І. Новгородцева) пише: «На соціальні явища, зокрема, політику, державу і право, згідно з цією теорією, не поширюється закон причинності, вони охоплюються категорією мети, як ап'оріорною властивістю

людської свідомості і волі» [173, с. 64]. Як бачимо, контекст цих думок зводиться до відстоювання «належного» в праві, а, як ми вже з'ясували, для П. І. Новгородцева – це є основа природного права як права ідеального, це дає санкцію «етичному» у праві.

Т. І. Тарахонич зазначає важливість взаємовпливу права та моралі: «Активно впливаючи на мораль, право сприяє більш глибокому її вкоріненню в суспільстві, водночас, під впливом моральних вимог право постійно збагачується, зростає його роль як соціального регулятора суспільних відносин» [170, с. 149]. На наш погляд, це питання видається досить спірним, адже для П. І. Новгородцева природне право має моральний зміст, отже, йдеться про онтологічний зв'язок, а не про вплив права на мораль. Право не має безпосереднього впливу на мораль, а от мораль на право повинна мати прямий вплив. Мораль цілком може бути позаправовою, а право не має бути позаморальним, так як тоді існує величезна спокуса для права стати аморальним, і право буде ототожнюватись із свавіллям державця, його законом. Водночас, не можна не погодитись з думкою, що «Право і мораль мають спільне для них цільове призначення – це вплив на поведінку суб'єктів... » [170, с. 149].

На важливий аспект нашої проблеми вказує В. М. Селіванов: «Ототожнення в радянській теорії та юридичній практиці права виключно з юридичними нормами, обмеження джерела права лише діяльністю органів державної влади зумовлювались природою тоталітарного і авторитарного політичних режимів» [153, с. 56]. Звідси можемо зробити висновок, що відсутність визнання відмінностей права і закону тягне за собою відмову від природного права, а, отже, і від морального начала в праві. А тому «гегемонія» закону може стати однією з передумов тоталітарного характеру державної влади. Підтвердженням тому є думки Г. Радбруха, який аналізуючи тоталітарне минуле нацистської Німеччини як для пояснення репресивної сторони позитивного закону, виділяв таке поняття як «законодавче неправо», яке на наш погляд, саме за себе говорить [219, с. 80; 220, с. 91].

Виходячи з вищесказаного, можемо зробити наступні **висновки**:

- природне право робить фундаментальним в юридичній сфері етичний аспект, а саме: підкреслює спільні витoki права і моралі; виокремлюючи відмінність між правом і мораллю в тому, що право має справу із зовнішнім аспектом суспільних відносин, П. І. Новгородцев, водночас, акцентує увагу саме на їх зв'язку;
- джерелом права, як і моралі, є особистісна свідомість, а не державна влада;
- П. І. Новгородцев вказує, що для природного права первинним критерієм ставлення його до дійсності є моральний критерій;
- теорія природного права дає можливість виокремити аксіологічний та телеологічний аспекти права, які повинні лежати в основі правосвідомості та правової культури; вища мета і вища цінність права – моральна; звідси і висновок: право відповідає не тільки на питання про те, що є, але і про те, що повинно бути; природне право – це право майбутнього, право про належне;
- виокремлення абсолютних джерел права робить можливим онтологічний вимір права, що виводить його з пут історичної відносності.

2.2. «Право» і «закон» у політико-правовому вченні П. І. Новгородцева

Головне питання, що склалося історично з огляду на появу природно-правової доктрини, – це проблема співвідношення природного та позитивного права. Не оминув стороною це питання і П. І. Новгородцев. Причому для філософа зі співвідношення природного права і закону, з правильної постановки питання витікає багато фундаментальних проблем, що склалися у сфері права і вимагають серйозної уваги як з боку науки, так і законодавця.

Отже, нам необхідно окреслити більш конкретно ту проблематику, що впливає з ідей П. І. Новгородцева, виходячи з вищезгаданого питання.

Таким чином, маємо наступне:

- відмінність права і закону;
- питання про визнання незмінного в праві;
- необхідність апріоризму у праві;
- критика «історизму» позитивного права;
- постановка питання про регулятивну функцію права на основі критичного аналізу позитивного права;
- необхідність моральної критики з боку природного права;
- перегляд питання про практику і теорію, форму та зміст в юридичній науці з огляду на природно-правові ідеї;
- новий погляд на розвиток законодавства, пов'язаний з актуалізацією телеологічного аспекту в праві.

Для П. І. Новгородцева визнання природно-правової ідеї є щось рівнозначне визнанню відмінності між правом і законом. Для мислителя це не просто питання про те, яке поняття ширше, а про різницю джерел того й іншого.

Отже, що ж є джерелом закону? Державна влада, саме вона є умовою появи закону, і саме вона наповнює його змістом. «... Формально-юридична метода являє собою не що інше, як аналітичне розкриття факту державного панування, оскільки воно проявляється в правових формах» [110, с. 420]. Тобто визнання тотожності права і закону є визнанням факту державного панування. Це, у свою чергу, дає можливість саме державі визначати, що є справедливим, а що ні, що є гуманним, а що ні і т. ін. «Державне право є вченням про державну владу» [110, с. 428]. Визнання подібного факту як відправної точки для юридичної науки – досить небезпечний момент, бо будь-яке незадоволення державною владою буде тлумачитися як порушення правопорядку, або краще сказати – «законопорядку».

«Позитивне право – право засноване на державній владі, а державна влада спирається на факт сили» [110, с. 404]. І якщо не існує стримуючого фактора, при чому який був би поза самою владою, то сила стає абсолютним володарем.

Таким чином, ми приходимо до можливості легалізації «державного деспотизму».

Вочевидь, звідси і постають проблеми, пов'язані з правосвідомістю і правовою культурою. П. І. Новгородцев критично зауважує: «Законам потрібно коритися не тому, що вони розумні, а тому що так наказала держава» [110, с. 408]. Якщо держава не звертається до правових почуттів громадянина, а до покори його волі, то який же тоді можуть мати характер відносини «людина-держава»? Вони будуть винятково односторонніми (наказ-підкорення), бо задоволеною в такій ситуації може бути тільки одна сторона, в руках якої – сила.

Стає зрозумілим, що позитивне право, взяте в своєму абсолютному значенні, як це зроблено в теорії позитивізму, націлене на виправдання влади, джерелом якої вона є.

Якщо право витоком має тільки державну владу, то його характер, тобто його прояв, буде залежати від характеру самої влади. Загалом, ми можемо навести чимало прикладів з історії, коли так і було. Але чи можливо інакше? Або іншими словами, чи може політична боротьба бути боротьбою не «за право», а боротьбою «в рамках права»? Можливо, якщо право буде мати моральний зміст.

П. І. Новгородцев, критикуючи ідеї Г. Іеллінека про «самозобов'язання» держави своєю ж волею, своєю ж нормою, пише: «Норма, що видається, це не просто наказ зверху, а їй повинні підкоритися обидві сторони (влада і народ); відносини влади і підлеглих залежать не від довільних визначень влади, а від твердих норм, що випливають із природи цих відносин, а це саме собою призводить до ідеї природного права» [110, с. 424]. І з цим не можна не погодитись. Для нас є досить сумнівною можливість підпорядкування суб'єкта тій нормі, яку він видав, враховуючи те, що держава володіє винятковими засобами впливу. Це могло би бути реальним у разі певного відчуження правових норм від держави; але подібне неможливе через те, що держава є не лише творцем норми, але й відповідальна за її виконання та захист. Хоч три

гілки влади і визнаються незалежними одна від одної – вони все ж таки є державними. Тут стає зрозумілим, що в дійсності держава може підкоритись тільки тій нормі, джерелом якої вона не є, а це – природно-правова норма. І тоді принцип «верховенства права» отримує свій справжній зміст, незалежно від «законності».

П. І. Новгородцев вказує, що «закономірне оголошення державою своєї волі є не більше, як момент формальний, що є засобом до розпізнавання обов'язкових актів, але не джерелом їх обов'язковості. Коли ж ми шукаємо це джерело, ми повинні вийти за межі тієї волі, яка підлягає обмеженню» [110, с. 435]. Але чому ця формальність часто сприймається як справжній стан речей? На наш погляд, проблема в тому, що в багатьох суспільних відносинах надмірно відчувається активне втручання державних органів, причому там, де цього дійсно можна було б уникнути, тобто іншими словами, державні установи надто часто виконують свої функції «вертикальним» чином. Отже, ця проблема має своє коріння не тільки в сфері практичного життя, а й має глибокі теоретичні підстави.

Ми бачимо, що незадоволення П. І. Новгородцева абсолютизацією позитивного права, ототожненням права і закону є не просто інтелектуальними амбіціями окремого вченого, це багато в чому ставить питання про збереження загальнолюдських цінностей, що є умовою належного розвитку суспільства в цілому, і особистості зокрема.

П. І. Новгородцев закликає визнати право поза політикою, тобто «природне право як сукупність ідеальних, моральних уявлень про право» [114, с. 13]. Тільки так право не зможе загубитися в нескінченній множині щоденних практичних потреб і зберегти своє моральне обличчя. Є. М. Трубецькой зазначав, що, незважаючи на всю різність розуміння ідеї природного права, її адепти сходяться між собою в тому, «що вона обіймає собою сукупність таких правил або норм, які обов'язкові самі по собі, незалежно від якого б то не було зовнішнього законодавства, незалежно від приписів того чи іншого зовнішнього авторитету» [179, с. 584]. Тобто природне

право має бути авторитетним саме по собі, виходячи з тих ідей, до яких воно звертається, це повинно мати субстанціональний характер [180; 181]. «Розумність» природного права має істотну відмінність від «розумності» закону, яка часто зводиться до зовнішньої юридичної техніки, за допомогою якої можна приховати в нормі її справжній злочинний зміст. Розум, до якого звертається природне право, не потребує додаткової техніки його зовнішнього вираження, бо це ідеї, які відомі і зрозумілі кожному. Отже, нам слід зазначити, що природно-правова норма не залежить від зовнішнього позитивного закону, але звідси випливає і наступний висновок: якщо зовнішній закон не залежить від моральної норми, то він позбавляється свого внутрішнього змісту, він стає беззмістовним, значить, він може проявлятися як завгодно. А це, у свою чергу, є потуранням «легальному» державному «деспотизму», так як без морального змісту стає можливим видавати будь-який закон будь-якого змісту.

П. І. Новгородцев зазначає: «Природне право підтримується усвідомленням, що правові установи не байдужі до наших моральних прагнень, але перебувають з ними у взаємодії і взаємному зв'язку» [114, с. 16]. І якщо дійсність дає нам протилежну картину, то має місце «реакція моральної свідомості проти позитивних установлень [114, с. 17]... невіра в рятівну силу законів» [114, с. 79]. Ми б хотіли на цьому особливо акцентувати увагу. Адже чому виникає така велика необхідність у визнанні права на свободу слова? Річ у тім, що воно стає актуальним, коли подається як право на незгоду з наявним порядком. «Реакція» моральної свідомості є природною реакцією, а тому вона може пригнічуватись, але не відчужуватись. Тож звернення до природного права як до моральної свідомості є, безсумнівно, фактором прогресивності, якщо, звичайно ж, метою ми ставимо духовне здоров'я суспільства. Боротьба за природні права – це боротьба «за визнання» вже наявного, початково даного, а не встановлення нового.

Ще одне важливе питання, пов'язане з розрізненням права і закону – це питання про присутність незмінного, метаісторичного стрижня в праві, про необхідність його визнання. Нам варто ще раз звернути увагу на те, що

П. І. Новгородцев – це юрист, для якого обстоювання позицій природного права не є самоціллю. Історія показує, як часто справжній зміст права підминали, і воно перетворювалося просто на інструмент в руках властолюбців. Ми вважаємо, що вже давно час врахувати ці уроки і зробити крок на якісно інший рівень розвитку. Охорона громадського спокою за допомогою фізичної сили – метод досить ефективний, але, на жаль, він дуже часто використовується проти тих, кого варто було б охороняти. Суспільство вже цілком дозріло до переходу від «права сили» до «сили права». А це буде можливо, коли право буде захищене від людського свавілля. П. І. Новгородцев пише: «Припущенню про існування права, що випливає з природи, сприяло і те спостереження, що серед визначень кожного права є відомі положення, які нібито не залежать від свавілля людей і наперед встановлені самою природою» [121]. Для філософа ніколи не було принциповим виокремлення конкретного джерела, «незмінного елемента» у праві («фюсис», «логос» або, скажімо, «теос»), має значення визнання важливості і необхідності ідеї права, норми, «що випливає із самої природи, а тому є незмінною» [121].

Він також зазначає і дещо інший погляд з цього приводу. Мається на увазі теорія «природного права зі змістом, що змінюється» Р. Штамлера. Російський філософ, не заперечуючи цієї теорії, абсолютно справедливо вирішує питання таким чином, що ідеальне уявлення щодо права «змінюється зі зміною історичних умов, це факт, який не підлягає сумніву, але не змінюється той ідеальний критерій, який є масштабом для оцінки прогресу в праві» [123, с. 19]. Насправді, приміром, зміст прав людини з розвитком економіки держави може змінюватись, але зміни ці в жодному разі не повинні бути на шкоду особистості, а тільки на користь її розвитку. І, на наш погляд, це дуже актуальний момент, на це завжди потрібно вказувати і мати на увазі, будь-яка реформа повинна пройти «моральну експертизу».

У другій половині XIX століття великої популярності набула позитивістська доктрина, яка ідеалізує науковий прогрес, а також суспільні відносини. Для П. І. Новгородцева ж це була безпідставна переоцінка

цінностей, зокрема, в правовій сфері. Тому так важливо було показати апріорність, поза-досвідність, поза-науковість права. «Юридичні закони поряд з етичними мають апріорне походження. Вони ґрунтуються не на тому, що відбувається, а на тому, що повинно бути, згідно з вимогами розуму, хоча б дійсність не надавала для цього ніяких прикладів» [124, с. 317]. Як бачимо, річ не в тім, щоб щось протиставляти науковим фактам, а вказати правильний вектор розвитку.

Прихильників позитивізму дуже приваблювала можливість «дати ідеї моральної солідарності точний науковий вираз, затвердити її на фактах досвіду. Але це прагнення, нездійсненне за властивістю самого завдання, призводить лише до плутанини понять» [112, с. 319], – пише П. І. Новгородцев. І з цим неможна не погодитись, не надавати значення «ідеальному» в суспільстві і пустити все «напризволяще», вірити, що наука «все влаштує» – це ознака «сліпоті», бо немає жодних гарантій, що накопичення наслідків так званого прогресу не призведе до руйнівних війн, тобто до такого стану, де про право говорити загалом немає жодного сенсу. Отже, державне право – це право, засноване на досвіді, воно пост апріорне, визнання ж апріорного елемента в праві, означає його захищеність від історичних помилок людства, від тих жахливих проявів дійсності, яку людина здатна породити.

П. І. Новгородцев, акцентує увагу на історичній відносності позитивного права. Для права, що розглядається винятково як закон, як матеріальна норма, принцип «історизму» є чи не найбільш визначальним, причому в негативному сенсі, бо подібний монізм у праві приречений на те, щоб зводити в крайність якийсь один бік цього настільки багатогранного явища. Тоді право не просто враховує історичні умови, а цілком від них залежить. Правова діяльність обумовлюється історичними процесами. У такому разі, право не враховує уроки історії, а історія наповнює право смыслом. П. І. Новгородцев же розуміє, що «історичність» права – це його «мінливість». «Сутність історичного погляду у відсутності будь-яких природжених задатків» [114, с. 114]. Водночас філософ пише: «Русійний чинник історії – в ідеальному прагненні» [114, с. 165]. Тобто

абсолютно немає сенсу зводити право цілком у щось метаісторичне, важливо, щоб ідеальне право вказало шлях творчим силам людини. Але, як ми бачимо, для цього потрібно повернутися до ідей природного права. Отже, у цьому аспекті співвідношення права і закону буде таким, що «постанови позитивного права оголошуються мінливими і довільними; природне право ставиться над ними як деяка вища норма, що черпає свою силу у вимогах природи» [121]. На наш погляд, це дуже актуальний момент для нашого законодавства; так, існує принципова різниця між тим, щоб змінювати старі радянські закони і приймати якісно нові, не стільки навіть за змістом, скільки за духом, для створення своєї, української, правової традиції.

Учений також піднімає питання про те, наскільки позитивний закон справляється зі своєю регулятивною функцією. Він зазначає, що «формальна юриспруденція має перед собою не запити життя, у всій широті значення цього слова, а тільки запити практики позитивного права» [110, с. 416]. Суспільне життя дуже різноманітне, і зовні одна подія може мати абсолютно різні моральні відтінки. Законодавець же просто не в змозі врахувати все різноманіття суспільних відносин. Життя суспільства не стоїть на місці, і норма права часто просто не встигає за розвитком, за появою «нового» і усуненням «застарілого». Проте саме на право покладається роль універсального регулятора суспільних відносин у сучасному соціумі. П. І. Новгородцев вказує: «Навіть найкращі закони рідко задовольняють усіх, розмаїтість громадських інтересів не може знайти для себе повного примирення в законодавстві. Звідси – протести проти позитивного права перетворюються на форму вимог права природного» [121]. Дійсно, позитивне право відіграє дуже важливу практичну роль, але ж це ще не означає, що не потрібно вказувати на обмеження його (в даному випадку – регулятивних) можливостей. В іншому випадку, як можливий повноцінний розвиток у правовій сфері? І П. І. Новгородцев на це звертає увагу: «Йдучи вузькою стежкою юриспруденції, ми отримуємо ряд дуже важливих практичних вказівок, але перед лицем складних життєвих ситуацій ми побачимо себе на кожному кроці

залишеними без допомоги» [110, с. 402]. Для того, щоб бути повноцінним фактором розвитку соціуму, право має бути здатним відповідати на всі виклики і запити суспільного життя. Доктрина ж природного права, яку відстоює П. І. Новгородцев, саме так і розглядає право, не тільки як формальну норму, але і як повноцінну моральну силу.

На наш погляд, ці думки являють велику цінність для визначення причин функціональних недоліків позитивного права, виходячи з його сутності, і, більше того, щоб вказати можливі шляхи подолання цих проблем.

Зупинимося на цьому питанні більш детально. На наше глибоке переконання, «критичний» аспект природного права цілком може бути включений у законодавчу систему. Потрібно визначити, де в законі ми знаходимо точки дотику з ідеями природного права. Насамперед, це принципи. На жаль, наразі розкриття всієї глибини змісту того чи іншого принципу є справою науки, а не законодавця. І це при тому, що як принцип, зазвичай, розуміють вихідні засади, керівні ідеї, які подаються як своєрідна «система координат, у рамках якої розвивається право» [154, с. 221]. Але виникає питання: яким чином цими ідеями керуватися? Вважається, що принципи використовують законодавці, створюючи і видаючи закони, а нам залишається лише сподіватися на їх сумлінність. Отже, питання про те, що закон може бути справедливим чи несправедливим, як таке знімається. Чому ж так? Адже навіть приписи всіх норм не вичерпують собою ідеї справедливості, гуманності, свободи і т. ін., і П. І. Новгородцев досить переконливо показав, що позитивне право не здатне врахувати всієї різноманітності і всіх особливостей суспільних відносин. На наш погляд, коли закон вочевидь, досить грубо і однобоко намагається вирішити ту чи іншу правову ситуацію, вирішити її повинен загальний принцип, в якому виражаються ідеї права. Наведемо приклад: коли має місце правопорушення, і санкцією за це правопорушення є стягнення конкретної суми грошей. Але ж має велике значення з погляду відновлення справедливості як такої, що складає сутність юридичної відповідальності: стягнення однієї і тієї ж суми з людини, якій це дійсно завдасть серйозної

матеріальної шкоди, і з людини, статки якої дозволяють заплатити необхідну суму без будь-якого дискомфорту для себе. Насправді, подібних прикладів можна навести досить багато, коли справедливий за загальним змістом закон може мати зовсім несправедливе своє застосування.

Ми вважаємо, що число подібних проблем можна буде істотно зменшити, якщо принципам права буде надана можливість безпосереднього застосування. Звичайно ж, для цього потрібно визначити ті умови, за яких той чи інший принцип може бути застосований, а також офіційне визначення змісту того чи іншого принципу. На наш погляд, можливість їх застосування повинна бути надана суддям, але в жодному разі не виконавчим (особливо, силовим) органам. Це завдання дуже складне, але цілком здійснюване.

«Могутність держави, гіпотетично цілком припустима, зникає, як тільки ми зі світу юридично можливого вступаємо у світ соціальної дійсності» [110, с. 420]. А тому поряд з державним правом завжди повинно мати першість живе природне право. Важлива ідея моральності у праві, яка б надавала загального забарвлення правовим нормам, але не намагалася надавати конкретних моделей поведінки, які в індивідуальних випадках можуть зовсім не відповідати духу законів.

Як ми вже зазначали, для П. І. Новгородцева сутність ідеї природного права полягає, насамперед, у її «критичному дусі, вона знаменує собою незалежний і самостійний суд над позитивним правом» [117, с. 150]. Позитивний закон загруз у світі релятивізму, у сфері історичної відносності, а тому завжди буде мати потребу в поліпшенні. У свою чергу, як критика розуміється «розбір з метою виявлення недоліків» [127], у даному випадку – в законі. На наш погляд, критика може бути двох типів:

– критика законодавча, тобто з середини самого закону, який розглядає практичний аспект безвідносно до «діагностики» закону як такого (тобто суто практичні питання – наприклад, регулювання якомога більшого кола суспільних відносин, регулювання можливих спорів і т. ін.);

– критика права – це і є той самий моральний суд, про який пише П. І. Новгородцев, це критика «над нормою», на предмет того, чи є той чи інший закон «правовим»; звідси – необхідно з'ясувати, яким же має бути критерій для оцінки.

П. І. Новгородцев пише: «В етичній сфері і потрібно шукати критерій для моральної оцінки права» [114, с. 156]. Якщо права критика має бути поза законом, тобто поза історичною відносністю, то й критерій повинен бути пов'язаним з абсолютними цінностями. Тоді стає цілком зрозумілим, чому саме в етичній сфері його потрібно шукати. «Неправовий» закон – це державний закон, що не відповідає ідеям права (справедливості, свободи, рівності, гуманності і т. ін.). Відомий філософ права Г. Радбрух наголошував, що такий закон, який не узгоджується із природно-правовим взагалі має скасовуватись, так як він може бути суспільно-небезпечним (таке вирішення конфлікту між законом і справедливістю ще відоме як «формула Радбруха») [222, с. 69; 223, с. 61].

«Природно-правова доктрина завдяки моральному характеру своєї критики прагнула, зазвичай, до пошуків загальнолюдських основ права, спираючись на які можна було б висловити загальнообов'язкові вимоги» [114, с. 78], – вказує філософ. Таким чином, право, як в особистісній, так і в колективній свідомості, може отримати позитивний відгук, тоді стає можливим формування правової культури, не тільки як абстракції, але і як дійсного явища суспільного життя. Якщо право не повинно мати «загальнолюдських» «загальнообов'язкових» основ, то тоді варто прийняти і те, що воно зовсім безґрунтовне і штучне. Але ми, як і П. І. Новгородцев, з цим погодитися не можемо, а тому визнаємо природно-правову ідею, яка «знаменує собою незалежний і самостійний суд над позитивним правом. Це заклик до вдосконалення і реформи в ім'я моральних цілей» [124, с. 355]. Так право стає одним з елементів духовного життя суспільства.

На наш погляд, виходячи з вищевикладеного, необхідно звернути увагу на один, важливий з позиції природного права, теоретичний аспект. У сучасних

підручниках з теорії держави і права [70; 154], як правило, розглядаються різні підходи до розуміння права, його джерел, зокрема, і теорії природного права. Але коли йдеться виключно про теорію права, то як джерело розуміється зовнішня матеріальна форма його вираження. Приміром, у словнику Ожегова як «джерело» розуміється не тільки якийсь письмовий документ, але і те, що дає початок чому-небудь, звідки виходить що-небудь. Як ми вже показали, це стосується, зокрема, і права. Але чому саме позитивістський підхід панує в теорії права? Річ у тім, що природно-правова теорія не обмежується винятково юридичною сферою, і навпаки, вона намагається її розширити. Наразі межа «юридичного» – це держава, поза нею право є чимось просто таки фантастичним, не реальним, а тому це вже сфера філософії. «Не слід змішувати формальну і матеріальну основи права» [114, с. 75], – пише філософ. Виходячи з думок П. І. Новгородцева, ми вже зробили висновок про те, що це не так. Тому, на наш погляд, у теорії права необхідно розрізняти джерело як «зовнішню матеріальну форму права» і як «витік права», який дає можливість розвитку «ідеального» у праві. Вже підготовлений філософською наукою достатній ґрунт, щоб відійти від державного волюнтаризму, щоб право не було «сферою вимог держави, а не дійсності» [110, с. 401].

П. І. Новгородцев показує, що не природне право, а саме позитивне право, взяте у своїх претензіях на універсальну юридичну науку, не зважає на реалії життя, а лише на державну волю. Воно повертає нам страшного Левіафана. Право і безправ'я в сучасній юридичній доктрині є тільки те, що держава дозволила і заборонила, і нічого більше [110, с. 408]. Щоб уникнути подібного, необхідне визнання позадержавного джерела права.

Зазвичай, у теорії права виокремлюють два типи правового регулювання: «дозволено все те, що не заборонено законом» і «заборонено все те, що не дозволено законом». Звідси випливає, що закон апріорі є «правовим», отже, право і закон тотожні. То як ми можемо говорити про право як про соціальне явище, коли воно цілком належить державно-владній сфері? Тоді і правове регулювання не є частиною загального соціального регулювання, а, знову ж

таки, певним інструментом. А про онтологічний вимір права загалом говорити не доводиться. Правове регулювання зводиться до вертикального владного впливу, і про участь, скажімо, правосвідомості у формуванні законів, про її вплив теж говорити не варто. На жаль, подібний прихований «легізм» у правовій сфері доволі розповсюджений.

Для розвитку законодавства в потрібному руслі необхідно не тільки вирішення нагальних проблем у самому праві, потрібна також і постановка цілей. Адже, насправді, недосконалість закону не спонукає його розвиток, він може бути тільки однією з причин для реформ. Як писав Р. Ієринг: «Тут за «тому що» ховається «для того, щоб»» [53, с. 12]. Про це ж пише і П. І. Новгородцев, що чинниками перетворення є свідомі цілі. «Право створюється розумною метою» [114, с. 127]. Тобто російський філософ ставить питання не просто про наявність телеологічного аспекту в праві [54], а також і про те, якими мають бути самі цілі. Позитивне право наполягає на їх позитивному характері, і абсолютно справедливо. Але цього недостатньо. Можна поставити собі за мету поліпшення добробуту всіх громадян, і для цього прийняти «курс на колективізацію», а якими будуть наслідки останньої, ми вже прекрасно знаємо. Річ у тім, що самі по собі практичні цілі можуть запустити механізм законотворення, але при цьому не звертаючи уваги на «людяність» самого процесу. У цьому плані П. І. Новгородцев йде далі німецького мислителя і каже, що у творчості Р. Ієринга в людини відсутні зачатки моральності [114, с. 127]. Тільки якщо практичні цілі будуть підпорядковані вищим моральним, тоді вони будуть не виправдовувати засоби, а визначати їх. Якщо моральна мета досягається аморальним способом, то це не що інше, як «безправ'я». Звідси і «необхідність визнати дуалістичний підхід до права (ідеального і дійсного), але змішувати їх не можна» [114, с. 166].

«Найголовнішим союзником природного права є притаманне кожній людині уявлення про належне, що практично виражається в прагненні до перетворення» [114, с. 170]. У цьому і полягає внесок природного права в

покращення законів. У такому разі, «суспільно-корисне і моральне – одне і теж» [114, с. 171]. Збіг цілей та інтересів – ось основа для моральних норм.

Керуючись природно-правовими ідеями, можемо сказати, що право – це суспільне явище, яке є універсальним регулятором суспільних відносин на основі ідей справедливості та свободи і може бути вираженим у нормах, що видаються і забезпечуються державою.

Погляди П. І. Новгородцева на співвідношення права і закону, на ту проблематику, що впливає з цієї сфери, знайшли своє відображення в працях його учнів – І. О. Ільїна та Б. П. Вишеславцева [9, с. 167, с. 337].

Б. П. Вишеславцев підкреслює, що природне право вже давно відійшло від чисто абстрактного розуміння цього поняття, від розуміння його як відстороненого продукту розуму. Так, він зазначає: «Право не повинно залишатися абстракцією, воно має бути ступенем конкретної етики, а для цього воно має зростися з господарством, з технічною культурою і моральністю, воно повинно занурити своє коріння в глибину господарського життя і жити своїми гілками квіт чистої моральності. Так намічається подолання абстрактної стихії права» [30, с. 410 – 411]. Як бачимо, це тільки підкреслює наші думки про те, що положення природного права цілком можна втілити. Воно повинно задавати моральний вектор розвитку законодавства. Думки Б. П. Вишеславцева про необхідність впровадження права в господарську сферу видаються для нас дуже цікавим положенням. Введення ринкових відносин в країнах з перехідним типом економіки (маються на увазі, насамперед, пострадянські держави) має небезпеку призвести до різкого майнового розшарування населення, яскравим показником чого є відсутність так званого «середнього класу». Ідея ж справедливості, яка передбачає не тільки рівність можливостей у рамках відкритого суспільства, де люди зможуть «максимально проявити свої здібності» [35, с. 150], але і «рівномірний розподіл благ з урахуванням різних потреб кожної людини» [35, с. 150]. Тобто головна ідея природного права не допускає накопичення величезних багатств за рахунок решти населення. Коли Б. П. Вишеславцев зазначає, що природне право має зростися з технічною

культурою, то це означає, що розвиток техніки повинен бути спрямований виключно на благо громадян, а аж ніяк не на військові цілі.

Б. П. Вишеславцев підкреслює ідеалістичний підхід до права, говорячи про нього як про трансцендентальні основи щодо дійсності. «Воно говорить їй так і ні, і санкціонує, і засуджує, воно стоїть над нею як ідеал, віддаленою подобою якого є ця дійсність» [30, с. 413], – пише філософ.

Б. П. Вишеславцев, як і П. І. Новгородцев, також підкреслює «апріоризм» у праві. Для нього апріорне розуміння права є щось таке, чому належить бути, «ідея справедливості, як нескінченне завдання, і вона живе в кожному позитивному праві, яким би не було воно несправедливим. Будь-яке право є спробою здійснення ідеї справедливості... Будь-яке писане, фактичне, позитивне право ніколи не є правом, якщо воно не спирається на поняття права апріорі, на особливий принцип розуму» [30, с. 413 – 414]. Виходячи з цього, ми бачимо, наскільки важливою є для права постановка високих прагнень, високих завдань, тільки так закон завжди зможе зберігати свій гуманний вигляд, маючи перед собою за орієнтир вищі людські цінності, які не тільки мають підтверджуватись у соціальній дійсності, але і дійсність (зокрема, і правова) має підтверджуватись, виходячи із людських цінностей. Все дійсне є розумним, як вважав Г. Гегель [32; 33], а питання практичного розуму – це завжди питання моралі, моральних цінностей, як це ще визначав І. Кант у своїй моральній філософії [60; 61].

І. О. Ільїну належать дуже важливі думки щодо проблеми регулятивної функції позитивного права, недосконалість якої блискуче показав П. І. Новгородцев. Він пише: «У цій справі суспільного виховання праву приходять на допомогу норми моралі. Правові приписи не можуть проникнути у всі сторони людського життя і встановити всюди обов'язкові межі: це означало б убити будь-яке вільне життя, всякий необмежений прояв і творчу ініціативу людей, з іншого боку, праву і не вдалося б врахувати всякий рух людини, а гонитва за дрібницями змусила б його випустити з уваги головне. Тому виявляється дуже важливим, щоб в житті людей поступово склалися

добрі морально вірні звичаї» [56, с. 84]. Як бачимо, моральний характер природного права покликаний заповнити ті регулятивні діри, що мають місце в позитивному законі. Природне право апелює до духовної сфери суспільного життя, і особистості зокрема, за допомогою якої (а не виключно захистом матеріальних інтересів) і здійснюється те глибоке прийняття права як суспільного феномена та усвідомлення його значення. Дійсно, щодо позитивного права, то його вплив на «суспільне виховання», як правило, носить «забороняючий» характер, позитивна ж сторона регулюється правом, що говорить про належне, про належне бути, тобто природним правом.

«Глибокі дефекти і вади позитивного права – як в самому порядку його встановлення, так і в його змісті та застосуванні – складають завжди найбільшу перешкоду на шляху до його духовного прийняття» [56, с. 86], – зазначає І. О. Ільїн. Тобто позитивному стану правосвідомості сприяє саме природне право, що виражає вищу цінність права. І те, наскільки внутрішнє ставлення особистості до закону є позитивним, залежить від ступеня співвіднесення державного права з правом природним. У правосвідомості викарбовується не закон, а ідея, тому запити її – це ідеальні запити, і все залежить від того, наскільки достатнім є втілення ідей в суспільну дійсність, у нашому випадку, у сфері державного закону.

Виокремлюючи всі ті ж дефекти позитивного права, що й П. І. Новгородцев, І. О. Ільїн пише, що їх неможливо було б подолати, якби право позитивне «за самою суттю своєю було пов'язане з поганим змістом і неприйнятною формою встановлення або якби сама сутність права полягала в тому, що одні люди нав'язують іншим свою волю, та ще й за допомогою «примусу» і «наси́льства» [56, с. 189]. Це долається за допомогою поза державного (наддержавного) права, яке не залежить від мінливої волі влади, відстоюючи духовну сферу соціальної цінності права, для якого правопорядок не є самоціль, а необхідна умова для морального розвитку суспільства.

Наразі питанням співвідношення права і закону в різних його аспектах (які ми вже вказали вище, аналізуючи погляди П. І. Новгородцева) доволі жваво

цікавляться українські правознавці і філософи. На наш погляд, це пов'язано з переходом України до демократичного державного устрою, що вимагає переосмислення багатьох фундаментальних правових понять, надання їм якісно іншого змісту.

На жаль, вищезгадані проблеми не залишились в історії, вони мають місце і дотепер. Сильна держава превалює над правом, пояснюючи це необхідністю єдності самої держави. Як писав П. І. Новгородцев: «У сучасному вченні про єдність держави – все виходить з держави» [110, с. 397].

М. Г. Братасюк, розглядаючи недоліки закону, наголошує на проблемі того, що зараз право лише в одній формі – державного, позитивного «видається за цілісний феномен, за право як таке загалом, тобто частина видається за ціле. Сучасне українське право явно монологічне, це – монолог державної влади, що відображає олігархічні інтереси і не чує своїх громадян» [22, с. 56]. Як ми знаємо, П. І. Новгородцев ще століття тому акцентував увагу на тому, наскільки може бути небезпечним такий підхід: «Позитивне право розглядає право як те, що визнає правом державна влада в дану епоху» [110, с. 418] – «це і є відмова від теорії» [110, с. 419], так як немає стійкого визначення права [104], то і немає стійких норм.

Здавалося б, що ми мали б у цьому переконатись уже і на практиці нашого радянського минулого, проте ми повторюємо помилки і зараз. Нині в Україні особливо актуальна проблема моральної якості закону. Аморальне право, тобто право, що «не відповідає принципам моралі, законодавство лише загострює суспільні проблеми. Чим більше моралі в праві, тобто чим моральніший зміст закону, тим бажаніший такий закон для суспільства, тим ефективніше він буде гармонізувати суспільні відносини» [22, с. 57]. Більше того, на наш погляд, чим моральніший закон, тим більше підстав для нас говорити про правосвідомість як таку, як один із найважливіших факторів для правотворення і правової дійсності як такої.

В. М. Селіванов, аналізуючи проблему необхідності визнання природно-правових ідей, зазначає, що в пострадянських країнах, зокрема, і в Україні,

доводиться і досі часто зустрічатись із законами, які можна назвати «неправовими», «які ухвалюються скоріше на основі політичної доцільності, ніж об'єктивної обумовленості соціального порядку, і слугують в суспільстві політичною мірою оцінки людської поведінки лише певної категорії індивідів, що робить ці закони далекими від правового, людського виміру» [153, с. 56]. А поділ законів на правові і неправові, у свою чергу, говорить нам про визнання відокремлення права від закону, визнання наддержавного природного права як критерію.

Е. В. Бурлай зазначає, що «современно интерпретируемый формальный закон принимается от имени суверена, а суверен, кто бы его ни олицетворял (монарх, выборный лидер или собрание представителей), никому не дает отчета в действиях и результатах действий, касающихся его прерогатив» [23, с. 67]. П. І. Новгородцев, як ми вже показали вище, доволі переконливо визначив корінь проблеми відповідальності законодавця, який уособлює собою державну владу. Вочевидь, що держава в цілому не може притягуватись до відповідальності за порушення норм, які вона сама встановила. Критикувати дії держави можна лише з позиції наддержавного критерію. А «норми природного права, якщо ми тільки загальною визнаємо існування таких норм, авторитетні самі по собі, єдино в силу своєї розумності» [179, с. 585], а не виходячи з авторитету державної влади.

Також, на наш погляд, цікавими є думки Е. В. Бурлая щодо проблеми єдності природного і позитивного права, який вважає, що «право визначене, тим більше, витлумачене, є вже правом позитивним. І варто погодитись, що йдеться про субстанційну єдність і про різнопланові характеристики одного й того ж явища» [24, с. 83]. Якщо навіть так, то який характер носить ця єдність? Суть її в наявності так званого духу законів, тобто в присутності права як ідеалу в позитивному законі. Адже у правотворчій сфері відобразити ідеї природного права неважко, але, в такому випадку, вона стає простою декларацією. Набагато складнішим є питання правореалізації. Думки П. І. Новгородцева про те, що проблема співвідношення природного і

позитивного права реально вирішується лише у випадку визнання природного права як такого, як ідеальної основи закону.

Далі Е. В. Бурлай зауважує, що, як «об'єкт пізнання, як явище, як макрочинник соціального регулювання, право – єдине; у реальній дійсності не існує ні природного, ні позитивного права; існує просто право в єдності його суперечливих характеристик, зокрема, в єдності реального і бажаного» [24, с. 85]. Нехай так. На наш погляд, не так важливо, як ми будемо іменувати. Якщо ми визнаємо єдність реального і належного, то попередньо ми визнаємо існування належного, ідеального в праві, тобто ідею права, а це, як ми вважаємо, і є основним завданням природного права.

Ми зазначали, наскільки важливим є принцип права як носія природно-правових ідей, і необхідною є більша увага законодавця. На цьому ж акцентує увагу С. П. Погребняк, вказуючи, що «принципи права мають важливе значення при використанні телеологічного способу тлумачення. Шукаючи задум закону (правотворчого органу), інтерпретатор має виходити з припущення, що цей задум полягав у розвитку фундаментальних цінностей правової системи, а не в їх запереченні» [137, с. 126]. І справді, виходячи із такого розуміння принципів, ми зможемо вийти із їх виняткової декларативності. Якщо не почати знову надавати первісної сили принципу, як це робили ще в античності, то існує велика небезпека звести право до історичної релятивності, до залежності його від історичних подій (а не явища, яке має впливати на хід історії).

Зазвичай, виокремлюють права людини як основне досягнення природно-правової доктрини. Але чомусь не вказується, що не тільки права людини, а і принципи права є точками дотику природного і позитивного права. Позитивне право встановлює свою відповідність принципам, і на цьому, як правило, застосування принципів права закінчується. І тільки визнання природно-правових цінностей, превалювання права над законом може дати принципу пряму дію.

І. В. Музика, вказуючи на природно-правове походження принципу верховенства права, вважає, що в теорії природного права «за допомогою цього

поняття виявляється онтологічна ідея права, пояснюється власне сутність правових явищ, справедливість також використовується як критерій оцінки закону» [103, с. 113]. А говорити про онтологічну ідею права і означає не що інше, як вести мову про природне право, значить, розглядати право серйозно.

На наш погляд, з позиції встановлення діалогу минулої та сучасної філософсько-правової думки і, таким чином, актуалізації ідей П. І. Новгородцева, дуже цінними є думки авторитетного правознавця С. П. Рабіновича, який зазначає, що «легітимація юридичних інститутів є оцінюванням їх відповідності існуючим морально-правовим («природно-правовим») уявленням (про справедливість, правду, соціально-належне, повинне тощо)» [147, с. 70]. Вчений наче оживляє ті погляди, які століття тому обстоював П. І. Новгородцев.

Виходячи з вищезазначеного аналізу ідей П. І. Новгородцева, доходимо наступних **висновків**:

- державне право початково є вченням про державну владу, а тому, взяте у своїй винятковості, представляється як нічим ззовні не обмежений «державний волюнтаризм»; це приводить до можливості легалізації «державного деспотизму»;

- обмеження влади можливе тільки тим, що стоїть поза самою владою, а не тим, джерелом чого влада є; самообмеження державної влади своїми ж нормами є малопереконливим; тільки «ідеальне», природне право може бути поза політикою, так як воно містить у собі ідеї, які не створюються і не залежать від державного свавілля;

- початковий критерій права щодо дійсності – це моральний критерій, а тому будь-який закон, будь-яка реформа має пройти «моральну експертизу» – це є основою визначення законів «правовими» і «неправовими»;

- необхідність позадосвідного, апіорного у праві обумовлена тим, що вплив наукового прогресу на суспільне життя не є однозначно позитивним;

- сутність абсолютного «історизму» в праві полягає в тому, що воно повністю поглинається історичною відносністю, потрапляє в тенета

релятивізму, тоді як П. І. Новгородцев вбачає за правом і критичну функцію, тобто воно повинне давати моральну оцінку дійсності;

- позитивний закон нездатний врегулювати все розмаїття суспільних відносин, а це черговий раз актуалізує моральний бік права;
- положення природного права цілком співставні з практичною діяльністю, зокрема, це можливість застосування загальних принципів;
- необхідно розрізняти джерело як зовнішню матеріальну форму права і як «витоки» права, які дають можливість розвитку ідеального у праві;
- доходимо висновку, що право – це таке суспільне явище, що є універсальним регулятором суспільних відносин на основі ідей справедливості та свободи і може бути вираженим у нормах, які видаються і забезпечуються державою;
- тільки якщо практичні цілі будуть підпорядковані моральним, тоді вони будуть не виправдовувати засоби, а визначати їх.

2.3. Місце «особистісного» та «суспільного» начал у природно-правових поглядах П. І. Новгородцева

Як ми вже визначили, П. І. Новгородцев, слідом за І. Кантом, бачив витоки моральності в автономній особистості, відповідно, і джерело природного права. Принцип особистості для філософа є певним наріжним каменем усіх його ідей як у правовій, так і в політичній сфері. Тільки виходячи з особистості, має смисл, яка б то не була, правотворчість і державна діяльність.

Але особистісне начало, як в дійсності, так і в сфері ідеальних конструкцій, неминуче зіштовхується з началом суспільним. І для П. І. Новгородцева правильна постановка питання про особистість тим чи іншим чином пов'язана із співвідношенням його з суспільством і державою як найбільшою і найзначнішою організацією соціуму.

Спершу, мабуть, варто виокремити ту проблематику, яку П. І. Новгородцев пов'язував з розглядом вищезгаданого питання:

- проблема крайнощів колективізму;
- проблема крайнощів індивідуалізму;
- антиномічність особистісного й суспільного начал.

Проблеми крайнощів завжди були актуальними в політичній і правовій сферах, бо завжди існувала велика спокуса скинути з людини кайдани важкого життя і створити ідеальну конструкцію улаштування суспільства, виходячи з однієї «гарної», «переконливої» ідеї.

Суть крайнього колективізму полягає в тому, що суспільство цілком повинно переважати, панувати над особистістю. Як критично пише П. І. Новгородцев: «Суспільство для людини – не шлях до чогось вищого, воно саме є це вище, у ньому весь сенс людського життя; це – альфа і омега всіх помислів, прагнень і сподівань особистості» [120, с. 141].

Філософ звертає увагу на те, наскільки колектив здатний у своїх домаганнях здійснювати переоцінку цінностей. «Зв'язок з близькими, з іншими і особливо зв'язок з потужними громадськими групами і спілками, з величчю і славою займають своє місце в історії, у моральній свідомості особистості він і має таке величезне значення, що його приймають іноді за природну заміну релігії» [120, с. 144]. Занепокоєння з приводу релігійності в колективізмі були не марні, більше того, деякою мірою, вони були пророчими. Наприклад, заміна абсолютних релігійних цінностей «комунами» була не безуспішно втілювана в Радянському Союзі, і до яких перекручень це призвело, ми вже знаємо, діалектичний матеріалізм, по суті, перетворився на окультизм. На наше переконання, недосконалість людської природи не дозволяє нам вважати можливим абсолютизацію людських зв'язків. «Досягти єдності з собою, досягти вищої гармонії духовної досконалості тут покладається можливим шляхом цілковитого та благодатного злиття особистого життя з суспільним» [120, с. 145]. Мислитель вбачає в цьому небезпеку зробити людину цілком родовою істотою, зробити суспільство головними ліками всіх особистісних

хвороб. Усі спроби довести можливість створення гармонійного спілкування ґрунтуються на абсолютно не виправданій жертві людської унікальності. «Соціальність» людини, таким чином, перетворюється на «стадність», тобто на повне підпорядкування. Актуалізується давнє питання про мету і засоби.

П. І. Новгородцев вказує, що домагання суспільства щодо особистості абсолютно неспроможні, гармонія не може будуватися на жертві. Особистість, безумовно, знаходить своє призначення і в служінні народові, проте це не придушує в ній більш глибокого «прагнення – дотримуватися голосу своєї совісті, поклику своєї душі, якщо навіть і доводиться для цього піти від близьких і оточуючих на висоту власного ідеалу. Яке суспільство, хоча б і найдосконаліше, замінить людині найбільше духовне благо – бути самим собою? І перед цим негнатовним індивідуалістичним прагненням абсолютний колективізм блякне й завмирає, як блякне він і перед непереборною силою філософських сумнівів» [120, с. 150]. На наш погляд, колективізм абсолютно принизливо бачить в індивідуумі «особину», а не «особистість». Принцип особистості розглядає людину як мікрокосм, як нескінченну своєрідність і безпосередність, в якій розкривається творче начало. Тому спроба підпорядкувати особистість суспільству є образливою і знецінюючою. Як справедливо наголошує Б. П. Вишеславцев: «Тільки особа має право бути кінцевою метою» [30, с. 372]. Ми вважаємо, що в сучасному українському суспільстві все ще не подоланий той ментальний бар'єр переходу від «колективного» до «особистісного». А тому безліч законів, які декларують захист особи, поки ще не діють. У будь-якій державі будь-яке право починає діяти не тоді, коли його захищає закон, а коли його відстоює сама людина, коли слово «громадянин» є цілком зрозумілим і усвідомленим поняттям.

Як ми вже з'ясували, для П. І. Новгородцева в основі питання природного права лежить моральне питання, а тому він не може, розглядаючи метафізичну проблему колективізму, не зупинитись на поглядах, які розглядають об'єктивні джерела моралі, які філософ назвав моральним об'єктивізмом. Найкраще своє вираження ці положення знайшли у Г. Гегеля. П. І. Новгородцев досить високо

цінує ці погляди, зазначаючи, що те, що в цій позиції є позитивним, «полягає в прагненні зрозуміти суспільну мораль – установи, звичаї, закони – як природне продовження і завершення суб'єктивного морального прагнення» [120, с. 170]. Тобто, як бачимо, російський філософ не заперечує об'єктивний фактор, мораль також у нього отримує свій зміст у суспільних установах. Таким чином, ми вже не можемо розглядати природне право, як це робили представники «історичної школи», як «абстрактні моральні норми, як породження гнилого розуму» [114, с. 12].

Проте односторонній моральний об'єктивізм для П. І. Новгородцева був неприйнятним. І за це він критикував Г. Гегеля, вказуючи на те, що німецький філософ абсолютизував суспільний прогрес, таким чином, підпорядкувавши йому особистісне начало. «Суспільство набуває в його очах значення самостійної моральної субстанції, по відношенню до якої особи опиняються лише минуцями явищами: моральний дух перебуває в установах, які залишаються, а не в особах, які приходять» [120, с. 170 – 171]. На небезпеку підкорення суспільним началом особистості також зауважував і М. О. Бердяєв, для якого свобода однозначно є чимось непорушним і недоторканим [13]. І з цим не можна не погодитись. Яке значення мають установи без особистості, без тієї творчої сили, яка їх породила? А, отже, якщо установи створюються для розвитку якихось громадських зв'язків заради них самих, то людина сама по собі виявляється ні до чого, а тому нею цілком можна пожертвувати в ім'я якогось незрозумілого «царства духу». У цих думках дуже чітко проглядається небезпека крайнього об'єктивізму, в якому багато звичних та невід'ємних для нас цінностей або забуваються, або приносяться в жертву. А тому будь-який об'єктивізм у своїй крайності завжди має бути обмеженим і доповненим.

Скептики можуть зауважити, що така філософія непрактична через свій надмірно спекулятивний характер. Справді, подібні теорії навряд чи можна безпосередньо втілити в життя. Але ж це ще не означає, що теоретична думка не може перетворитися на гасло, яке не вимагає доказів, яке служить інструментом у зловісних руках. Ідея – це поняття, яке не потребує своєї

відповідності емпіричному досвіду, а гасло, у свою чергу, – це перекручена ідея, яка здатна збуджувати громадські сили.

«Абсолютний колективізм неминуче породжує абсолютний індивідуалізм» [120, с. 150], – пише філософ. Найбільш послідовно цей рух розкритий у Ніцше. Як і у випадку з Г. Гегелем, П. І. Новгородцев виокремлює і позитивну сторону в думках іншого німецького філософа, зауважуючи, що саме таке абсолютне заперечення будь-яких, що стоять над особистістю, зв'язків і норм, ще більш зрозуміло акцентує віру в особистість у Ніцше. «Всі святині відкидаються, але особистість залишається у всеозброєнні своїх індивідуалістичних прагнень... Він хоче прийняти світовий процес з усією безвихіддю його вічного круговороту, вічного повторення у великому й у малому, а це стимулює до конструктивних реформ, а не мріяння» [120, с. 153]. А це, у свою чергу, дозволяє відкинути будь-які можливості побудови ідеального суспільства. Повністю поринаючи в ідеали, можна просто не помітити дійсні насущні проблеми, мовляв, вони тьмяніють перед тим великим майбутнім, що нас чекає. П. І. Новгородцев бачить у багатьох думках Ф. Ніцше стимулювання до реформ, а не до безкінечного мріяння. Справді, образ надлюдини – це образ майбутнього, це те, до чого потрібно прагнути і що не з'являється як якесь чудо, цей образ потребує величезних зусиль з боку людства.

Водночас, П. І. Новгородцев пише, що «обриваючи зв'язок зі світом і відкидаючи релігійну проблему, Ф. Ніцше заперечує і проблему суспільну» [120, с. 154]. Для філософа суспільний елемент хоч і не повинен переважати над особистісним, але і ставитись з жорстким антагонізмом до нього також безглуздо. Суспільство та його установи цілком можуть супроводжувати розвиток особистості, але в тому випадку, якщо коректно поставити саме питання. Навіть якщо припустити, що людина не може повною мірою задовольнити себе в суспільних установах, не знаходить в них повного втілення особистісного начала, то навряд чи вона змогла б задовольнити себе і без цих установ. «Вони не становлять для неї абсолютної мети, але вони є, однак,

необхідним і незамінним засобом для того, щоб іти вперед шляхом морального прогресу» [120, с. 44]. Державні установи з погляду розподілу практичного життя мають дуже велике значення, особливо в правоохоронній сфері. П. І. Новгородцев розуміє, що особистість, відмовляючись від суспільства, насправді не набуває, а втрачає (ці думки нагадують персоналістичну позицію М. О. Бердяєва [15]). Вона відмовляється від частини своєї природи. І те, що людина є соціальною істотою і «не може жити без спілкування з іншими, це – положення беззаперечне» [120, с. 147], – визнає мислитель. Суспільство і його установи відіграють значну роль у вихованні особистості, але воно також може і пригнічувати «особистісне» в людині, а тому баланс сил має схилитися саме на користь особистості. Отже, доходимо висновку, що варто шукати (і знайти) правильне співвідношення практичної та ідеальної сфер у відносинах особистості та суспільства, його організацій. Різні форми організації суспільства здатні як подавляти особистість, так і здатні її розвивати.

Відсутність прагнення до єдності, до соборності, різке відступництво навряд чи здатне вирішити суспільну проблему, швидше – загострити. Ми вважаємо, що тут річ у тому, що «особистісне» і «суспільне» в людині є щось природне, первісно вроджене протиріччя, і суспільне виховання завжди буде відігравати велику роль у загальному становленні особистості. Особистість без «соціалізації» втрачає свою велич і стає беззахисною, адже здатність до об'єднання є величезним надбанням людини, і такий крайній нігілізм може привести до трагічних наслідків, до стану «*homo homini lupus est*», але вже не як природного, а як фіналу історії.

Отже, як ми бачимо, для П. І. Новгородцева питання про «особистісне» і «суспільне» не стоїть як виключення одного іншим, це проблема крайнощів. Без громадських установ людина не може повноцінно розвиватися, як і без своєї автономії, без розкриття всієї своєрідності своєї персони. А якщо його не можна вирішити простим шляхом взаємовиключення, то воно суттєво ускладнюється, так як постає питання про єдність протилежностей.

А якщо не можна вирішити це питання шляхом «виключення», то, в такому випадку, як же?

Ми вказували на початку, що для П. І. Новгородцева, насамперед, важлива правильна постановка питання, бо вона сама собою повинна показувати нам правильну відповідь. П. І. Новгородцев пише, що будь-яка сфера суспільних відносин до особистості завжди ставить свої особливі вимоги, «що змагаються і зіштовхуються між собою. Серед цих вимог особистість повинна знайти свій шлях, так чи інакше погоджуючи різні покладені на неї обов'язки, підпорядковуючи одні з них іншим, жертвуючи менш важливим і дорогим для більш важливого й цінного. Це примирення і узгодження далеко не завжди буває легким і простим... зіткнення особистості з суспільством нерідко набувають характеру конфлікту різнорідних обов'язків, які пред'являються до особистості» [120, с. 177 – 178]. Отже, виходячи з цих думок, ми маємо конфлікт особистості та суспільства. Причому, це явна конфліктність двох природ, вона завжди буде зберігатись, і людське насильство проти усталеного порядку речей неодмінно повернеться проти нього ж. Обов'язки, які пред'являються до особистості, завжди будуть викликати негативну реакцію, оскільки спрямовані на обмеження її волі. Звичайно, такі обов'язки часто носять абсолютно невиправданий характер, але, водночас, деякі вимоги з боку суспільства до людини є можливістю співжиття як такого, є актуалізацією суспільної природи в людині. Але які обов'язки припустимі? Вочевидь, лише ті, які не претендують на автономність особистості. З огляду на це, дуже цікавими видаються думки І. О. Ільїна з приводу того, наскільки важлива автономія для правосвідомості: «Громадянин, позбавлений автономної правосвідомості, нездатний ні до самовладання, ні до самодіяльності, ні до самоврядування. Він може дотримуватися порядку і вірності праву тільки під тиском чужої волі. Він потребує загрози для того, щоб не стати правопорушником, і йому необхідно покарання тому, що він постійно схильний стати винним злочинцем» [124, с. 349]. Тобто існує небезпека втрати особистістю свого ж обличчя. Тоді правосвідомість буде просто змодельованим і нав'язаним зовнішньою

державною волею, отже, виключається можливість критичного погляду громадянина на правову дійсність. «Гетерономна воля є духовно слабка воля; гетерономна правосвідомість є хвороблива правосвідомість» [124, с. 359]. Шукати ззовні те, що в людині первісно закладене – означає переоцінку цінностей. Всі ті принципи, які мали б слугувати становленню вільної особистості, навпаки, підпорядковують. Адже є велика різниця жити «для того, щоб бути вільним, справедливим...», і «в ім'я свободи, доброти...», яка, як правило, має цілком реальне зовнішнє вираження, наприклад, в «комуні». У першому випадку ми маємо – розвиток, в другому – підкорення.

П. І. Новгородцев зазначає: «Особистість вийшла з цього століття з почуттям своєї незадоволеної туги, з жагою до вищого ідеалу, з думкою про своє протиріччя із суспільством. Так, це треба визнати: не гармонія, а антиномія особистого і суспільного начал розкривають пошуки наших днів. З різних боків і в різних висловах висувається положення, що між особистістю та суспільством немає і не може бути повного збігу, а є, навпаки, відома невідповідність, якої немає можливості ні згладити, ні усунути» [120, с. 42 – 43]. Ми вважаємо це принципово важливим моментом. Адже скільки мільйонів людей полягло в ім'я цієї нездійсненої гармонії. XX століття дало нам достатньо тоталітарних режимів, які невпинно переконували людину йти на величезні жертви в ім'я майбутнього фантомного блага. Подібні злочини проти особи мають глибокі теоретичні корені, як це показує П. І. Новгородцев. Наразі ми зустрічаємо багато розмов про наше тоталітарне минуле, але вони, як правило, зводяться до справедливих реакцій на страшні факти минулих років. Отож то й є, що минулого вже не повернеш. Теоретичних обґрунтувань появи подібних подій, на жаль, не так вже й багато, а це, у свою чергу, дає можливість уникнути повторення деяких страшних сторінок історії.

Отже, шукати вирішення проблеми, яка безпосередньо пов'язана з належним розвитком людства, потрібно, виходячи з постановки питання про антиномію особистісного й суспільного начал. Маємо визнати множинність та конфлікт цінностей та цілей у суспільстві, на чому наголошував філософ

І. Берлін [17]. П. І. Новгородцев пише, що правильний шлях має полягати в тому, щоб «однаково остерігатися як відокремлення особистості і суспільства і зведення їх на ступінь самотніх і самодостатніх начал, так і зближення їх у невиразній єдності» [120, с. 197]. Тобто це має бути якийсь серединний шлях. Відносини «загального» і «особистого» складаються таким чином, що саме перше обмежує друге, а не навпаки. Звідси, виникає проблема збереження особистості як такої, як самостійного начала. Перед соціумом стоїть велике завдання: обмежуючи до деякої міри, пред'являючи якісь вимоги, водночас зберегти всю оригінальність та безпосередність людини. І на це вказує П. І. Новгородцев, що для особистості суспільство є необхідним «як засіб для її розвитку, для прояву її морального покликання, але воно може бути і перешкодою для її вищих моральних запитів... Таким чином, значення суспільства має характер похідний і обумовлений, так як воно залежить від прав окремих осіб, між тим, як значення особистості по відношенню до суспільства первинно і безумовно» [120, с. 198]. Отже, П. І. Новгородцев приходить до розуміння суспільства як до сукупності особистостей, а не просто зв'язків між індивідами. І з цим не можна не погодитись, адже суспільство не може мати самостійного буття, бо воно не існує без особистості. Для П. І. Новгородцева – «що є суспільство», прямо пов'язане з «для чого є суспільство». Відповідь: виходячи з особистості, і для особистості, для її розвитку.

Суспільство має бути союзом вільних особистостей, а не чимось, що підкоряє собі особистість, «суспільство є для особистості священним не саме по собі, не в силу своєї моральної субстанціональності, а внаслідок того, що воно складається з осіб» [120, с. 199]. З цього приводу справедливо писав Б. П. Вишеславцев, переходячи у сферу практичну: «Світ речей є світ засобів і тільки засобів для вільної особистості; ніколи річ не має права стати кінцевою метою для особи, ніколи особа не повинна ставати рабом речей» [30, с. 372]. Такі думки дають можливість зрозуміти, що гасла про щасливе майбутнє безтурботне життя є лише потужним стимулом підкорення особистості в

людині. Занадто часто за ідеологічним пафосом криється поневолення в індивідуумі його безпосередності, а тому ніколи не повинна допускатись можливість «модельовання» особи, аби не допустити тоталітаризацію суспільства в цілому.

«Особистість дозріває в суспільстві і з суспільного середовища отримує конкретний зміст своїх моральних уявлень, але водночас керівні начала цього змісту і критерій моральності вона черпає у своїй совісті, у своїй автономній свідомості. У суспільстві вона знаходить підтримку і керівництво для своїх дій, але через властиву їй автономну свідомість вона може критикувати будь-який даний зміст суспільних правил і сходити до нових і вищих визначень» [120, с. 197 – 198], – пише П. І. Новгородцев. Дійсність нам говорить, що завжди існує небезпека надмірного домагання до особистості, а тому людині як найвищій цінності, має бути надане право на засудження, яке ми називаємо правом на «реакцію». В іншому випадку, існує небезпека того, що проголошені цінності будуть лише видимими, тобто декларативними, і буде тривати механізація суспільних відносин. На наш погляд, П. І. Новгородцев, обґрунтовуючи необхідність визнання принципу особистості, не показав всю гостроту цієї проблеми. Мається на увазі, що саме по собі таке визнання неможливе, тому що суспільство завжди тяжіє над особистістю, тому що на його боці аргумент сили. А тому постає необхідність відстоювання цього визнання особистості як цінності. Іноді, на наш погляд, особистість має проявляти своє творче начало, яке полягає у можливості прямого втручання у «владні справи»; зазвичай, це ще називають «прямою демократією», яка завжди має зберігати право за особистістю і суспільством в цілому, право на прямий прояв свого незадоволення. Звичайно, слід взяти до уваги, що такий шлях досить небезпечний і повинен мати місце лише в крайньому випадку. Проте, на наше переконання, набагато трагічніше виглядає «мовчазна людина», тому що тоді створюється атмосфера повної приреченості. Творче начало складає сутність особистості, а це начало активне. Історія приводить нам масу прикладів, коли творчі ідеї окремих особистостей, які мали за мету досягнення

загального духовного та матеріального блага, потрібно було відстоювати, аби вони не «канули в Лету», не пішли у забуття. Право на реакцію – це право заявити про себе, про значення свого існування, своєї екзистенції. Варто зауважити, що така реакція не є прагненням до руйнування, до анархії, а навпаки – до узгодження і цілісності, тільки вже не виходячи з державності, із суспільного начала, а виходячи із вищої цінності – із цінності вільної особистості.

Окремо варто сказати про розуміння П. І. Новгородцевим можливості гармонії людських відносин. Ми вже вказували, що потрібно визнати не можливість гармонії, а антиномію особистісного й суспільного начал, і наскільки це важливо. Але для філософа цим питання про досконале спілкування себе не вичерпує. Гармонія для нього можлива «метафізично». Так, П. І. Новгородцев пише, що абсолютна солідарність особистісного начала із суспільним середовищем «відноситься таким чином до моменту нескінченної цілості спілкування, тобто до недосяжного і трансцендентного ідеалу. Що ж до конкретних форм громадськості, то завдяки внутрішній безмежності особистості вони не здатні її задовольнити» [120, с. 200]. Іншими словами, філософ завжди залишає місце чистому прагненню. Все тимчасове завжди має певним чином співвідноситись з абсолютним. Прагнення не означає кінцевого втілення, це постійне поліпшення, постійне вдосконалення. Це прагнення до вищої істини. А як зазначав Бердяєв, що істина не може бути надана людині «в готовому вигляді, як речова, предметна реальність, що вона набувається шляхом і життям. Істина передбачає рух, спрямованість у нескінченність... Істина динамічна, а не статична. Істина є повнота, яка не дається завершеною» [16, с. 20]. Синтез суспільного і особистісного можливий тільки як рух до вічних, трансцендентальних ідей добра, справедливості і т. ін., саме там вони знаходять свою вищу єдність.

Гармонізація особистості та суспільства стає можливою лише «в тому умоосяжному царстві свободи, де безумовна і всепроникаюча солідарність поєднується з нескінченністю індивідуальних відмінностей» [120, с. 201]. І тут з

П. І. Новгородцевим не можна не погодитись. Така солідарність має просто розставити на місця мінливе, земне і позачасове, вічне. Тільки так можна визначити правильний шлях розвитку. Не враховуючи ці «індивідуальні відмінності», ми тим самим погубимо ту творчу силу, що покликана перетворювати наше життя, а цього ніяк не повинно трапитись.

Найскладніша і найважливіша організація суспільства – це держава. А тому, розглядаючи проблему співвідношення суспільства і особистості, не можна не проектувати її на відносини людини і держави. І П. І. Новгородцев, як філософ, для якого політичне питання завжди було актуальним і прив'язаним до різної філософської проблематики, не залишив це без уваги. З огляду на це, він акцентує свою думку на переході від «метафізики права» до політичної реальності, вказуючи, що «важливим є визнання дуалізму державного та особистісного начал» [110, с. 526]. П. І. Новгородцев відстоює ті ідеї, які наразі узагальнюються під назвою «соціальної держави»: «Найглибшим джерелом і коренем державного життя є особиста свідомість. Охороняти і творити державу – у вищому і найглибшому сенсі цього слова – значить охороняти живу людську особистість, стверджувати і берегти в кожній окремій особі людину і громадянина» [110, с. 535]. Як бачимо, у визнанні протистояння держави й особистості обстоюється превалювання особистого. Зазвичай, у сучасній теорії права тлумачать поняття «громадянства» як певний правовий зв'язок людини і держави [107; 108; 143]. Тому, виходячи з думок П. І. Новгородцева, ми повинні зазначити, якщо цей зв'язок саме «правовий», а не, скажімо, «законний», тобто заснований на імперативності влади, то джерелом цього зв'язку є моральна свідомість індивіда. А тому особистість повинна бути тим, «для чого» держава функціонує, тобто вона повинна бути метою. В іншому випадку, ні про який «саме» правовий зв'язок мова йти не може, тоді громадянство зводиться до «правового статусу», який обмежується державою, як винятковою конституюючою силою, як системою прав та обов'язків, нею ж встановлених, гарантованих і захищених. П. І. Новгородцев же з цим не може погодитися: «Права осіб – не дар і не милість держави, а

невід’ємна приналежність людської природи... Моністичні конструкції держави знаходять свою безумовну межу у визнанні людської особистості» [110, с. 535, с. 537]. І це є головний індикатор правомірності державних дій. Тобто за жодних обставин держава не повинна претендувати на особистість, зведення людини до складової великого механізму. Це ж положення відстоює з позицій трансцендентального ідеалізму і Б. П. Вишеславцев: «Суб’єкт є не тільки дійова особа, а й той вищий принцип, заради якого вживаються всі дії, їх кінцева мета» [30, с. 372].

Держава не може бути просто стороннім спостерігачем і арбітром у суспільній діяльності, яку, зазвичай, називають «гуманізмом», вона повинна бути її учасником, перед нею ніколи не повинна затухати ціль під назвою «особистість». Адже функція – це не тільки «робота, яка здійснюється органом», а й «призначення» [182], і проводячи диференціацію різних функцій держави, завжди потрібно мати на увазі її призначення, те, заради чого її створено. А це, поза всяким сумнівом, – людина, її розвиток. Це ж підтверджує і І. О. Ільїн: «Різноманітність державних завдань і різнобічність її діяльності зовсім не повинні призводити до дріб’язкової опіки над життям громадян і відучувати їх від самодіяльності. Навпаки: життя і діяльність самої держави повинні бути проявом самодіяльності громадян. Адже держава – не установа, що підноситься над громадянами, а корпорація, що існує ними, в них і через них» [56, с. 133]. Людство вже давно пережило необхідність станового улаштування суспільства, в якому людина себе почуває цілком захищеною, але не вільною. Свобода стала невід’ємним атрибутом особистості, а тому «держава-наглядач» вже є неспроможною, суть її розвитку полягає у творчості громадян. Свобода є чимось важливим для всіх сфер діяльності людини, зокрема, і політико-правової, вона є умовою людини. Саме тому, починаючи з Нового часу, виникають різноманітні державні і правові інституції, які покликані утвердити і втілити людську свободу в дійсність.

Дискурс, ведений П. І. Новгородцевим, з огляду на питання «особистість-суспільство», «особистість-держава», не втратив своєї актуальності і дотепер.

Роблячи висновки щодо тих чи інших аспектів ідей П. І. Новгородцева, вважаємо: ми достатньо переконливо показали, що та проблематика, яка стосується вищезгаданого питання, буде потребувати свого вирішення незалежно від епохи.

Так, В. С. Бігун наголошує на тому, що в сучасній правовій сфері сама особистість не відіграє керівної ролі, не є, по суті, визначальним принципом. Він зауважує, що ціла низка факторів може сприяти применшенню значення особистості в правовій сфері. Це, зокрема, і є «надмірне захоплення теоретизацією, абстрагуванням права, інституційні трансформації у напрямках вузькоспеціалізованості, прагматизації, політичної ідеологізації та упередженого заангажування праводержавознавства політичними інтересами тощо» [19, с. 126]. У підсумку, особистість у правовій сфері поступово може «перетворитися з предмета загального інституційного на предмет індивідуального (тобто окремих науковців) інтересу» [19, с. 126]. Вчений вважає, що «проявами зрушень на цьому шляху є такі сучасні тенденції в українській та світовій правовій думці, як «олюднення права», «антропологізація» філософії права, розвиток правової антропології (антропології права), тривалий інтерес до прав людини» [19, с. 126]. На наш погляд, тут варто поставити питання дещо по-іншому. Право має одним із основних своїх джерел моральну свідомість людини, а тому без людини погляд на право зводиться до влади, тобто до політики в широкому розумінні цього слова. Варто просто відновити той підхід до сутності права, який розглядає його поза державою, ту теорію, за відродження якої так боровся П. І. Новгородцев.

І. В. Музика, доводячи важливість впровадження в нашому суспільстві ліберальних цінностей, вважає, що керівну роль у «ліберальній трансформації праворозуміння відіграє соціокультурний аспект. Найбільш активного впливу повинні зазнавати правова культура та правова свідомість, без зміни і розвитку яких гарантовані конституційні права і свободи не реалізуються, залишаються декларативними, існуючими формально, у той час, як суспільство продовжує

жити за своїми старими уявленнями, звичками і стереотипами поведінки» [102, с. 70]. І з цим не можна не погодитись. Але постає питання, що це має бути за вплив, з чийого боку? Сама по собі ідеологія могла мати вплив до ХХ століття, коли теорії романтизувались, і за них велась активна боротьба. Потім же «ідеологічний вплив» здійснювала держава. А тому, на наш погляд, зміна і розвиток правової культури і правової свідомості – це справа рук самої людини, держава ж має здійснювати умови для підтримки її автономності. Ідеологія тут має бути чимось вторинним, а на першому ж місці, як писав П. І. Новгородцев, має стояти «... непохитна особистість, така наша остання опора. Особистість, непохитна у своєму моральному прагненні, що черпає свою силу з віри в абсолютний ідеал добра і незмінно зберігає цю віру при всіх поворотах історії, – ось що береться тут за основу для суспільного творення» [120, с. 44].

Щодо антиномічності особистості та держави, цікавими видаються думки Н. М. Оніщенко, яка зазначає, що «об'єктивно між державою і громадянином можуть і навіть повинні існувати суперечності. Проте завдання держави – запобігати зростанню, посиленню цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту. Слабка діяльність держави в соціальній сфері часто стає причиною гострих соціальних конфліктів, порушенням прав громадян, що закріплені в Конституції України» [128, с. 50]. Як бачимо, погляди науковця підтверджують ту гостроту питання, яка виявляється в його правильній постановці. А запобігти загостренню конфліктності можна лише в прагненні до вищих ідеалів, тим самим визнаючи свою обмеженість. Вчений наголошує на тому, що повинен бути розроблений «інститут юридичної відповідальності держави перед суспільством і особою. А це сприятиме підвищенню авторитету держави, державної влади, владних структур» [128, с. 50]. Ми вважаємо, що це сприятиме підвищенню авторитету не держави, а права, так як відповідальність держави перед народом і особистістю тим самим її обмежує.

Н. С. Петлевич підкреслює, що особистість «не може перетворитися на об'єкт управління чи регулювання, вона є цінністю і метою управління, яке має

здійснюватись в інтересах її розвитку» [133, с. 180]. Отже, принцип особистості має лежати в основі будь-якої державної діяльності. Вчений указує, що «механізація зумовлює безособові відносини» [133, с. 180]. А такі відносини не можуть стимулювати духовний розвиток, і неодмінно настає період декадансу, період безкультур'я, зокрема, і правового.

Виходячи з вищесказаного, можемо зробити наступні **висновки**:

– П.І. Новгородцев наголошує, що коли ми розглядаємо дійсність з погляду якихось протилежних начал, то завжди існує небезпека впасти в крайнощі, обумовлена бажанням побудувати ідеальний порядок;

– П. І. Новгородцев показав, що абсолютний колективізм бачить в людині «особину» (тобто якийсь елемент, який має значення тільки у зв'язку з цілим, а саме – суспільством), а не особистість, і всі спроби створити гармонійне спілкування ґрунтуються на жертві людською індивідуальною унікальністю;

– наше пострадянське сьогоднішнє, на нашу думку, все ще актуалізує той ментальний бар'єр переходу від «колективізму» до принципу особистості, який є умовою громадянського суспільства;

– для П. І. Новгородцева між особистістю і суспільством не може бути збігу, «особистісне» і «суспільне» є природним, первісно вродженим протиріччям;

– П.І. Новгородцев переконаний, що варто визнати не можливість гармонії, а антиномію особистісного й суспільного начал, щоб не впасти в крайнощі, які на практиці можуть призводити до тяжких антигуманних наслідків;

– П.І. Новгородцев відстоює позицію, що суспільство необхідно розглядати як сукупність особистостей, а не зв'язків між ними, тільки тоді суспільне начало буде підкорене особистісним;

– для П. І. Новгородцева гармонія суспільних відносин можлива не реально, а ідеально, отже, її цінність – в прагненні до досконалості, у поліпшенні наявного в ім'я чогось вищого;

– із поглядів, П.І. Новгородцева випливає, що виходячи з принципу особистості, взаємовідносини держави і особи повинні бути побудовані таким чином, щоб особистість була тим, для чого держава функціонує, тобто вона повинна бути метою, а не навпаки.

2.4. Поняття та зміст правової держави через призму природно-правових поглядів П. І. Новгородцева

Для П. І. Новгородцева питання про правову державу було не на стільки однозначним і певним, як це складається в сучасній теорії права [126]. Для більш ясного і чіткого аналізу ідей філософа необхідно виокремити ті основні аспекти, з огляду на які, філософ розглядає теорію правової держави. А це – наступне:

- правова держава – це не є можливість досягнення закінченого ідеалу;
- правова держава як прагнення до морального вдосконалення;
- особливості зв'язку «народу» і «держави» з огляду на теорію правової держави;
- розуміння народу як союзу вільних осіб, принцип особистості в правовій державі;
- визнання певної вищої норми, що стоїть над державою;
- природне право і правова держава, їх взаємовідносини.

У ХІХ столітті ідея правової держави була пов'язана з тим політичним і правовим романтизмом, проповідниками якого були Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. Гегель та ін. Це означає, що існувало таке поняття, як «віра в правову державу», в її рятівну роль, тобто у здатність вирішити за допомогою тих чи інших інституцій всі суспільні проблеми. Так, за допомогою «парламентаризму», «народного суверенітету», «виборів» думалося, що можна вирішити питання, пов'язані з «загальною волею» народу, її виявленням та втіленням. У Г. Гегеля держава набуває якогось містичного значення «земного

бога». На подібне «мрійництво» звертає увагу П. І. Новгородцев, вказуючи, наприклад, що у Г. Гегеля «держава визнається носієм світового духу, підставою і завершенням морального життя. Звідси – безумовний обов'язок кожного належати до держави, в якій тільки й можна отримати моральний розвиток. Подібно до того, як в церковному вченні допомога церкві визнається необхідною для морального порятунку осіб, так у філософії Г. Гегеля ця роль морального посередництва і виховання випадає на долю держави; причому вищим вираженням державної ідеї визнається правова держава нового часу» [112, с. 19]. І правда. Якщо всі наші моральні прагнення повинні зійтися на ідеї держави, то підпорядкування її пануванню видається цілком логічним і бажаним моментом. Надання державі субстанціонального значення, а також ідеалізація державно-правових інституцій для П. І. Новгородцева є невинуватеною крайністю, яка коріниться у видаванні бажаного за дійсне. «Глибокі суспільні протиріччя, що випливали з економічних нерівностей, нові ускладнення державного життя розривали гарний образ вільної політики» [112, с. 21], – пише філософ, тим самим показуючи необхідність відокремлення дійсності від ідеї, і принципово іншої постановки питання про їх взаємовідносини. Отже, віра в правову державу – це віра в її рятівну роль, у те, що нові державно-правові інституції здатні будуть вирішити всі суспільно-державні проблеми та протиріччя. Така віра завжди існує, коли в суспільстві народжується щось нове, те, що потенційно, дуже значуще віщує великі зміни на краще життя.

П. І. Новгородцев пише, що правова держава не принесла і не несе за собою досконалого соціального співжиття і повного задоволення потреб, «але вона відкрила і, більше того, має відкрити в подальшому своєму розвитку простір для прояву всіх життєвих можливостей, всіх закономірних домагань, всіх прогресивних прагнень» [120, с. 17]. Тобто правова держава не є щось «статичне», швидше – «динамічне». Вона створює певний простір правопорядку, де щось може вписуватися в нього, а щось ні, і це останнє має бути засудженим. І тоді ми цілком можемо вважати, що є якісь акції з боку

державної влади, які не відповідають правовій державі. Тільки як «прагнення» правова держава може мати реальний позитивний зміст і впливати на правові процеси, змінюючи їх відповідно до того змісту, який вона в собі несе. Отже, ми маємо наступне: декларація правової держави в основному законі ще зовсім не говорить про те, що ця держава є правовою. «Динамічність» правової держави полягає в тому, наскільки співвідноситься стан речей у цій державі з принципом правової держави. На наш погляд, сучасна юридична практика ще не виробила механізму перевірки, наскільки та чи інша влада, її діяльність відповідає положенням правової держави. На жаль, наразі це поняття (правової держави) втратило своє практичне значення через його неоднозначність і неясність.

Ми можемо говорити про те, що собою являє правова держава в конкретний період історії, але водночас варто визнати, що поняття правової держави в контексті його повного втілення в дійсність не має закінченого змісту (і не повинно мати), воно може змінюватися, виходячи з самої ідеї і тих творчих звершень, які виникають з огляду на це. З цього приводу П. І. Новгородцев зазначає, що «правова держава не є вінцем історії, не є останнім ідеалом морального життя; це не більше, як підпорядкований засіб, що входить як приватний елемент у більш загальний склад моральних сил» [112, с. 25]. І це дуже важливий момент в думках філософа на який звертають увагу дослідники [47], так як дає нам можливість зрозуміти аксіологічний та телеологічний аспекти правової держави. Іншими словами, для чого вона потрібна? – Для морального розвитку суспільства. Яка її цінність? – Вона є одним із засобів для морального розвитку. Таким чином, правова держава існує не заради себе самої, як це розглядає Г. Гегель, а заради того, що являє цінність набагато вищу – це людина і її свобода. Держава не повинна носити субстанціонального характеру і бути самостійною метою. Навіть її ідеальне вираження у вигляді «правової держави» є не більше, ніж бажане улаштування співжиття громадян. У будь-якому разі, держава без громадян не існує, але от

будуть ці громадяни метою чи засобом – це питання того зв'язку, який складається між особистістю і державою, буде він правовим чи владним.

Цікаві в цьому плані думки Б. П. Вишеславцева, який чітко проводить різницю між ідеалізмом і догматизмом. Предметом догматизму є щось «дане», ідеалізму – «задане». Те ж ми маємо і в разі правового догматизму. Те, що природне право є щось ідеальне, – наразі не підлягає сумніву, адже це так за визначенням. Але як у цьому контексті бути з питанням про правову державу. Б. П. Вишеславцев пише, що «ідеалізм розкриває нові проблеми, де догматизм бачить лише рішення» [30, с. 133]. Тобто, якщо ми говоримо про правову державу як про сферу догматичного, це означає, що в цілому у нас – правова держава, принципи якої втілені в дійсність, і залишається лише вирішувати якісь невідповідності. Ідеалістичний же підхід нам говорить про те, наскільки дійсність не відповідає ідеї правової держави, наскільки вона може і повинна відповідати ідеалу, і, головне, що держава завжди повинна до нього йти. «У нездатності народжувати нові проблеми полягає мертвота догматизму» [30, с. 133], – вказує Б. П. Вишеславцев. Тобто ідеальне розуміння правової держави є умовою будь-якого творчого прориву до перетворення державно-правової реальності. Спочатку завжди народжуються абстрактні думки, наприклад, про «демократію», і лише потім робляться спроби до втілення їх у життя. А тому Б. П. Вишеславцев пише, що «ідея універсальна, вона обіймає і теоретичне, і практичне, і естетичне» [30, с. 123]. Будь-яка ідея проходить на практиці багато перетворень, але її основний зміст, внутрішня цінність залишається незмінною. Наприклад, ідеї парламентаризму і виборів необхідні для вираження народної волі, і щоб саме народ був єдиним джерелом влади, але водночас повністю неможливо відобразити волю кожного громадянина. Отже, можна зробити висновок, що в питанні про правову державу необхідно спочатку виходити з ідеї, з ідеального, щоб сфера догматичного боку цього питання, сфера державно-правової даності постійно розвивалася і поліпшувалася.

Одним з найважливіших понять, пов'язаних з розвитком ідеї правової держави, є «народний суверенітет». Суть цього поняття зводиться до того, що основу і орієнтир для державної діяльності «повинен становити народ, його воля має формувати владу» [75, с. 31]. Для П. І. Новгородцева, як теоретика природного права, поза всяким сумнівом, теорія народного суверенітету пов'язана з етичним началом, яке полягає в «залежності влади від народу. Але що означає залежність від народу? З цим поняттям пов'язували двоякий сенс: одні мали на увазі обов'язок діяти в загальному інтересі, інші – необхідність узгоджуватися зі спільною волею. Поняття ці не можна визнати безумовно співпадаючими: бувають обставини, за яких можна управляти в загальному інтересі і всупереч загальній волі і навпаки» [112, с. 211]. П. І. Новгородцев тут зачіпає дуже складне питання, а саме: характер взаємовідносин «народної волі» і «народного інтересу». Адже дійсно, держава часто виправдовує свої непопулярні рішення діями на користь народу. Тут передбачається, що обурення населення проти тих чи інших рішень, що мають своїм наслідком негативний вплив на добробут громадян, не здатне повною мірою оцінити тих «дивідендів», які отримає народ в майбутньому. І це цілком зрозуміло, як і те, що далеко не кожне непопулярне рішення призведе до позитивного результату. На наш погляд, крім політичного чи економічного, має бути присутнім і яскраво вираженим моральний критерій для державної діяльності, бо в протилежному випадку існує небезпека вчинення злочинів «в ім'я майбутнього», приклад чого нам показують тоталітарні режими. Звідси і необхідність розробки різних механізмів впливу народу на державну діяльність, які вже реально мають окреслити межу для сваволі держави.

П. І. Новгородцев зазначає ще один дуже важливий аспект, пов'язаний з теорією народного суверенітету. Якщо залежність влади від народу є основною вимогою теорії народного суверенітету, то ця «вимога отримує своє вище виправдання в уявленні про народ як про союз вільних і рівноправних осіб, як про моральну єдність» [112, с. 212]. І з цим не можна не погодитись, адже це є наріжним каменем проблеми правової держави у сучасному політико-

правовому дискурсі [27, с. 25]. Коли ми говоримо, що в народі виражаються загальні начала, то зрозуміло, що свій найбільш важливий і складний прояв вони мають в «державі». Але тоді залежність влади від народу є просто фікція, яка відповідає рівню розвитку цивілізації. Але коли ми говоримо про народ як про єдність вільних особистостей, то межа для державної влади стає куди більш реальною і виразною. Як бачимо, ми знову прийшли до принципу особистості.

П. І. Новгородцев просить розділяти суверенітет влади *de jure* і *de facto*: «Формально влада всемогутня, але їй народ не дасть керувати як заманеться, а це говорить вже про елементи «розумності», а не «свавілля» [110, с. 410]. Для цього, як ми можемо вже стверджувати, необхідна правильна розстановка сил, зокрема, і в юридичній науці. Виходячи із сказаного, суверенна держава вже не уявляється як жахливий «левіафан». У своєму ідеальному розумінні «суверенна держава є опорою не проти прав особистості, а проти безправ'я і нерівності, проти привілеїв і монополій, проти виокремлень і винятків» [110, с. 520], – пише філософ. Правова держава – це справедлива держава. Наразі це особливо актуально для пострадянських країн, де лібералізм і демократія, а точніше їх перекручені розуміння, призвели до різкого майнового розшарування (цю проблему доволі багато вчених досліджують [1]). Проблема в тому, що свобода стала чимось стихійним, а не розумним. І якщо П. І. Новгородцев зазначає кризу правосвідомості в ХІХ столітті, з огляду на надмірну віру в ідеальну державу, у народну волю, то натепер ми можемо говорити про кризу правосвідомості, навпаки, з огляду на невір'я у державно-правові інститути. Необхідне відродження значущості громадянина, розуміння, що влада чи правитель не вичерпує поняття держави, держава «це – корпоративна єдність всього народу, це – всі ми разом, взяті в усій сукупності елементів народного життя» [110, с. 534]. Тут потрібно бачити різницю між єдністю і тотожністю. Держава має бути умовою саме єдності народу, його різних начал, бути простором для втілення творчого потенціалу особистості, а не ототожнення особистого і суспільного, суспільного і державного, тобто не зведення всього багатства народного і особистісного життя до «спільного знаменника».

Отже, ми можемо стверджувати, що минула епоха, в якій панував державно-правовий романтизм, зараз змінилася принципом державно-правового нігілізму, безвір'я в державно-правові інституції. Романтизм здатен генерувати нові ідеї, але завжди натикається на труднощі їх практичного застосування. У часи ж нігілізму ці ідеї не мають ментальної підтримки народу, вони існують просто як декларації, як символи розвитку цивілізації. Знайти точки дотику між цими протилежностями (державно-правовим романтизмом і нігілізмом) – одне з найважливіших завдань сучасної юридичної науки, тому що в майбутньому з такими нігілістичними тенденціями про правосвідомість нам не доведеться говорити загалом.

П. І. Новгородцев зазначав, що верховна влада, щоб бути справедливою і народною, повинна «збігатися з народом так, щоб кожен громадянин в один і той же час і панував, і підкорявся, і щоб всі перебували в незмінній гармонії загальних поглядів. Це думка про єдність народу як цілого і як моральної основи державного союзу. Звідси випливає заперечення незалежності влади від народу, як і заперечення несправедливої переваги одних елементів народу над іншими» [112, с. 209]. Збіг влади і народу не означає одностороннє підпорядкування з боку першої, це виявлення справжньої основи для державної діяльності. Про незалежність державної влади може йтися тільки щодо зовнішніх зазіхань, але аж ніяк – щодо народу. Надання людині політичних прав має бути укріплене її правосвідомістю, а не розхитане (через недовіру), а тому і сказано, що вона водночас і володарює, і підпорядковується. На наш погляд, це є одна з найважливіших умов громадянського суспільства. Свобода державної влади повинна закінчуватися там, де починається свобода особистості (саме свобода, а не свавілля). На цьому і має будуватись національна свідомість, народна гідність. Такий погляд розділяють чимало вітчизняних науковців [132; 147; 175; 209; 210; 218].

З цього приводу чудовими є думки І. О. Ільїна, який вказує: «Однорідність духовного життя, спільність духовної творчості і спільність духовної культури складають найглибшу і справжню основу будь-якого

державного єднання» [56, с. 258]. Не необхідність утихомирення людини, придушення її волі, а «спільність», «сумісність», «духовність». А духовне життя неможливе без абсолютних цінностей, без ідеалів. Тому, коли ми відстоюємо ідеали правової держави і апелюємо до правопорядку, то витоком його має бути не закон і санкція (це як раз завжди має бути вторинним і змінним), а індивідуальна і народна свідомість, що стоїть на народних традиціях (правових, культурних).

Вище ми вже доводили, що принцип верховенства права є природно-правовим принципом. Тільки тоді він буде виражати, що право стоїть над державою, що верховенство права і загальнообов'язковість законів – це не одне і теж. Коли ж ми говоримо про правову державу – це означає, що ми покладаємо особливу роль на право, а тому зведення його до позитивного закону, до інструменту в руках державної влади, означало б заперечення основної суті цієї теорії. Коли ми говоримо про правову державу як про державу, пов'язану правом, то виникає питання, яким має бути цей зв'язок, і чи він можливий загалом? Позитивний закон, що видається владою, швидше розв'язує державні дії, тому що є потужним чинником впливу в руках самої держави. Тому П. І. Новгородцев пише: «Правова держава, натхненна ідеями соціальної справедливості, є та форма суспільного буття, яка пов'язує сьогодення з майбутнім. Але для цього потрібно визнати також і основну передумову теорії правової держави, що і в житті сучасного суспільства з усіма його класовими та індивідуальними відмінностями є можливість визнання чистої ідеї права, є ґрунт для застосування деяких загальних і об'єднуючих усіх правових основ, що мають надкласовий і, отже, загальнолюдський і загальногромадянський характер» [120, с. 284]. І з цим не можна не погодитись. Правова держава – це держава майбутнього, до якого спрямована держава сьогодення. У теперішньому вона існує як устремління до вдосконалення наявного порядку речей, у майбутньому – як ідея права, в якій виражаються вічні принципи добра, справедливості, гуманності. Правова держава – це держава, де панує право майбутнього, тобто природне право, яке виражає такий

правопорядок, якому належить бути, а не який уже є, а тому і розглядає дійсність в критичному дусі. Таке розуміння правової держави не дає можливості закриватися винятково на практичній стороні насущних проблем, воно вказує на правильний вектор розвитку, на те, в ім'я чого і для чого потрібна будь-яка реформа, будь-яка зміна.

Для того, щоб визнати «обмеженість держави правом, необхідно визнати деяку норму, що стоїть над державою» [110, с. 439]. Спроби ж підійти до цього питання з протилежного боку спираються на ненадійну волю держави, яка завжди може змінитися як на краще, так і на гірше. Вважаємо, що в сучасному розвинутому світі розроблено і введено достатньо механізмів впливу, щоб відпала можливість виникнення середньовічного сподівання на «добраго суверена».

Отже, у правовій державі має панувати якась вища норма, а якщо народ повинен стояти над державою, то ця норма має витікати з самої суспільної свідомості, зі свідомості особистості як основи суспільства. І тому П. І. Новгородцев зазначає, що «вищою нормою, яка повинна бути прийнята при цьому до уваги, може бути тільки те начало, яке є моральною основою суспільства. Такою основою служить принцип особистості» [56, с. 212]. І знову таки принцип особистості, без нього будь-які потуги держави легко можуть повернутись на шкоду людині. Це те, що для П. І. Новгородцева є можливістю побудови суспільних відносин на основі людяності (*humanus*). Для інтелігенції, яка особливо тонко відчуває цей принцип, коли в рідній державі він фактично скасований, то перебування в цій країні стає просто нестерпним. І як ми вже знаємо, поняття «еміграція» у постреволюційний період являло собою потужні інтелектуальні сили, які могли б служити своєму народу. І ось ми доходимо висновку, що природно-правове розуміння держави – це є розуміння держави гуманної, а не чогось відчуженого від народу. Турбота про особистість – ось що має незмінно лежати в основі будь-якої державної діяльності.

У сучасній українській правовій науці питанню сутності правової держави приділяється не так вже і багато уваги, більше акцентується увага на

тому, чи є Україна правовою державою [51], на що дуже важко давати відповідь, попередньо не визначивши того, що насправді являє собою теорія правової держави, у чому її теоретична та історична цінність. Втім все ж не можна казати, що в нашій науці загалом відсутній дискурс з цього питання.

Так, С. І. Максимов підкреслює ідеальний аспект, зауважуючи, що «поняття правової держави виникло на континенті з конфлікту розвитку життя та основних свобод, які були формально внесені до конституцій та впливали на законодавство, тобто сутність правової держави передусім засновується на ідеалі» [96, с. 102]. Вчений також вважає, що «найважливішим принципом правової держави належить вважати обмеженість самих законів, або, іншими словами, панування правових законів» [96, с. 108]. Допущення можливості відокремлення правових і неправових законів свідчить нам про визнання оцінки закону з позиції вищих цінностей. У такому разі, ми можемо говорити, що в цій державі панує «сила права», а не «право сили»! Правовий закон – це закон, який відповідає правовій державі, отже, і моральному критерію, а відповідно, і принципу особистості.

Варто зазначити думки С. І. Максимова щодо проблеми співвідношення правової і соціальної держав. Так, він вказує, що на проблему суміщення принципу правової держави та принципу соціальної держави мають місце доволі різноманітні погляди [95]. Вчений зауважує, що існують думки, що «правова держава закладена на основі забезпечення свободи, а тому не може насправді бути приведена у відповідність із соціальною державою, яка має свою власну мету та завдання. Інші бачать соціальну державу як доповнення правової. Вона через правову державу забезпечує гарантовану свободу особи проти загроз індустріального розвитку. Однак беззаперечно, що соціальна держава не має права змушувати своїх громадян до щастя» [96, с. 109]. Таке протиставлення соціальної та правової держави, на наш погляд, є недоречним, якщо ми правову державу розглядаємо з природно-правових позицій. Більше того, ми вже згадували, що коли йдеться про свободу особистості, то мається на увазі її розумне вираження, а не свавілля. Так, П. І. Новгородцев пише: «Якщо

нова правова держава має силу розбити старі публічно-правові зв'язки, засновані на привілеях, чому не буде у неї можливості встановити нові публічно-правові обмеження приватного свавілля, і вже не у вигляді привілеїв, а на ґрунті спільного і єдиного для всіх права» [120, с. 278]. За такого підходу до поняття «правова держава» немає необхідності виокремлювати поняття «соціальна держава», адже воно цілком включається і охоплюється першим. Якщо основу права складає моральна свідомість особистості, а основним завданням правової держави з погляду природно-правового підходу є моральний розвиток особистості, то чи не є така правова держава водночас і соціальною. Таким чином теорія природного права з юридичного сторони піднімає ті самі проблеми, що і класична теорія соціальної держави [130; 162; 217].

Підтвердженням важливості принципу «особистості» є позиція Н. М. Оніщенко. Вона вважає, що «людина повинна бути епіцентром наукових, зокрема, і правових досліджень. Для сучасної України – це актуальна проблема, бо вона має безпосереднє відношення до правової реформи, без якої навряд чи можлива побудова демократичної, правової держави» [128, с. 52]. Справді, Україні після важкого радянського минулого необхідна нова переоцінка цінностей, необхідно знову перебудувувати правосвідомість з «людина для держави» на «держава для людини». Такі ментальні зміни не можуть відбутися відразу, а тому питання цілей і цінностей завжди має стояти як орієнтир.

Шевченко О. О. зазначає цінність поняття «громадянське суспільство», наголошуючи, що воно «забезпечує кожній людині можливість реалізації себе як особистості, створюючи умови кожному розвивати максимум ініціативи та відповідальності, гармонізуючи розвиток неповторної творчої індивідуальності особи в єдності та взаємодії у відносинах з іншими людьми» [200, с. 215]. Як ми знаємо, П. І. Новгородцев виокремлював розвиток творчої особистості як основну мету права і держави. А тому можемо зробити висновок, що поняття «громадянського суспільства» тільки підтверджує природно-правову сутність правової держави.

З вищесказаного можемо зробити наступні **висновки**:

- надання державі субстанціонального значення для П. І. Новгородцева неприпустиме, тому що приводить нас у крайність ідеалізації держави та її інституцій;

- для П. І. Новгородцева правова держава може мати позитивний зміст і конструктивно впливати на правові процеси тільки як прагнення до вдосконалення; романтичний погляд на правову державу з неминучістю тягне за собою розчарування в її ідеях, у можливості їх втілення;

- правова держава існує не заради себе самої, а заради вищої цінності – вільної особистості;

- необхідно засвоїти, що поняття правової держави – це сфера ідеалізму, а не догматизму, вона не відображає дійсного стану речей, вона повинна змінювати існуючий порядок;

- П. І. Новгородцев акцентує, що держава – це, передусім, єдність всього народу, а не влада, свобода державної влади повинна закінчуватися там, де починається свобода особистості;

- теорія правової держави надає праву особливого значення, вона представляє державу як обмежену правом, обмежену певною вищою нормою, що походить з особистісної свідомості; правова держава – це держава майбутнього, до якого спрямована держава сьогодення.

2.5. Національний та культурний аспект у державно-правових ідеях П. І. Новгородцева

В останній період своєї творчої діяльності П. І. Новгородцев дедалі більше уваги звертав на духовні об'єднуючі сили народу, а саме: на християнську віру і національну свідомість. З цього приводу він написав порівняно не так багато, але однак ми вважаємо таку кульмінацію цілком закономірною у творчості філософа, отже, і не менш важливою частиною його

інтелектуальної діяльності. До релігії неминуче приходили майже всі філософи періоду так званого «Срібного віку» [149].

Але перед тим, як перейти безпосередньо до викладу поглядів філософа, для більшої послідовності виокремимо основні питання, які піднімалися з огляду на задану тему. Це:

- розуміння недостатності політичних і правових засобів для подолання загальної народної кризи;
- визначення недоліків народницької позиції;
- розуміння права як складового елемента в складі загальних моральних сил;
- народна святиня – як об'єднуючий духовний стрижень;
- необхідність повернення до християнських традицій.

О. М. Литвинов наголошував у творчості П. І. Новгородцева на «еволюцію його поглядів від орієнтації на ліберальні ідеали правової держави західноєвропейського типу до усвідомлення необхідності звернення насамперед до національних – православно-християнських – святинь» [87, с. 4]. Цей же вектор розвитку поглядів П. І. Новгородцева і відзначають В. І. Жуков та С. Т. Загоруйко [49; 50]. І з цим не можна не погодитись у тому сенсі, що це була не відмова, а розвиток позиції філософа. П. І. Новгородцев не відмовлявся від ліберальних ідеалів, вони просто перестали мати первинне «рятівне» значення для народу.

Спершу нам варто з'ясувати, чому П. І. Новгородцев почав так багато приділяти уваги християнським традиціям. На початку ХХ століття в Російській імперії почали активно розвиватися дві політичні тенденції, два розуміння її майбутнього: демократична (більш поміркована, еволюційна) і революційна соціалістична. П. І. Новгородцев був захисником ліберально-демократичної позиції і намагався всіляко її відстоювати протягом суспільно-політичної та наукової діяльності дореволюційних подій [25]. Згодом же у нього відбувається якесь розчарування в демократичних ідеях, в їх силі і переконливості. Він зазначає: «Якби демократична ідея завжди і скрізь мала

справжню творчу силу, вона призвела б Росію до величі і свободи, а не до руйнування і поневолення; якщо ж цієї сили вона не виявила, значить, одне з двох: або за певних умов вона була недостатньою, або її не вміли здійснити» [120, с. 560]. Демократична пропаганда побудована таким чином, що демократія являє собою первісно якість «добро», умовну добробуту, тобто, в будь-якому випадку, це позитивний вектор. Але ж це – не більше, ніж сукупність інструментів з перетворення державної влади на певний ступінь народної (коли джерелом влади є народ). На наше переконання, демократія наразі не являє собою цілісної ідеї, а скоріше сукупність положень, таких, як «виборність», «політичний плюралізм» і т. ін. Незважаючи на всю користь цих соціально-політичних явищ, вони, водночас, безпосередньо, не несуть за собою народного благополуччя. Тому П. І. Новгородцева перестають переконувати демократичні ідеї, і він говорить про їх недоліки; а якщо не розуміти, чого ж не вистачає, то виникає проблема із здійсненням.

П. І. Новгородцев вказує на те, що як і будь-яка інша форма, демократія може бути «кращою або гіршою, у залежності від духовного змісту, який вкладає в неї народ, і що за відомих умов вона може стати повним перекрученням всякої справедливості» [120, с. 578]. А якщо не вкладати жодного духовного змісту, то залишається лише надія на рятівну силу демократії, відбувається ідеалізація її положень [5, с. 130]. Тому напрошується висновок, що за безлічі форм, куди важливішим є той зміст, яким наповнюється національна свідомість. Тільки тоді та чи інша політична форма набуває особливої цінності для народу. І він готовий буде її відстоювати. Тобто, коли, скажімо, право стає чимось традиційним, складовою частиною колективної свідомості, відчужити його за допомогою імперативних приписів, жорстких санкцій стає не так просто, так як за цим завжди прослідую народна реакція на нівелювання національних цінностей.

П. І. Новгородцев порівнює демократію з таким собі роздоріжжям, зазначаючи, що надзвичайно вдалим є розуміння демократії, згідно з яким вона є «системою релятивізму, системою терпимості та байдужості до всяких догм і

поглядів, системою найширших припущень і на всі сторони відкритих доріг» [120, с. 578]. І з цим не можна не погодитись. На наш погляд, демократія не має сильного духовного стрижня, вона тільки звільняє місце для нього. Існує дуже тонка грань між терпимістю, байдужістю і нігілізмом; цю небезпеку потрібно завжди мати на увазі. Зараз мало хто буде заперечувати, що сучасний вік – це вік декадансу, це культурний занепад. Настільки фанатична віра в технічне бездуховне майбутнє часом просто таки жахає. І багато в чому тут проявився негативний аспект демократичного релятивізму. Невже, до прикладу, толерантність має корелюватись із вседозволеністю і бездуховністю? Проте доволі часто це тлумачиться саме так.

Те, що державний механізм в Україні діє на демократичних засадах, наразі навряд чи кого-небудь дивує. Теорія демократії говорить нам про те, що влада повинна обиратись народом, але ж це ще не гарантує, що така влада буде діяти в інтересах народу. І П. І. Новгородцев вказує, що це далеко не завжди, а тільки за певних умов. Відчуження влади від народу неминуче, але і також неминучими є народні вимоги. І ось на чому побудовані ці вимоги, чи є вони суто мінливими, повсякденними, або в них є щось стійке і міцне, від того і залежить наскільки дії державної влади будуть обумовлені народним настроєм. Проблема відчуження влади у демократичній теорії є дуже актуальною, цій проблемі приділяється значна увага з боку вітчизняних науковців [36; 41; 42; 97; 155; 156; 178].

Як бачимо, демократія сама по собі нездатна відроджувати або підтримувати народні цінності, вона не є опорою. Революційний же шлях загалом ці цінності розриває, духовно спустошує і породжує культ насильства. П. І. Новгородцев пише: «Революція являє собою не завоювання, не перемогу, не торжество моральної ідеї, а кару, страждання і трагедію» [120, с. 565]. Революція не просто відкидає негативний бік минулого (тоді вона завжди б носила перетворюючий характер), вона намагається порвати з ним загалом. Від цього торжества руйнуючої «діонісійської вакханалії», як правило, потім дуже

важко оговтатись, ця хвороба входить настільки глибоко в ментальне коріння, що лікування відбувається дуже болісно і непередбачувано.

Будь-яка революція, що мала місце в історії, є водночас і «диссолюцією, розрив зв'язків, обурення пристрастей проти обов'язків і частин проти цілого, розкладання держави та народу» [120, с. 561], – пише мислитель. Зараз ми вже розуміємо, наскільки ці зв'язки, цю цілісність важко відновити. Українському народу був зламаний його культурний, його духовний хребет. А тому варто усвідомити, що для позитивних перетворень і змін у суспільному та політичному житті необхідне також проведення генеалогії наших традицій, необхідне повернення до духовних витоків народу.

Обидві тенденції в російських суспільно-політичних рухах, особливо, революційну, П. І. Новгородцев пов'язував з поняттям народництва, причому в найбільш пафосному розумінні цього слова, як віру у виняткову творчу силу звільненого народу. Аналізуючи революційні події, філософ зазначає: «В особі цієї примарної і безвладної влади зазнало найжорстокішої поразки те сентиментально-романтичне народництво, яке вірило, що варто тільки відкинути стару владу, і народ проявить свою досконалість і здійснить ідеал загального щастя» [120, с. 566 – 567]. І правда, відмова від «старого», ще не обіцяє позитивного «нового». Будь-який революційний рух ніколи не враховує уроків минулого, бо він геть з ним пориває, здає його в «архів». І тоді наслідки можуть бути зовсім несподіваними, а часто – трагічними. «Вони були переконані, що звільнений від старих пут народ проявить у повній силі свою мудрість і виявить дива патріотизму, мужності і справедливості» [120, с. 565], – пише П. І. Новгородцев, показуючи тим, що цій самій мужності, справедливості за стихійного, «дикого» стану, по суті, немає звідки взятися. Звідси цілком назріле питання – чи не переживає український народ чогось подібного після набуття незалежності? Ми в жодному разі не хочемо сказати, що незалежність українським громадянам була непотрібна, просто набуття незалежності, як виявилось, це лише частина того, що необхідно зробити, щоб відродити наш

національний дух. Зокрема, цим пояснюється таке популярне в 90-ті роки слово, як «криза».

Ми хочемо звернути увагу і на те, що навіть найдосконаліша з погляду юридичної техніки система законодавства навряд чи може бути діючою, якщо вона не співвідноситься з правовими традиціями. А для цього необхідне відродження цих самих правових традицій, які є частиною загальнокультурних традицій [90]. Саме таким чином, на наш погляд, ми повинні розглядати державно-правову проблематику як частину загальнокультурних проблем народу.

П. І. Новгородцев вельми слушно зауважує, що «це була віра позитивно-матеріалістична. Вона брала народ саме в його природному і безпосередньому визначенні. Їй бракувало свідомості, що в народній душі, як і у всякій душі, є своя найкраща і своя гірша частина, і що тому від народу може виходити і високий підйом героїзму і мудрості, і «бунт безглуздий і нещадний». Силу цієї гіршої частини народної душі і переглянули російські народники, у цьому була їх глибока помилка і велика трагедія» [120, с. 567]. І дійсно, в народі закладено як величезний потенціал до позитивного розвитку, до пробудження життєвих сил, які в ньому вбачав Ф. М. Достоевський [46] і Ж.-Ж. Руссо [151], але також у ньому живе і «безлика маса», що тяжіє до руйнування, як це бачили Ф. Ніцше [109] і Х. Ортега-і-Гассет [129]. Коли справи складаються таким чином, що події пускаються «напризволяще», коли свобода перетворюється на неконтрольоване свавілля, чи може народ постати у своїй соборності, солідарності, у своїй єдності вільних осіб? Навряд чи. А тому віра в народ як такий є безпідставною, і навіть небезпечною, тому що боротьба за свободу може породити нове поневолення.

У ході тих жорстокостей революційних подій, які мали місце в Російській імперії, починаючи із жовтня 1917 року, у П. І. Новгородцева, як і в багатьох мислителів, моральне питання стоїть особливо гостро. Скільки не доводь спільне начало права і моральності, все рівно стає зрозумілим, що варто шукати куди більш міцну основу. І ось П. І. Новгородцев вказує на те, що звідси

неважко зробити і наступний висновок, що «право по відношенню до повноти моральних вимог є занадто недостатній і грубий засіб, нездатний втілити чистоту моральних засад» [112, с. 25]. І це цілком справедливо, адже для права необхідний належний ґрунт, щоб воно приносило хороші плоди. Право можливе тільки там, де намічається хоч якийсь прогрес у бік порядку. Під час же народних насильницьких повстань для воцаріння морального порядку потрібен аргумент, що виходить не з людської думки, а з людського серця.

Отже, для П. І. Новгородцева першим завданням є пошук того стовпа моральності, який не просто б висловлював і обстоював абсолютні цінності, а й був міцно утверджений у людській свідомості. Як ми вже зазначали, для права така роль непосильна. Тоді, що ж це може бути? Як виявляється, потрібен не пошук нових шляхів, а відновлення наявного. Народ немов знаходиться в забутті того, що завжди становило основу його духовної конституції. Такий «діагноз», як правило, називають нігілізмом, що є «запереченням або невизнанням абсолютних (об'єктивних) цінностей» [187, с. 156]. Ту кризу, що мала місце в революційній Росії, дуже вдало охарактеризував М. О. Бердяєв: «Коли релігійні вірування розкладаються, авторитет влади хитається і падає. Це й сталося в Росії. Релігійні вірування народу змінилися. У народ почало проникати напівпросвітництво, яке в Росії завжди приймає форму нігілізму. Тільки більшовики зуміли організувати владу відповідно до змінених вірувань народу, відповідно до кривавої стихії війни» [14]. Для філософа, держава без духовних витоків приречена на тоталітарність [11]. А якщо вірування змінилися і супроводжуються страшними нелюдськими подіями, то наші погляди повинні бути спрямовані до первісної народної істини, що об'єднує людей не насильно, а духовно. І П. І. Новгородцев вигукує: «Потрібен інший прапор – «відновлення святинь», – і, насамперед, відновлення святині народної душі, яка пов'язує сьогодення з минулим, покоління, що живуть зараз, з тими, що давно відійшли, і весь народ – з Богом, як жереб, покладений на народ, як талант, даний Богом народу» [120, с. 575]. Отже, «святиня»!, слово дуже містке, що виражає щось «особливо дороге, заповітне, що любовно зберігається, і шановане» [182].

Тобто це щось, про що можна забути, відсунути з належного місця, але його не можна змінити. А тому у святині і ховається те незмінне, що, зазвичай, називають народною душею.

П. І. Новгородцев, розуміючи, що народ його зійшов зі свого шляху, пише, що «дух класових поділів і революційних вимог повинен замовкнути і завмерти. Усі світогляди, всі устремління, весь лад душевного життя повинні корінним чином змінитися» [120, с. 570]. І з цим не можна не погодитись. Це має бути реставрація того, що слугувало об'єднуючою силою впродовж століть, що допомагало переживати всі смутні часи. Часто незадоволення теперішнім станом справ перетворюється на «тугу за минулим», намагаючись повернути до життя всі ті форми соціального устрою, які були раніше, тим самим перешкоджаючи розвитку прогресивних сил. П. І. Новгородцев на цьому акцентує увагу: «У цьому завданні «відновлення святинь», яке стоїть зараз перед людьми, особливо важливо зрозуміти, що йдеться тут не про воскресіння будь-яких зовнішніх форм життя або побуту, а про відродження душ, про релігійно-моральне відродження» [120, с. 576]. Адже те, що ми називаємо святинею, не є щось, що безповоротно пішло, це щось позачасове. Дійсно, різні форми влаштування (політичного, економічного, соціального) приходять і йдуть, але їх моральний духовний зміст має завжди залишатися незабутнім.

П. І. Новгородцев, глобалізуючи проблеми, що мали місце в Російській імперії в той буремний революційний час, говорить про наявність очевидних підстав, щоб шукати опору, фундамент у «релігійно-моральному просвітленні духу. Не ми одні, увесь світ переживає нині найбільшу кризу правосвідомості. Найважливішим і основним у цій кризі є те, що це – криза невіри, криза культури, що відірвалася від релігії, криза держави, що відкинула зв'язок з церквою, криза закону людського, який відмовився від спорідненості з законом Божим» [120, с. 577]. Виникає питання: а як же боротьба за світську державу, за свободу совісті, за відокремлення церкви від держави? Ми не вважаємо, що П. І. Новгородцев відмовився від цих позицій, він, як і раніше, не звеличує середньовічні теократичні ідеали, знаючи наскільки це небезпечно для

людської свободи. Річ у тому, що в історії будь-якого народу настають складні часи, коли необхідне об'єднання всіх духовних сил, і тільки спільно (на всіх рівнях) можливий вихід зі «смути». Культурна криза неминуче тягне за собою кризу правосвідомості, бо якщо право не є частиною культурного розвитку – воно перетворюється на мертвий інструмент в руках держави, що дуже рідко звертається до потреб і проблем свого народу. Дуже вдало це виразив С. Л. Франк: «Невизнання абсолютних і дійсно загальнообов'язкових цінностей, культ матеріальної користі більшості обґрунтовують примат сили над правом» [187, с. 179]. З погляду позитивістського, загальнокультурні духовні цінності народу – це сфера виключно внутрішнього морального життя, і не має прямого відношення до права. Але, як бачимо, у часи культурної духовної кризи питання про правопорядок доволі складно вирішувати, а тому визнання загальних духовних цінностей є однією із основ для високого рівня правової культури народу.

П. І. Новгородцев розуміє, що необхідно відстоювати автономність особистості, автономну мораль, але це можливо лише в тому випадку, коли існує достатній ступінь захищеності з боку держави, права, суспільства в цілому. Але якщо в цих сферах таїться виключно небезпека, причому не лише з причини зовнішніх подій, а й на ментальному рівні, значить необхідне звернення, яке здатне змінити саме ставлення до людини. Кантів категоричний імператив замикається на особистості, і організацію зовнішніх суспільних відносин відводить праву. Але як бути в ситуації, коли саме право безсиле? І мислитель робить у цьому ключі цілком зрозумілий поворот у своїх позиціях, ставлячи на місце автономної моралі, яка апелює до особистості як цінності, «теономну мораль, і на місце демократії, народовладдя – агіократію, владу святинь. Не цілющі будь-які форми врятують нас, а благодатне просвітництво душ. Не перетворення державного будівництва на чисто зовнішнє облаштування людського життя, а піднесення його до ступеня чисто Божої справи» [120, с. 579]. Саме релігійна свідомість має знову розбудити «людяність» і відновити культурні традиції. «Не будь-які зовнішні форми влади

виведуть наш народ з найбільшої безодні його падіння, а лише новий поворот загальної свідомості» [120, с. 580], – пише філософ. Це фундаментальний поворот, який повинен привести народ до духовного катарсису. Це поворот, який повинен знову оживити «правосвідомість» і «правову культуру», вивести їх з теорії та надати їм реального динамічного (*dunamis* – сила) значення.

Як ми бачимо, для П. І. Новгородцева у важкі для його народу часи розглядати окремі правові проблеми є недозволена розкіш, їх необхідно включити в загальне завдання морального відновлення. Насамперед, має бути хоча б правильно поставлене питання щодо національного духовного почуття.

Варто зауважити, що звернення до релігійної свідомості – це не просто історична необхідність, це не одномоментна потреба, не ліки, які одного разу прийнявши, можна вилікуватись від хвороби. Християнська релігія для українського народу є умовою спілкування в широкому сенсі цього слова, це ґрунт для розвитку багатьох сфер суспільного буття. Розуміючи релігію не тільки як містичну сферу приватного життя окремої особистості, але і як основу соціальних відносин, ми можемо остаточно усвідомити поворот в думках П. І. Новгородцева.

Філософ пише: «Буде потрібна найвища сила світла і розуму, щоб світити і просвіщати в цих нових нескінченно важких умовах; потрібна найбільша напруга віруючої свідомості, щоб бачити попереду рятівний вихід» [120, с. 577]. Тим самим він підкреслює, що без морального одужання будь-які починання для поліпшення громадського життя будуть малоефективними. Наразі ми можемо сказати, що з розпадом Радянського союзу проблема духовності не вирішилась, з'явилася тільки можливість її вирішення. Нігілізм – це дуже глибока проблема, що постала не лише перед українським народом, але й перед усіма народами пострадянських і капіталістичних країн. Розвинені країни компенсують цю проблему економічними успіхами, але це не спроба вирішення, а просто «відхід від... ». Ми переконані, що наш народ і наша держава перебувають у такому становищі, коли можна спільно поступово вирішувати разом культурні, економічні, політичні, правові проблеми.

Можливо, це виглядає занадто абстрактно і романтично, але це не означає, що не варто робити ніяких зусиль. «Повинен утворитися міцний духовний стрижень життя, на якому все буде триматися, як на органічній своїй основі» [120, с. 580], – зазначає П. І. Новгородцев. Якщо ж до цих основ не звернутись, то «ентропійність» нашого суспільства може призвести до поганих наслідків.

Християнство для П. І. Новгородцева є основою національної ідеї, на ній будуються наші національні традиції, а тому, звертаючись до релігії, ми звертаємося до наших народних традицій, до національних сил. Звичайно ж, звідси не йде скасування свободи совісті, це питання не конфесійне, а культурне. Отже, як бачимо, відродження релігійної свідомості має пряме відношення до відродження правових традицій і правових почуттів як складової частини загальних моральних сил.

П. І. Новгородцев говорить про національне питання в тому контексті, який робить його актуальним дотепер: «Люди, які не бажають пам'ятати спорідненості та соромляться свого історичного минулого, ніколи не зрозуміють, що таке національне почуття і що таке любов до батьківщини» [120, с. 575]. Саме «національне почуття», а не національний фанатизм чи національна нетерпимість. Набуття цього почуття необхідне, щоб «відчувати душу свого народу і його особливий, своєрідний образ» [120, с. 576]. Тільки тоді, на наш погляд, ми зможемо говорити про вищі цілі держави і права, тоді їх можна ставити куди більш чітко і впевнено. Виключно політико-економічний характер держави породжує набагато більше проблем, ніж вирішує, на нашу думку, вже можна доволі впевнено говорити про те, що економіка є надбудовою, а не базисом; зміст же останнього є духовним, так як, якщо поняття держави та права не мають ментального відгуку з боку народу, тобто якщо вони не включені в загальну національну свідомість, то вони будуть приречені або на бездіяльність, або на збитковість щодо суспільства.

Не можна не погодитись з думками О. М. Литвинова, що вчення П. І. Новгородцева про те, що абсолютним моральним критерієм у філософа є сама ідея права як така, також це такий критерій, який «має спершу ознаки

платонівського ейдосу, а згодом, як відомо, наприкінці життя мислителя конкретизується набуттям православно-християнського змісту, ця ідея змінюватися не може принципово» [87, с. 45]. Сама ідея права залишається тим самим ейдосом, тільки включається у вищий Логос, вона є складовою всіх інших моральних сил народу, стрижень яких знаходиться в релігійно-моральній свідомості народу й особистості.

На наш погляд, ці думки є надзвичайно актуальними для сьогоденного стану речей. Звичайно, ми більше не переживаємо насильницьких революційних подій, але ця «революційна руйнівність» відбилась на ментальному рівні, наразі такі слова, як «соборність», «спільність» важко співвідносяться з дійсністю. Русійна сила національної ідеї дуже слабо проглядається. Наслідком же цього маємо повний індивідуалізм до тих зовнішніх процесів, які мають величезне значення для нашого майбутнього. Звідси, і не дивно часте вживання таких понять як «правовий нігілізм», «правове безкультур'я», «декларативність приписів», «бездіяльність законів». Вочевидь, що недовіри до державної влади недостатньо, адже, окрім неї, це також проблема всього суспільства, всіх нас, разом узятих, і кожного окремо. Держава – це одне з найважливіших суспільних явищ, але потрібно пам'ятати, що це інститут відносний, а не універсальний рятівний засіб.

Варто зауважити, що коли ми говоримо про таке поняття як «правовий нігілізм», надзвичайно важливо мати на увазі, що воно не повинне розглядатися відокремлено, а, навпаки, це частина загального соціокультурного нігілізму. Це вбачається, коли ми право включаємо в духовне життя суспільства як його складову частину. Як писав Мартін Хайдеггер: «Що означає нігілізм? – Що верховні цінності знецінюються. Пропала ціль; пропала відповідь на «навіщо?»» [192]. А коли відсутнє вище «навіщо» – на його місце проступає величезна кількість нагальних проблем, спроби вирішення яких не задають позитивну тенденцію загальнокультурного розвитку, а, навпаки, цей вектор дробиться на приватні елементи, які розкладають духовний стрижень народу зсередини.

Виходячи з цього, необхідно зауважити, наскільки важлива ієрархія цінностей для будь-якого суспільства. Адже якби свобода була самодостатньою цінністю, то втілення анархічних ідеалів мало б реальний практичний сенс (і тоді можна було б погоджуватись і навіть втілювати практично ідеї фундаторів анархічної доктрини [80; 83]). Верховні цінності первісно є духовними, а вищою духовною цінністю для українського народу традиційно було християнство, його моральні вимоги. Саме відносно абсолютної цінності інші людські цінності отримують свою справжню сутність і не доходять до жахливих крайнощів.

Ще більш релігійний аспект у державно-правовому житті розвинув учень П. І. Новгородцева – І. О. Ільїн. Для нього духовна сфера суспільних відносин загалом є основою держави і права як таких (їх позитивного змісту). Філософ вказує на те, що людству доведеться пережити глибокі зміни, такий собі ренесанс у розумінні держави та права, у їх осмисленні. Уже цілком дозріла необхідність піднятися на новий культурний щабель у цій сфері. «Повинен бути остаточно відкинутий згубний забобон про «зовнішню» природу права і держави; повинна бути зрозуміла і засвоєна їх «внутрішня», душевно-духовна сутність. Право тільки «проявляється» в зовнішньому, просторово-тілесному світі; сферою ж його справжнього життя залишається людська душа, в якій воно виступає з силою об'єктивної цінності» [56, с. 386]. І з цим не можна не погодитись, адже коли з'являються в народі моменти бездуховності, сама організаційна сила набуває негативного насильницького характеру. Але, як ми вже з'ясували, сутність держави і права не може становити насильство, вона не може бути антилюдською, бо вона є продуктом спільної творчості [83]. І тому для І. О. Ільїна без цієї внутрішньої основи залишається тільки «зовнішня адміністративність», і природна незгода з якою в народі рано чи пізно призводить до революційних настроїв. І. О. Ільїн пише: «Якщо право має повноту буття, то тільки через правосвідомість, тобто через право-відчуття, право-воління, право-мислення і, зрештою, право-діяння. Якщо держава має повноту буття, то тільки через душевно-духовне переживання та здійснення

людьми її цілі і її засобів, її змісту і її форми» [56, с. 387]. А в цьому і полягає зв'язок державних і правових інститутів з «народними святинами». Тільки коли є відгук народу (як правосвідомість) на правові явища, право буде частиною моральних сил соціуму. І. О. Ільїн вказує, що зовсім необов'язково, щоб правосвідомість стикалася з релігією, цього може і не бути; зокрема, це стосується сучасного світського життя. Але, водночас, релігійність робить правосвідомість чимось невід'ємним і позитивним для особистості, і ставлення індивідуума до правових процесів не буде мати винятково приватного утилітарного характеру, воно буде будуватись, насамперед, на загальній відповідності верховним національним цінностям, що, поза всяким сумнівом, є зміцнювальним фактором щодо утвердження національного духу.

У сучасній українській науці доволі жваво обговорюються різноманітні аспекти культурної кризи суспільства, яка безпосередньо торкається і політико-правової сфери.

О. В. Соколіна наголошує на важливості розгляду поняття ментальності для суспільного розвитку. Вона вказує, що «досвід, котрий нація здобуває у процесі свого становлення, є унікальним, і те, що він не може бути повтореним ніякими іншими утвореннями, надає йому особливої цінності. Нація здобуває досвід, утворює свою власну історію, і ця творчість виступає як творіння унікальних смислів, творіння певного, притаманного виключно їй, поля культури, і виокремлення цієї неповторності культурного поля є принципово важливим. Це поле культури і дозволяє нації усвідомлювати себе як цілісність» [157, с. 24]. А як ми знаємо, питання про національну цілісність в Україні стоїть особливо гостро, зокрема, і в політико-правовій сфері, адже пошуки правових традицій є умовою «правового почуття» народу, що, у свою чергу, є запорукою конструктивних реформ, які б відповідали національному духу, і, що важливо, мали позитивну ствердну відповідь громадян.

О. П. Дзьобань розглядає питання правового нігілізму саме в контексті загального соціокультурного змісту як однієї із форм нігілізму загалом. Так, вчений вказує, що «основним змістом нігілізму виступає прагнення до

руйнування традиційних засад суспільного життя. Всі нігілістичні прояви об'єднує ідея заперечення й неприйняття наявної навколишньої дійсності і, як наслідок, девальвація цінностей та ідеалів національної культури... зокрема, державної влади й закономірності, історичного минулого тощо» [44, с. 42]. А тому вчений робить висновок, що «правовий нігілізм варто розглядати як негативний, соціально небезпечний і шкідливий феномен, здатний набувати різноманітних форм, проникати в різні сфери життя соціуму й мати найнесприятливіші суспільні наслідки» [44, с. 46].

Таким чином, резюмуючи вищевикладене, доходимо наступних **висновків:**

– П. І. Новгородцев вважає, що віра у виняткову силу демократичних інституцій безпідставна, це віра у беззмістовну форму;

– «віра в народ», тобто віра в однозначно позитивні звершення звільненого народу, що лежить в основі народницьких позицій, для П. І. Новгородцева є абстрактним романтизмом, і, деякою мірою, є навіть небезпечною, оскільки боротьба за свободу може породити нове поневолення;

– П. І. Новгородцев підкреслює, що в кризові моменти право є надто недостатнім і грубим засобом для повноцінного морального одужання; право необхідно включити до складу загальних моральних сил;

– П. І. Новгородцев наполягає на пошуку того стовпа моральності, а точніше, його відродження, який би не просто абстрактно апелював до вищих духовних цінностей, а й був укоріненим в особистісній і суспільній свідомості; цей стовп складають «народні святині», зміст яких полягає в релігійному почутті суспільства;

– якщо право не є частиною загального культурного розвитку, воно постає перед нами як мертвий інструмент у руках держави; у такому випадку, «сила права» змінюється «правом сили»;

– необхідність відродження народних святинь для П. І. Новгородцева як юриста пояснюється ще й тим, що іноді події складаються таким чином, коли

саме право стає «безсилим», це буває, коли суспільство повертається у стихійний стан неконтрольованої маси;

– П. І. Новгородцев говорить про необхідність духовного повороту в національній свідомості, який повинен знову оживити «правосвідомість» і «правову культуру»; відстоюється ідея, що релігія – це не тільки сфера внутрішнього розвитку особистості, але і водночас вона становить основу соціальних відносин, її цінності складають фундамент морального спілкування;

– цінність релігії для громадського життя полягає ще й у тому, що вона створює ієрархію цінностей, підпорядкування яким дозволяє спрямовувати життєві сили суспільства в потрібне русло.

Висновки до другого розділу

– П. І. Новгородцев показав, що розмежування моральної і правової сфер особистого та суспільного життя не є абсолютним; право і мораль мають спільний витік – це моральна свідомість особистості, що говорить про обов’язковість моральних ідей справедливості, добра, гуманності у сфері права;

– П. І. Новгородцев довів необхідність присутності аспекту «належного» у праві, який задає загальний вектор розвитку законодавства; питання про «належне» – це завжди питання моральне, а тому вищі мета і цінність права – моральні;

– питання про правопорядок – це питання про якісний моральний стан суспільства, а не ступінь виконання законів («законопорядку»);

– значимість ідей П. І. Новгородцева підкреслюється тим, що вони розвивалися в працях його відомих учнів – І. О. Ільїна, Б. П. Вишеславцева, і багато в чому доповнили думки філософа;

– П. І. Новгородцев показав, наскільки важлива принципова відмінність закону як продукту державної влади і права як явища позадержавного та наддержавного; так стає можливою критична функція права щодо позитивного закону, яка полягає в його моральній оцінці;

– П. І. Новгородцев обстоює ідею, що позитивне право – це право історичне, тобто мінливе, що, у свою чергу, потребує незмінної основи, якою є природне право;

– П. І. Новгородцев наполягає на необхідності «морального суду над законом», що має визначати, наскільки закон є «правовим» або «неправовим», тобто прийнятним для суспільства чи ні;

– для належного розвитку законодавства, для включення права в загальнокультурну сферу суспільних відносин необхідно, щоб практичні цілі були підпорядковані вищим моральним;

– П. І. Новгородцев, розглядаючи важливе політико-правове питання про взаємовідносини «особистісного» і «суспільного» начал, показав всю небезпеку впадання у крайнощі, коли один принцип домінує над іншим; це відбувається за спроби побудови ідеального суспільного ладу;

– П. І. Новгородцев довів антиномічність «особистого» і «загального», що має лежати в основі реформування в бік ліберально-демократичних цінностей, де враховуються (а не жертвуються) як суспільний інтерес, так і особистість;

– П. І. Новгородцев у своїх працях показав неможливість повного здійснення ідей правової держави на практиці; правова держава – це ідеал, який виступає, з одного боку, як незадоволення, критика політико-правової дійсності, а з іншого боку, – як мета, як держава «майбутнього», яка спонукає до конструктивних реформ у сьогоденні;

– теорія правової держави говорить нам про існування певної вищої норми, що обмежує волю держави;

– П. І. Новгородцев показав, що навіть найпрогресивніші політичні ідеї, якими, безумовно, є демократичні положення, є недостатніми засобами для загальнокультурного одужання; тому філософ наполягає на відродженні національного духовного стрижня, який він іменує «святиною», що полягає в релігійному почутті; саме це почуття лежить в основі правосвідомості та правової культури українського народу.

Окремо слід сформулювати ті висновки, до яких ми прийшли з огляду на аналіз сучасної української політико-правової дійсності, виходячи з ідей П. І. Новгородцева.

1. Юридична наука не повинна відсторонюватись від загальних суспільних проблем, як вона не повинна звужуватися до вирішення нагальних практичних правових проблем. Багато питань, які потребують свого вирішення в рамках законодавства, ховаються в загальнокультурних процесах, у ментальних особливостях.

2. Для українського законодавства негативний аспект принципу «історизму», який показав П. І. Новгородцев, на наш погляд, дуже актуальний. Є велика різниця між тим, щоб змінювати старі радянські закони і приймати якісно нові, не стільки навіть за змістом, скільки за духом, для створення своєї, української, правової традиції.

3. Виходячи з думок П. І. Новгородцева, ми вважаємо, що для вирішення практичних питань у законодавство можуть бути також включені елементи природного права. У нашій правовій дійсності є багато прикладів, коли закон, справедливий за змістом, може мати несправедливе застосування. Ми вважаємо, що число подібних проблем можна буде істотно зменшити, якщо принципам права буде надана можливість безпосереднього їх застосування в окремих випадках, коли позитивна норма явно не відповідає вищим правовим ідеалам.

4. На наш погляд, у сучасному українському суспільстві не подоланий ментальний бар'єр переходу від «колективного» до «особистісного». Тому безліч законів, які декларують захист особистості, поки не діють. Це не долається законодавчим шляхом, тут потрібна активна роль особистості у відстоюванні своїх прав та інтересів.

5. В українському суспільстві дотепер не існує дієвого механізму відповідальності державної влади перед народом, а це, у свою чергу, вимагає перегляду усталених позицій на відповідні політичні і правові інституції, які покликані створити цей механізм.

6. Україна після радянського минулого потребує нової переоцінки цінностей, необхідна перебудова правосвідомості з «людина для держави» на «державу для людини». Українському народу потрібен пошук своїх правових традицій, а для цього необхідне відродження національної ідеї, яка коріниться в релігійній свідомості, відновлення своїх святинь; це важливо для подолання тих нігілістичних тенденцій, що склалися в сучасному суспільстві.

РОЗДІЛ 3

ПОГЛЯДИ П. І. НОВГОРОДЦЕВА НА ТЕОРІЮ «НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ»

3.1. Поняття «народного суверенітету» в політико-правових поглядах П. І. Новгородцева

У цьому розділі ми проаналізуємо погляди П. І. Новгородцева на теорію народного суверенітету та на фундаментальні державно-правові явища, які донині є основою для правової держави і головним досягненням людства в цьому напрямі.

Насамперед, це поняття «народний суверенітет», так як саме з нього починається в політико-правовій думці (а також практиці) тенденція до обмеження державного начала.

Будь-яка значуща інституція починає своє життя з обґрунтованої ідеї, з ідеальної конструкції. П. І. Новгородцев це дуже добре розумів, тому й починав свій розгляд певного поняття, передусім, як абстрактної ідеї, щоб засвоїти основний пафос, а, отже, і основну мету та цінність цієї ідеї.

Для нас є важливим розгляд тих інституцій, які аналізує філософ з погляду двох тенденцій – народницької і державницької. Хоч сам П. І. Новгородцев цього і не виокремлював, але, на наш погляд, це досить чітко простежується в його думках. Це дасть нам можливість простежити діалектичний розвиток правової держави і виокремити ті основні протиріччя, перед вирішенням яких стоїть юридична наука і дотепер.

Ідея народного суверенітету – це суто народницька ідея, що протистоїть державному началу як заснованому на примусі; по суті, це спроба гуманізувати державу, надати їй «людського вигляду», а не навпаки, людину перетворити на елемент держави. Первісно, ідея народного суверенітету, сформульована Ж.-Ж. Руссо, виглядає досить ясною – верховна влада має належати народу, а

джерелом цієї влади повинна бути загальна воля народу. Але, насправді, з цього і починаються всі проблеми.

П. І. Новгородцев, насамперед, звертає увагу на саме поняття загальної волі. Що це? По-перше, це має бути щось єдине і однозначне. По-друге, воно не повинно суперечити приватним волям, а, навпаки, привести їх до згоди. По-третє, вона повинна мати місце безпосередньо, тобто без посередництва будь-яких політичних надбудов. І П. І. Новгородцев задається питанням: чи можливо це насправді?

Отже, мислитель вказує на єдину можливість, коли можна виявити переконливу, однакову для всіх і безперечну загальну волю – «в загальній згоді всіх щодо загальних предметів. Це і є те вираження загальної волі, на яке передусім вказує Руссо» [112, с. 33]. Але сама по собі згода всіх полягає в тому, що мають місце окремі волі, які консоліднуються навколо якогось предмета. Проте, в такому випадку, ми не виявляємо загальну волю як єдине начало. І як пише П. І. Новгородцев: «Крім різноманітності приватних інтересів, і в цьому випадку, ми будемо мати не загальну волю, а тільки волю всіх» [112, с. 34]. Більше того, сама згода, розуміється як якесь пасивне прийняття, а воля, як відомо, – це в будь-якому випадку певний «акт».

Отже, загальна воля і воля всіх – це не одне і теж. А коли ми переназвемо «волю всіх» на «волю кожного», то прояснюється загалом такий собі антагонізм єдності і множини в суспільних відносинах. Для П. І. Новгородцева це питання стає абсолютно невирішуваним з погляду досвіду життя. Як можна вловити в суспільній багатоманітності те єдине, ту волю, яка була б для кожного властива і незаперечна. І філософ пише: «Досвід життя відкрив, що ідеальні начала правової держави не тільки не могли бути негайно здійснені, але ще й укладали в собі, замість повної гармонії, відомий антагонізм, який загалом робив їх нездійсненими в чистому і безумовному вираженні» [112, с. 29].

З позицією П. І. Новгородцева складно не погодитись, але, на наш погляд, це видається дещо однобічним. П. І. Новгородцев поспішає перевірити ідею

народного суверенітету з погляду життєвого досвіду, але не звертає уваги на первісну важливість цієї ідеї як такої. Коли ж ідеться про єдність окремих волей і абсолютну згоду всіх окремих приватних інтересів, то «цілком очевидно, що це можливо лише у мрії та ідеї, але немислимо у дійсності», – пише філософ [112, с. 34]. Це так, але тут більш важливий загальний дух згоди, ніж безпосередня згода кожного як наслідок якогось хвилювання народу щодо питань, які є наріжним каменем у відносинах людина-держава. Ми вважаємо, що саме це повинно бути головною дійсністю народного суверенітету.

Отже, за гармонією народного суверенітету ховається антагонізм, що впливає з неможливості одностайності окремих волей. Внаслідок цього, для П. І. Новгородцева народний суверенітет – це спроба врегулювання зазначеного антагонізму на користь більшості. Звідси, ми маємо еволюцію поняття «народний суверенітет» від принципу «загальності» до принципу «більшості». А як ми пам'ятаємо, питання про народний суверенітет – це питання про верховну владу, отже, про владу більшості.

Варто зазначити, що принцип більшості не вирішує вищевказаного громадського протиріччя, він його просто оформляє по-іншому, він переводить цю проблему в площину «більшість-меншість». І тут П. І. Новгородцев ставить дуже важливі проблемні питання: «Чому більшість зобов'язує меншість? Чому, – кажучи словами Руссо, – вільний громадянин повинен підкорятися законам, на які він не дав своєї згоди?» [112, с. 37]. Адже одна справа, коли ми говорили про те, що право і мораль мають спільні витоки, і тоді ця проблема зводиться до питання правосвідомості та рівня культурного розвитку людини, але коли ми говоримо про загальну волю як про волю більшості, – це зовсім інше, так як якісний бік питання не завжди враховується і дотримується. Це питання, як ми побачимо далі, є серйозною політико-правовою проблемою, яка не вирішена і дотепер.

Виявлення суспільної волі ще не передбачає народного суверенітету, ця воля повинна бути ще й верховною владою [82]. Коли П. І. Новгородцев аналізує проблеми природного права, у нього стоїть це питання (влада-народ)

на першому місці, а у випадку із народним суверенітетом – воно уявляється на другому плані. Ми вважаємо, що основне значення поняття «народного суверенітету», це якраз зміна характеру державної влади. Учений, вказуючи на протистояння загального і приватного, зазначає: «Звідси виникає неминучий антагонізм між ними: як приватна воля безупинно діє проти загальної, так і уряд вживає постійні зусилля проти суверенітету» [112, с. 39]. Звідси випливає висновок, що держава та її влада є окреме начало, і народ як «джерело влади», первісно, є не більше, ніж претензія. На наш погляд, це актуально і дотепер. Державне начало завжди було і буде началом, що виражається у примусі. Як справедливо зазначав учень П. І. Новгородцева І. О. Ільїн: «Влада є насамперед сила. Це виражається в тому, що вона є здатність до дії і впливу» [56, с. 293]. А як може одне начало впливати на начало, яке йому протистоїть? Звичайно ж, шляхом примусу. Тому найголовнішим завданням народного суверенітету є – поставити цей «примус» (його характер) у відповідність із культурним розвитком суспільства, що й означає – обмежити.

Виходячи зі сказаного, П. І. Новгородцев робить висновок, що народна воля не є щось дане, а швидше, шукане (задане). Для філософа загальна воля не може бути чимось стійким і самодостатнім, «вона мінлива і рухома, вона хитається і дробиться, вона постійно перебуває в процесі формування. Як у всякому живому і рухомому психічному процесі, істина в ній не дана, а тільки задана і шукається, а тому в кожен момент цього процесу в ньому можна зустріти поряд з почуттям істини помилки та непорозуміння, і поряд з визначеними і правильними судженнями багато неясного і смутного» [112, с. 51], – пише філософ. Так, звичайно, тут багато невизначеностей. Народна воля навряд чи може слугувати універсальним засобом для вирішення всіх соціальних проблем. Це так, але ми не можемо не зазначити і те незмінне, що є в народному житті і що часто називають народним духом, який лежить в основі формування державно-правових традицій. Заданість народної волі має місце тоді, коли вона нам необхідна для вирішення конкретних проблем, тобто коли необхідно знайти спільну відповідь на конкретне (загально-важливе)

суспільне питання. Але народна воля – це також вираження народного духу, що криється в культурі та традиціях. Складно знайти «одноголосність», але не можна не виявити загальний народний дух, який уможливорює загальну волю як таку. На наш погляд, не можна заперечувати «історичність» як один з найважливіших формотворчих факторів для народу.

І водночас можна стверджувати, що П. І. Новгородцев дещо змінив свою позицію щодо «віри в народ». «Сам по собі, у своїй природності і безпосередності, народ може бути і поганим, і хорошим, а тому не народу треба поклонятись, а ідеалам і святиням його» [120, с. 598], – пише філософ в одній із пізніх своїх статей. Таке розуміння прийшло знову ж таки з життєвим досвідом, щоправда, вже особистим. Ми маємо на увазі пережиті П. І. Новгородцевим революційні події. «Зла народна воля» – за визначенням руйнівна, отже, вона не єдина, а тому вона може дотримуватись принципу рівності, але аж ніяк не єдності.

Отже, ми можемо виокремити дві сторони народного суверенітету:

– прагматичну, яка виражається в необхідності втілення народної волі з метою обмеження державного свавілля і принесення користі саме громадянам, а тому труднощі з її виявленням носять суто практичний характер;

– ідеальну, яка виражає єдність народу як єдність народного духу, як можливість консолідації суспільства, не виходячи із загальних проблем, а виходячи з загальної культури та традицій.

Криза прагматичної сторони народного суверенітету ще не означає неспроможності його як ідеї.

П. І. Новгородцев підкреслює ідеальний зміст народної волі: «Право не може бути вірною копією і фотографічним знімком народної волі з тієї простої причини, що ця воля, якщо брати її як керівне начало політики, є не стільки факт, скільки ідея. Громадська думка є лише шлях до утворення правильного закону, шлях важкий і тернистий, йти по якому – означає не стільки знаходити, скільки шукати, і в усякому разі не стільки знаходити досконалу істину, скільки вловлювати її тимчасовий і мінливий образ» [112, с. 52]. І це – поза всяким

сумнівом. Але виникає питання: чому для П. І. Новгородцева право як ідеал є першорядним керівним принципом, а народна воля це «абстрактна» ідея? На наш погляд, це пояснюється тим, що ідея права, пов'язана з принципами справедливості, добра, уявляється філософу досить ясно і чітко, а народна ж воля – мінлива і не може постати перед нами в якійсь цілісності. Ми ж із цим погодитись не можемо. Народна воля завжди досить ясно постає в поворотні, критичні моменти в житті того чи іншого народу. Наприклад, коли стає питання про незалежність або про ставлення до влади, цю саму народну волю цілком можливо вловити, визначити. Загальна воля, насамперед, необхідна не для постійної законотворчої діяльності, а для вирішення проблем загального масштабу. У таких випадках народна воля завжди ясно відслідковується, але питання полягає в тому, наскільки ця воля може бути втіленою, тобто наскільки відносини «влада-народ» дозволяють народу втілювати свою волю, а цю проблему якраз і намагається вирішити теорія народного суверенітету.

П. І. Новгородцев, аналізуючи погляди Ж.-Ж. Руссо на народний суверенітет, зазначає, що у французького філософа можливість поєднання загального начала і принципу свободи може мати місце лише в тому випадку, коли «всі однаково підпорядковують особисту волю волі загальній, але водночас всі стають рівноправними учасниками цієї загальної волі» [118, с. 246]. Філософ бачить в цих думках посягання на особистісне начало. Зовні воно так і виглядає. Але цю проблему можна розглядати з погляду проблеми суміщення свободи і суспільства. Адже в суспільстві окрема людина завжди повинна жертвувати своїм свавіллям і навіть частиною своєї зовнішньої свободи (дій), щоб зберігати спокій у спілкуванні і не привести до взаємознищення. Проблема в тому, на користь чого повинна відбуватися ця жертва? Варіантів є два: або на користь держави, що негайно призводить до абсолютизму, або на користь народу (народного спілкування) як окремої рушійної сили, що протистоїть державному началу. І тому теорія народного суверенітету вирішує питання про суміщення принципу свободи і спілкування, виходячи із народу, із загальної волі (а не з державної влади). П. І. Новгородцев

же акцентує увагу на думках, де до уваги береться «політична свобода, але забувається особиста» [118, с. 246]. Насправді ж, вона не забувається, а має місце спроба знайти оптимальну точку дотику особистості і суспільства, бо якщо верховна влада не належить народу, то про особисту свободу загалом говорити не доводиться.

П. І. Новгородцев зазначає, що теорія народного суверенітету хоче встановити свободу, «встановивши єдність загальної волі, в якій кожен член суспільства знаходить найчистіше вираження своєї особистої волі і своєї свободи» [118, с. 252]. Для філософа це означає підпорядкування приватного загальному. На наш погляд, тут потрібно розрізняти «єдність» і «однаковість». Те, що П. І. Новгородцев цього не враховує, підтверджують наступні думки: «Насправді відмінність думок, протиріччя інтересів і бажань є умовою будь-якого розвитку життя: без цього немає культури, немає прогресивного розвитку, бо диференціація є закон розвитку» [118, с. 252]. На наш погляд, диференціація призводить до прогресивного розвитку тільки тоді, коли вона вільно приходить до єдності в чомусь вищому. Можуть бути різні думки з приводу способу втілення принципу верховенства права, але вони єдині в необхідності його втілення. «Подібність», «однаковість» же не є «єдністю», так як це характеристики, що всього лише говорять про схожість, але не об'єднують. Тому ми вважаємо, що розуміння принципу народної волі як прагнення зробити думки однаковими досить вузьке. Просто народна воля будується не на плюралістичності думок як такої, а на тому, що вона здатна породжувати важливу для суспільства єдину відповідь на хвилююче питання.

Принцип народного суверенітету виник як реакція на «проблему держави», яка у своїй самодостатності прагне «схилити суспільство до визнання верховної влади» [118, с. 241]. П. І. Новгородцев зазначає ці думки у Ж.-Ж. Руссо, які полягають в тому, що з появою власності «зароджується відмінність багатих і бідних, чвари і розбрат яких ведуть до встановлення держави» [5, с. 241]. Можливо, ці думки звучать занадто пафосно і абстрактно,

але головне – підкреслити насильницький характер класової держави. Це і слугує одним з головних виправдань теорії народного суверенітету.

Далі, коли ми з'ясували питання про співвідношення влади і народу, виходячи із суто народницької позиції народного суверенітету, варто звернути увагу на аналіз П. І. Новгородцевим тенденцій, які ми умовно назвали «державницькими». Причому потрібно зазначити, що ми ведемо дискурс в рамках розбудови правової держави, тобто уявлень про державу, що є обмеженою. Філософ, аналізуючи ідеї Ш.-Л. Монтеск'є (викладені у знаменитій роботі «Про дух законів» [101]), пише: «Щоб стати законом життя, справедливість повинна проникнути у свідомість людей, а загальна свідомість, щоб привести до міцних відносин, має перейнятися справедливістю» [112, с. 57]. Щодо питання про народний суверенітет – це є державницька позиція, тому що має на меті співвіднести народну волю з чимось зовнішнім, в даному випадку – справедливістю. Але ж ідея справедливості не залежить від держави, це ми ще довели у попередньому розділі. Проте тут йдеться про корекцію загальної волі зовнішнім фактором, який формально повинен бути цілком ясним; а формально визначена загальнообов'язкова ідея, принцип і є норма права, тобто продукт державної діяльності. Щоб стати законом життя, загальному принципу недостатньо мати загальний характер, йому ще потрібно бути загальнообов'язковим. А якщо йдеться про суверенітет як про проблему «верховної влади», то цю загальнообов'язковість повинна встановити саме вона. Звідси слід зробити висновок: якщо будь-який принцип є частиною народної свідомості, то виправданими є позиції народного суверенітету, так як «актуалізувати» або, точніше, «легалізувати» справді зможе його тільки народ як джерело верховної влади. Якщо ж якийсь принцип знаходиться поза народною свідомістю, тоді провести в життя його повинна абстрактна «державність» (відвернута від народу), і тоді виправданими є державницькі тенденції, які сподіваються на апріорність справедливої державної влади.

Водночас, ми знаємо, виходячи з природно-правових позицій П. І. Новгородцева, що для філософа право має жити «в умах суспільства»

[114, с. 17], тільки тоді воно не приймається як закон ззовні, тобто закон, виданий державною владою. «Ідеальним спілкуванням слід визнати лише те, де закон суспільного життя зробився законом, що живе в душі кожного» [112, с. 56]. Зауважимо, що не «привнесеним» в душу кожного, а саме він повинен співвідноситися зі свідомістю кожного. Отже, П. І. Новгородцев хоч і не явно, з обережністю, але все ж схиляється до народницьких позицій у своїх політико-правових поглядах. Філософ зазначає: «справедливий закон повинен утверджуватися на загальному визнанні, так, щоб всі однаково хотіли його і щоб кожен, погоджуючись з усіма, корився б, однак, тільки самому собі» [112, с. 60]. А коритися самому собі і означає, що закон існує у свідомості окремої людини і свідомості всього народу, а це, у свою чергу, багато в чому підтверджує позиції народного суверенітету. Звідси виникає ще одна дуже важлива проблема: про визнання і підпорядкування закону. Якщо мають місце «невизнані» закони, яким підпорядковуються через присутність «легального» методу примусу, то це говорить про те, що державне начало тяжіє над народним, і це служить хорошим індикатором того, наскільки народовладдя в окремій країні декларативне. Але що ж означає «визнання закону»? Це розуміння народом регулятивної важливості закону, який не перевищує допустиму міру збитків (так як закон загалом може бути корисним, але за рахунок окремих верств населення). А тому визнання закону і передбачає підпорядкування йому, тільки вже не за рахунок державного примусу, а виходячи з усвідомленості його користі.

П. І. Новгородцев критично зауважує ще один важливий момент щодо загальної волі: «У суспільстві далеко не всі заявляють себе з однаковою силою, поряд з керівною думкою і волею ініціаторів і вождів ми помічаємо пасивне підпорядкування або явну байдужість з боку решти населення» [112, с. 60]. Таким чином, він зауважує, що загальна воля – це справа не всіх, а окремих людей, керівної меншості. Звичайно, складно уявити собі суспільство, де кожен проявляє величезну громадську активність. Але, з іншого боку, суспільство не є моністичним, це цілісний організм, де кожен займає (чи прагне зайняти) своє

місце і виконує певні функції. Тому, на наш погляд, ініціаторів і не повинно бути багато, будь-яка ініціатива має дозріти в народі, і це саме пасивне підпорядкування часто і є підготовчим для ініціативи. Ініціатори не виникають «на порожньому місці», для таких людей потрібен соціальний ґрунт, ігнорувати який вони просто не можуть. Отже, варто зробити висновок, що виокремлення активних осіб у суспільстві ніяк не порушує принципу спільності волі.

П. І. Новгородцев зауважує щодо положень про загальну волю один важливий момент: «Гідність волі, як індивідуальної, так і загальної, визначається не однією властивістю її самостійності, а тією ціллю, яку вона собі ставить» [112, с. 61]. І з цим не можна не погодитись, сама по собі воля не є самоціллю, вона дійсно може по-різному проявлятися, тому важлива ціль, яку вона перед собою ставить. Але він не враховує одного дуже важливого моменту, а саме: звідки виникає ця ціль. Дуже часто зміст цілі та її дійсну користь визначає не її постановка, а її джерело. Наведемо приклад: у будь-якому тоталітарному суспільстві, як правило, ставиться велика світла мета на майбутнє. Ця мета ставиться народу ззовні, наприклад, революційною владою, яка, первісно, користується величезною довірою, але якщо мета привноситься ззовні, то і способи її досягнення так само привносяться ззовні. Може скластися ситуація, коли досягнення світлої мети перетворюється на суцільну загальнонародну трагедію (наприклад: як у випадку з колективізацією). Тому для нас є дуже важливим, щоб навіть світла ціль виникала з народної свідомості. Тоді і способи її досягнення будуть «людяними».

П. І. Новгородцев дуже чітко визначив державницький аспект питання про народний суверенітет, виходячи з того, що народ можна розглядати як сторони певної юридичної організації, отже, його воля також повинна мати свої органи. «Народ, що розглядається як держава, є насамперед організація, а кожна організація неминуче передбачає відоме улаштування елементів, виокремлення органів із загальної маси, протиставлення і підпорядкування одних іншим. Якою б не була ця організація демократичною за своїми підставами, вона завжди і неминуче вимагає органів, виокремлених із

сукупності громадян, і скільки б не створювали гарантій для встановлення залежності цих органів від народу, на практиці вони завжди будуть мати відоме право розпорядження та розсуду, відому самостійність» [112, с. 63]. Висновок: присутність або відсутність елементів народної волі в державному механізмі – це індикатор народного добробуту. Коли державна влада достатньою мірою стає незалежною від народу, вона починає працювати на абстрактне державне начало, тобто на так звану державну міць, тоді дихотомія «державна-народ» стає ясною і виразною, а головне – збитковою щодо самих громадян. Також тут потрібно прояснити ще один момент: що означає «народ, що розглядається як держава» [112, с. 63]? Адже є велика різниця: все-таки народ повинен оформитись у державу або держава повинна оформити народ? А це, у свою чергу, питання про те, наскільки автономно повинні функціонувати державні органи. Тому важливим є встановлення принципу, що суспільство у відношенні до держави – це не відношення матерії до форми, це не те, з чого створюється держава, а те, що творить державу. Тому автономність органів має будуватися не на принципі підпорядкування, що виходить з природи влади, а на принципі розвитку суспільства.

Отже, нам слід зазначити ті важливі положення, до яких ми прийшли, виходячи з аналізу думок П. І. Новгородцева щодо поняття «народний суверенітет». Важливо розглядати народний суверенітет, не тільки виходячи з необхідності виявлення народної волі як загальної згоди, але і як прагнення до обмеження державного начала. Безсумнівно, що часто загальну волю дуже складно визначити в її єдності, але вона досить ясно і виразно проступає в поворотні моменти в житті суспільства. Принцип народної волі не варто розуміти як принцип прагнення до «однаковості думок», а до єдності в чомусь вкрай важливому для народу. Закон буде по-справжньому цінним регулятором відносин тільки тоді, коли він буде визнаний, тобто буде жити в умах людей, а не коли йому просто будуть підкорятись через чинність методу примусу. Насправді, народна воля оформляється тоді, коли має місце ціль, причому ціль, яка не привнесена ззовні, а є наявною в народній свідомості.

В останні часи теорія народного суверенітету знайшла своє вираження в теорії демократії, і це ж підкреслює П. І. Новгородцев: «Демократія визначається насамперед як форма держави, в якій верховенство належить загальній волі народу» [120, с. 544]. А верховенство волі народу, як ми вже з'ясували, і є принцип народного суверенітету. Отже, дискурс навколо народного суверенітету перейшов у дискурс навколо демократії (як народовладдя).

Далі, нам слід вказати на низку питань, які не враховує П. І. Новгородцев у своєму аналізі народного суверенітету.

По-перше, це те, що філософ не ставить питання про народовладдя в історичну площину. Ми маємо на увазі ту проблему, коли народ культурно та історично стає здатним до народовладдя, дозріває до того, щоб бути реальним і єдиним джерелом влади (або ж – навпаки). Адже не дарма, наприклад, в античності багато мислителів не бачили в демократії оптимальну форму держави, а часто загалом вважали її неправильною і небезпечною формою, так як особливості рабовласницького ладу не давали достатніх підстав, щоб оспівувати демократію, в крайньому випадку, тільки окремі її аспекти. Раби, які не наділені громадсько-політичними доброчесностями, складали значну частину населення античних полісів, та і далеко не всі громадяни міста-держави, на думку античних мудреців, не були гідними влади. З огляду на це, дуже важливими є думки Е. Фромма, який виокремлює такий тип особистості, як «авторитарна особистість», і вказує, що часто «політична практика звернена до того типу особистості, який я назвав авторитарним» [189, с. 207]. Тобто це особистість, яка, передусім, «підкоряється», а не творить і об'єднує. Виходячи з цього, ми можемо сказати, що і народ у певний період своєї історії може бути не готовим до народовладдя через свою авторитарність. Авторитарна особистість – не здатна до народовладдя, а точніше – не готова, тому що авторитарність не здатна розвивати творче начало в суспільстві. Будь-яке народовладдя і народна воля повинні дозріти, а для цього необхідна критична основа. Мається на увазі незгода з наявним порядком, із розстановкою сил

«державницьких» і «народницьких». П. І. Новгородцев занадто категоричний, кажучи, що «думка про те, що з руйнуванням старих підвалин в той же час оселиться історична свобода, належить до анархічної, а не демократичної теорії» [120, с. 548]. Втім, дивлячись яких устоїв. Одна справа говорити про нігілістичне презирство і катастрофу (крах) всього минулого, а зовсім інше – про роль державного начала, як заснованого на примусі, як про гальмо національного розвитку і необхідність його обмеження.

Але, звичайно ж, одного критичного ставлення до наявної розстановки сил ще недостатньо для втілення принципів народного суверенітету та демократії. Ця «критичність» є ґрунтом не для руйнування, а для творення і єднання, тільки вже єднання не в державі, не в державній владі, а в народі, в національній свідомості. Тепер ми маємо вказати на ще один важливий момент, а саме: на основі чого можливі принципи народного суверенітету і демократії? П. І. Новгородцев вказує на проблеми виявлення і формування спільної волі, але він не звертає уваги на ті фактори, які могли б стати підґрунтям для загальної волі. Ми ж вважаємо це питання дуже важливим, і відповідь на нього бачимо в національній єдності. Національна єдність має передувати всім іншим стадіям демократизації, оскільки демократія сама по собі не є цінністю, це певне поле для цінностей або для їх відсутності, або, як писав П. І. Новгородцев, – «роздоріжжя». Тому ціннісний аспект повинен бути первинним, бо в нігілістичному суспільстві навряд чи можлива творчість самого народу, нігілістичне суспільство – це відкрите суспільство для псевдоцінностей, для симулякрів. Як вказує Д. А. Растой: «Національну єдність названо попередньою умовою демократизації в тому сенсі, що вона повинна передувати всім іншим стадіям процесу – в іншому час його утворення не має значення» [138, с. 660]. Національна єдність – це духовна єдність, а тому є справжнє творче начало. Коли ми говоримо про спільність волі, як про її єднання в чомусь, то дуже складно обійти національне питання стороною, так як національність є дуже потужним об'єднуючим фактором. Слід зазначити, що ми не розглядаємо національну єдність за територіальним критерієм, виходячи

з якого, кожен народ повинен жити на своїй території. Ні, для нас національна єдність важлива як принцип, який є один для кожного народу, і який грає винятково творчу роль (а не руйнівну). Виходячи з нього, стане можливим формування загальної волі, а, отже, її виявлення і розглядання як джерела верховної влади.

П. І. Новгородцев звертає увагу, що в суспільстві немає можливості консолідації великої кількості різних думок, оскільки вони часто навіть суперечать одна одній. Тобто філософ розглядає конфліктність як початкову перепону на шляху до утворення спільної волі. Ми ж із цим не зовсім згодні. Конфліктність може бути і є деяким початковим положенням речей, але ж це ще не результат. Відмінність думок завжди має місце з приводу чогось, і це «щось» завжди є загальним. Більше того, конфліктність суспільства говорить нам про наявність проблеми, а не про її відсутність. А от саме тоталітарні суспільства є безконфліктними, там ідеологія замінює всі проблеми. Наявність проблеми свідчить про необхідність її вирішення, а різні думки в суспільстві говорять нам не про безнадійність виявлення загальної волі, а про її формування. Конфліктність суспільства – це не обов'язково перепони на шляху до формування загальної волі; конфлікт породжує дискурс, який також здатний бути основою загальної волі.

Як вдало зауважував Д. А. Растоу, аналізуючи умови демократизації: «З одного боку, має бути почуття національної єдності. З іншого, – необхідна наявність стійкого і серйозного конфлікту» [138, с. 671]. Завжди внутрішньосоціальне протиріччя, яке має резонансне значення, вимагає конвенції (угоди). Тобто визнання принципу загальної волі є визнанням можливості спільного вирішення проблеми, а це, у свою чергу, складає основу для визнання загальної волі як джерела верховної влади. Як бачимо, ми вже трохи відійшли від традиційних побудов про народний суверенітет Ж.-Ж. Руссо, ми намагаємося знайти, виходячи з критичного розуміння цього поняття П. І. Новгородцевим, нові підстави для його виправдання.

У питанні про народний суверенітет нам слід зазначити ще один момент, який не врахував П. І. Новгородцев, і, як нам уявляється, на який і зараз звертають мало уваги в юридичній науці. Мається на увазі виокремлення «комунікативності» як основи народної волі, як її можливості; це ще часто називають дискурсивністю, дискурсом. Вище ми зазначили важливість конфліктності для утворення народної волі. Тепер же нам варто звернути увагу не на «колективну», а на «комунікативну» сторону цього питання. Як зазначає Ю. Хабермас: «Народний суверенітет може проявитися тільки в умовах дискурсу – процесу утворення думок і волі, процесу, який сам себе диференціює» [191, с. 36]. Тобто тут береться до уваги нормативний аспект ідеї народного суверенітету, яка «на відміну від її тлумачення у Ж.-Ж. Руссо втілюється вже не в колективі, а співвідноситься з комунікативними умовами дискурсивного формування думки і волі» [191, с. 51]. У контексті поняття «народного суверенітету» як дискурсу ми розуміємо народне обговорення в найширшому сенсі цього слова. Тобто наявність можливості для суспільства обговорення значимого для нього питання є формотворчим фактором для народної волі, щоправда, у випадку, коли виходять за межі суто особистісного. Тоді в дискурсі відбувається суспільний розвиток; але важливо, щоб це був живий, «справжній» дискурс, що проростає із самого соціуму, а не ззовні нав'язаний амбітними політиками. Утворення дискурсу – це вже не справа небагатьох ініціаторів, а всього суспільства. «Громадські дискурси набувають резонанс виключно в тій мірі, в якій вони є дифузними, а, значить, за умови широкої, активної, і водночас не централізованої участі» [191, с. 54]. П. І. Новгородцев же говорить про суспільну волю як про «справедливу і незмінну, але на практиці вона лише воля всіх, мінлива, непостійна у своїх приватних бажаннях» [112, с. 39]. Втім, як бачимо, ця сама мінливість і непостійність також відіграє величезну роль в утворенні народної волі завдяки творчій здатності народного дискурсу. Ця позиція перегукується із положеннями теорії «живого права» Є. Ерліха, який вважав, що право спонтанно і природно виникає у суспільстві, на основі звичаїв та волевиявлення

[221, с. 142], а це в свою чергу підкреслює важливість дискурсивності суспільства як формоутворюючого фактора для громадської думки і, навіть, природних норм.

Наші критичні зауваження з приводу позицій П. І. Новгородцева, як бачимо, не є запереченням цих думок, а швидше є їх продовженням. П. І. Новгородцев вірно проводить свій аналітичний шлях, підійшовши критично до теорії народного суверенітету, тим самим вказавши на її болючі сторони. На наш погляд, ми досить переконливо показали, наскільки питання про народну волю, про її утворення визначається як проблематичне. Але воно не є невирішуваним. Звичайно ж, позиції Ж.-Ж. Руссо не виглядають переконливо, і це прекрасно показав П. І. Новгородцев. Але, як ми побачили, існує достатньо інших способів обґрунтування теорії народного суверенітету. Просто, як ми вважаємо, не потрібно намагатися щоразу тлумачити народний суверенітет виключно в його конкретності, у конкретних думках або позиціях, які властиві всім, виходячи з конкретного життєвого досвіду, це далеко не завжди може бути головним моментом у виявленні народної волі, у виявленні її цінності.

Необхідно зазначити, що проблеми, які піднімає П. І. Новгородцев з огляду на аналіз поняття «народного суверенітету», не тільки важливі для сучасної української юридичної науки, але й актуальні [8; 10]. Сучасна українська юриспруденція звертає дуже мало уваги на народний суверенітет як на поняття, як на ідею (мабуть вважаючи, що тут все гранично ясно). Але, як ми вже показали, тут усе не так просто. Щоб «народовладдя» вивести з поверхової «симуляції» у справжнє вираження народної волі і її обов'язковості, необхідне глибоке обґрунтування народного суверенітету як суспільно-політичного феномена. Питання про можливість загальної волі як такої, в українській юридичній науці залишається без розгляду. А що відбувається за недостатнього обґрунтування ідеї, яка принципово важлива для розвитку суспільства? Вона часто перетворюється на свою протилежність, або на свою «зворотну сторону». Так, наприклад, народна воля як основа демократичного устрою може

перетворитися на народну волю як основу тоталітаризму, так як недостатньо обґрунтована ідея при спробі її втілення в життя проявляється як непереконалива, тому що, як правило, мають місце всякого роду «побічні ефекти». І різні політичні сили не втрачають шансу цим скористатися. Сучасна ж юридична наука розглядає окремі аспекти, пов'язані зі змістом теорії народного суверенітету, його втіленням [184], не звертаючи уваги на їх джерело, на їх витoki.

Так, абсолютно справедливо звертає увагу на роль національного питання (культури і традицій) С. М. Наумкіна та Т. Г. Жаровцева: «Вирішальним критерієм демократії є не побудова політичних інститутів, а те, чи в змозі вона знайти та впровадити адекватні національні традиції та культурні способи артикуляції та вираження численних інтересів та вподобань суспільства» [106, с. 24]. Втім, ми не можемо погодитися з таким співвідношенням; ми вже показали, що для демократії потрібен «фундамент», основа, і саме національна єдність може скласти той стовп демократизації українського суспільства. Так, зокрема, Карлова В. В. слушно наголошує на важливості національних духовних цінностей: «Духовні цінності формують загальнонаціональний суспільний ідеал, єдину національну ідею, загальновизнану ідеологію державотворення, розвинену національну самосвідомість» [62, с. 7]. Національні цінності складають основу національної єдності, яка, як ми вже вказували, має лежати в основі демократії. Демократія сама по собі не є «цінністю», це скоріше «можливість цінностей». А звідси висновок, що державотворення без врахування духовних цінностей носить нігілістичний характер, головна проблема якого в тому, що навіть ставлячи перед собою завдання, немає відповіді на питання «навіщо»?

П. І. Новгородцев завжди зазначав ідеальний бік того чи іншого політико-правового поняття, оскільки саме ідеальний бік понять, концепцій, теорій формує правосвідомість людини. Тому для філософа аналіз теорії народного суверенітету має значення як аналіз причин кризи правосвідомості: «Сенс пережитого нами повороту політичних понять має набагато глибше значення:

ми маємо всі підстави стверджувати, що це – криза правосвідомості... кожного разу, коли говорять про кризу в галузі ідей, це може означати одне з двох: або повний крах будь-яких попередніх понять, або їх підготування до перетворення. У тому й іншому випадку криза позначає період сумнівів і невизначеності, які повинні змінитися або безнадійною втратою старих вірувань, або напруженістю нових шукань і нової творчості» [112, с. 23]. Чи не переживаємо ми зараз період сумнівів і невизначеностей з приводу того демократичного устрою, в якому ми живемо? З усією очевидністю можемо відповісти позитивно. Тому перегляд теорії народного суверенітету уявляється для П. І. Новгородцева і для нас дуже важливим.

Висновки резюмуємо в наступних тезах:

1. П. І. Новгородцев переконливо показує всю складність виявлення загальної волі з погляду життєвого досвіду, але водночас філософ не звертає уваги на «загальний дух згоди», який також може слугувати потужним об'єднуючим фактором, тобто одним з виправдань теорії народного суверенітету.

2. Учений акцентує увагу на проблематиці прагматичного боку народного суверенітету, але водночас не приділяє уваги «ідеальній» стороні цієї теорії.

3. Для П. І. Новгородцева загальна воля є чимось невизначеним і шуканим, але однак у критичні для суспільства моменти його єдність завжди проявляється максимально явно.

4. Філософ справедливо вбачає небезпеку теорії народного суверенітету через призму відношення «суспільство-особистість», але цю проблему варто розглядати також і через відношення «суспільство-держава», оскільки першість державного начала означає підпорядкування як суспільства, так і особистості.

5. Для П. І. Новгородцева, цінність та зміст загальної волі визначається тією метою, яку вона перед собою ставить, важливо, щоб ця мета походила з народної свідомості, а не була нав'язана ззовні.

6. Він у своєму аналізі народного суверенітету не враховує історичного боку цього питання, а саме: проблему готовності народу до народовладдя.

7. Мислитель вдало вказує на проблеми виявлення і формування загальної волі, але він не звертає уваги на ті фактори, які могли б стати підґрунтям для загальної волі. Ми ж вважаємо, що саме національна єдність має лягти в основу народного суверенітету.

3.2. Сутність та зміст «представництва» та «представницьких органів» у державно-правових поглядах П. І. Новгородцева

У цьому розділі ми розглянемо ідеї П. І. Новгородцева з приводу народного суверенітету в його практичному застосуванні. Як пише сам філософ: «Законодавча влада у вільній державі може належати тільки народу, тому що кожна людина, що вважається вільною, сама повинна керувати собою. Але оскільки у великих державах це неможливо, а в малих – це пов'язано з великими незручностями, то доводиться вдаватися до обрання народних представників» [118, с. 230]. Інститут представництва, на наш погляд, є одним з найголовніших досягнень людства на його шляху до правової держави. Первісно, представництво передбачалося як можливість втілення принципу народного суверенітету, як можливість зробити народну волю джерелом влади [99; 100]. Саме в такому контексті і розглядав П. І. Новгородцев цю інституцію.

Для більш послідовного аналізу думок П. І. Новгородцева варто виокремити основні питання, які нас цікавлять з вищевказаного приводу. Отже, це наступне:

- виокремлення П. І. Новгородцевим народницьких і державницьких тенденцій у поглядах на представництво;
- питання про співвідношення «народного» і «особистого» інтересу у представників; представник – як еліта;

– проблема більшості; співвідношення принципу більшості і теорії народного суверенітету.

П. І. Новгородцев, аналізуючи вчення Ш.-Л. Монтеск'є, виокремлює державницьку позицію в питанні про представництво: «Законодавча влада у вченні Ш.-Л. Монтеск'є є не спільною волею народу, а спільною волею держави. Тому виражати цю волю мають ті, хто до цього більш здатен, і так, як це більш корисно для держави. Дарма, що можна вказати порядок, за якого «слово депутатів більш виражало б голос народу», якщо з погляду державного – це неприпустимо, варто віддати перевагу порядку іншому, щоб не постраждав хід державних справ» [112, с. 73]. На наш погляд, це є дуже серйозною проблемою, оскільки така відповідь каже нам про те, що представники, як тільки вони отримують статус, який дозволяє їм представляти владу, відчужуються від народу. Тобто державницька позиція дотримується думки про певне «відчуження» представників від «народної волі». Звичайно ж, такі думки небезпідставні, адже народовладдя ми розглядаємо насамперед як принцип, а не як державно-правову дійсність. Ми вважаємо, що ці положення ще раз актуалізують право влади (а не владу в рамках права), яка у своїй «конкретності» є примусом. Тому на питання, чому так відбувається, що представник виражає волю держави, а не народу, ми відповідаємо – ця проблема корениться у феномені влади, яка дає можливість одній людині стати «над» іншою. Незважаючи на те, що це положення близьке до реального стану речей, ми не можемо не зазначити небезпеку цієї тенденції. «Відчуження» представників від народу породжує їх безвідповідальність перед народом. Такий перехід нам здається цілком очевидним, адже якщо обранець народу представляє державну волю, то нести відповідальність він може тільки перед нею, так як на момент отримання влади він уже не має міцних спільних зв'язків з народом. Його (представника) відповідальність потрібно шукати десь у державному механізмі, а, враховуючи, що можновладці стоять на вершині цього механізму, то і питання про притягнення до відповідальності за їх діяльність виглядає досить примарним (навіть теоретично).

П. І. Новгородцев вказує один дуже важливий момент у питанні про представництво (у його вже народницькому аспекті), а саме: визнання того, що кожен з депутатів не є просто уповноваженим тих громадян, які його обрали, а представником усього народу, «все це впливало з однієї спільної думки, з одного спільного прагнення розглядати народне представництво як самостійний і вільний орган для вираження загальної волі... представництво є не тільки право, що випливає з положення громадянина, а й обов'язок, що пов'язує і депутата, і кожного виборця з усім суспільством» [112, с. 102]. Тобто, як бачимо, філософ піднімає питання про те, чи варто розглядати депутата як представника всього народу, чи як уповноваженого своїми виборцями? Коли ми розглядаємо представника як уповноваженого виборцями, то зводимо його обрання до процесу надання йому владних повноважень і знову приходимо до проблеми відчуження його від народу. Тому дуже важливо, на наш погляд, розглядати вибори (незалежно від особливостей тієї чи іншої виборчої системи, її переваг або недоліків) як процес обрання людей, кожен з яких є представником усього народу. Такий народницький підхід дозволяє зберегти принцип народного суверенітету також і при запровадженні інституту представництва. У такому випадку, ми вже не розглядаємо представника як людину, наділену владою, а саме як того, хто представляє владу, джерелом якої є народна воля. Тільки виходячи з цих положень, ми можемо ставити питання про відповідальність представників перед народом. Але водночас ми не можемо погодитися з думками П. І. Новгородцева про те, що для вираження загальної народної волі представництво слід розуміти як самостійний і вільний орган. На наш погляд, у такої самостійності повинна бути межа, адже існує небезпека, що орган представництва свої дії буде маніфестувати як «дії в інтересах народу». Ми вважаємо, що самостійність представницьких органів повинна обмежуватися народним контролем, який, зокрема, може виражатися в народних настроях. Адже проблема із втіленням принципу народного суверенітету часто виражається в тому, що державні органи можуть приймати рішення не в інтересах народу, а в інтересах самої держави як такої, її

могутності. На наш погляд, представницький орган за визначенням не може бути самостійним, адже він є вторинним по відношенню до народної волі. І П. І. Новгородцев на це також звертає увагу: «За своєю ідеєю, представництво є не приватним дорученням і не особистим правом, а політичним обов'язком» [112, с. 102].

Учений дуже вдало наголошує на важливості принципу народного суверенітету з природно-правової позиції: «Поняття народного суверенітету стало тут не стільки установлюючим юридичним принципом, скільки вищою моральною санкцією всієї влади і законів» [112, с. 104]. Питання про сам механізм представництва, це питання практичне, а ось теоретично важливо те, на підставі чого механізм отримання влади представниками функціонує. А моральна санкція і є головною формою контролю за владою. Адже те, яким чином відображається діяльність органів влади на громадянах – це, насамперед, питання моральне. Адже навряд чи можна уявити, що за репресивної влади суспільство буде тішитися економічними успіхами.

Для П. І. Новгородцева представництво – це обов'язок, тобто необхідність. Сутність представництва не в його можливостях, а в його обов'язках. І зв'язок представника і народу визначається саме цим обов'язком, цим імперативом (тут думки філософа перегукуються із позицією Арістотеля щодо важливості зв'язку представника і тих, кого він представляє, інакше, завжди існує небезпека повалення влади [2]). «Не легка перспектива відображати і передавати вже готові думки, а важкий обов'язок творити і здійснювати складну політичну програму в ім'я народу і на користь цілого – ось що становить сутність депутатського повноваження» [118, с. 91], – пише П. І. Новгородцев. І ми вважаємо, що це «в ім'я», «в інтересах» народу і означає не що інше, як вираження народної волі, тому що, як ми ще дізнаємося у Платона, головна мета – це благо. А діяти в інтересах народу – значить діяти на благо народу. Адже немає такої волі, яка не прагнула б до блага, до благополуччя. Творити політичні програми – означає створення інструментів

для досягнення блага народу. І самостійним представницький орган може бути до того часу, поки він не починає діяти проти народного добробуту.

П. І. Новгородцев акцентує увагу на тому, що залишається «непорушною основна ідея улаштування правової держави шляхом самоврядування суспільства на засадах представництва» [118, с. 347]. Тут ключове слово – «самоврядування». Коли ж ми говоримо про «самоврядування», то це передбачає представництво як обов'язок, можливість відповідальності перед суспільством, і коли кожен представник є представником усього народу, а ніяк не інакше. Тут ми вважаємо цілком обґрунтованим говорити про «формальну», «декларативну» демократію, або, як ще вказував П. І. Новгородцев, про демократію як політичний «фетишизм».

У попередньому розділі ми звертали увагу на важливість визнання ієрархії цінностей, тут же нам варто звернути увагу на важливість визнання ієрархії принципів, з огляду на те, що принцип представництва не може бути головним конституюючим принципом для улаштування державної влади. Цей принцип повинен походити із начал самоврядування та народного блага.

П. І. Новгородцев, виходячи з народницького розуміння народного суверенітету, ставить важливу проблему, чи «хоч одна людина змушена підкорятися законам, в утворенні яких вона не мала права брати участь?» [112, с. 95]. А що означає брати участь у творенні законів у найзагальнішому сенсі? Це коли кожен відчуває, що громадський настрій (і навіть окремі настрої, що йому протистоять) має своє відображення в законодавстві. Це вічна політико-правова проблема. Але якщо ми не будемо намагатися всілякими способами втілити принцип народного суверенітету, ця проблема втратить свою актуальність, залишиться просто державний механізм, який регулює суспільні відносини шляхом підпорядкування. Тобто ми можемо образно висловитись, що законодавчий процес повинен бути «живим», відбивати нагальні життєві потреби громадян.

П. І. Новгородцев зазначає ті зрушення, які відбулися в теорії народного суверенітету з часів Ж.-Ж. Руссо: «Послідовники Руссо ідею автоматичного

утворення спільної волі замінили ідеєю психічної праці пошуків і боротьби за зміст загальної волі. Відповідно до цього, саме собою вийшло на перший план питання про органи, за допомогою яких виражається воля народу» [112, с. 107]. Так, дійсно, питання, пов'язане із загальною волею, не таке вже й просте, якщо до нього поставитися з усією серйозністю і бажанням реалізувати. Але ми вважаємо, що представництво як орган вираження загальної волі стає можливим тільки тоді, коли все ж за деякими найфундаментальнішими питаннями народна воля виявляє сама себе. Зокрема, це питання про протистояння державному началу, про необхідність його обмеженості. Адже якби не було загального народного бажання обмежити владу, підпорядкувати її собі, то інститут представництва навряд чи був би коли-небудь актуальним; влада існувала і до представництва, тільки як абсолютно непохитна і незмінювана. Звідси, ми можемо по-справжньому визначити, наскільки цінними були перші теоретичні кроки Джона Локка [92; 182], який писав про природне право на опір владі. З появою представницьких органів не стала чіткіше висловлюватися народна воля, поява ж їх означала лише те, що суспільні відносини ускладнилися і звільнилися від тенет «священної влади», і захисники народовладдя повинні були реагувати на такий стан.

Розглядаючи народницькі і державницькі погляди на представництво в працях П. І. Новгородцева, нам варто звернути увагу на ще одну дуже значну проблему, яку зазначає філософ, пов'язану з цим поняттям. Це проблема співвідношення особистого й суспільного (інтересу) у діяльності представників.

П. І. Новгородцев, підводячи цю проблему під теорію народного суверенітету, вказує, що завдання представництва полягає не в тому, «щоб висловлювати вже готову і ясну народну волю, а в тому, щоб її знаходити і тлумачити. Для цієї мети необхідні більш здібні, і вибір має на меті знайти цих здібних. Згідно з цим, за депутатами визнається повна свобода у вираженні своїх поглядів» [112, с. 87]. Основна ідея полягає в тому, що загальна воля не є щось готове і ясне. Але ми не можемо погодитися з такою категоричністю. Якщо дійсно необхідно знаходити і тлумачити народну волю, то виходячи з

чого? П. І. Новгородцев виходить із здібності окремої особистості. Але, на наш погляд, дуже важливим є те, щоб ці здібності були прив'язані до загального народного настрою і до народу як цінності. Річ у тім, що окремі креативні особистості можуть підпорядкувати собі суспільну свідомість, тобто позбавити її автономності. Тоді ці здібності представників будуть репрезентувати народу державно-владне начало і подавати як благо суспільству свої особисті амбіції. Ми черговий раз акцентуємо увагу на тому, що в будь-якій автономії, коли йдеться про питання влади, має бути міра, межа. Не зовсім ясно, що означає знаходити і тлумачити народну волю. Це її формування чи надання нового змісту? Ми не можемо розглядати народну волю як щось приховане, те, що потрібно знаходити; це скоріше щось, що потребує оформлення. Отже, метою вибору найбільш здібних людей є не необхідність пошуку народної волі, а потреба в її ясності для державної діяльності. А в протилежному випадку, нам слід стверджувати, що поки не обрані здібні представники, які повинні знайти і витлумачити загальну волю, вона в суспільстві прихована, тобто вона не актуальна, не здатна бути джерелом державної влади, що, безумовно, суперечить принципу народного суверенітету. Тому, коли філософ пише, що «представники народу закликаються не до відтворення його волі, а до знаходження її власними силами» [112, с. 129], ми з ним можемо погодитись лише частково.

Втім, П. І. Новгородцев зазначає важливий момент, що «обрання є не делегація повноважень, а вказівка на здібності» [112, с. 90]. І з цим не можна не погодитись. Тут делегація повноважень має вид суспільного договору Томаса Гоббса [34], в якому суспільство, одного разу уклавши для своєї ж безпеки договір з володарем, стає повністю йому підлеглим і сподівається, що він буде справедливим до своїх громадян. А коли ж П. І. Новгородцев каже, що обрання – це вказівка на здібності, то це означає не що інше, як можливість контролю над представником. Завжди може мати місце оцінка, яка буде звучати як «нездатний», нездатний до того, щоб оформити ясно і чітко народні вимоги і

діяти, виходячи з них і заради них. У нашому випадку, «нездатність» обранця є достатня підстава для його відкликання і притягнення до відповідальності.

Далі варто розглянути питання, яке, на наш погляд, є актуальним і донині (і буде таким завжди). Це питання про особистий і суспільний інтерес у представників. П. І. Новгородцев зазначає, що особистий інтерес «у народних зборах ніколи не буває дуже небезпечним, тому що узгоджується тут внаслідок цілого ряду міркувань з інтересом загальним, а якщо він йому суперечить, то це є настільки наочно і ганебно несправедливим, що особистий інтерес соромиться виявити себе на очах у всього народу. Немає людини, яка могла б бажати чогось іншого, крім свого щастя, і це справедливо щодо сукупності осіб не менше, ніж до окремих осіб» [112, с. 108]. Але, на наш погляд, особистий інтерес може бути прихованим, наприклад, коли цілі і завдання закону одні, а зміст – інший, тоді народну волю не шукають, а має місце приватний інтерес. Особисте щастя може по-різному розумітися, а особистий інтерес може суперечити загальному, коли він перетворюється на користь і владолюбство. Тобто, ми вважаємо, що особистий інтерес цілком може бути на шкоду громадському. Чому ж так відбувається? Річ у тім, що механізм виборів недосконалий, він не дає можливості прищепити людині (яку обирають) політичне почуття відповідальності. Повноваження – це величезні можливості дотримуватися свого особистого інтересу, обходячи потреби народу. Ми акцентуємо увагу на необхідності створення такого механізму обрання і функціонування представницьких органів, коли завжди присутній зв'язок з народом. В античному світі філософи відокремлювали тиранію, олігархію, демократію, але наразі має місце те, що ми називаємо «демократичний шлях», який далеко не завжди співвідноситься з демократією як ідеєю. «Демократичний шлях» – це не що інше, як «легалізація» влади, і наразі існує досить багато «надбудов», тобто непрямих способів її досягнення. Буває, що закон, який заснований на Конституції, на її принципах має негативний вплив на громадян, хоча, звичайно ж, не на всіх, не буває такого закону, який не обстоював би чийсь інтереси, а в цьому випадку, це інтереси невеликої

меншості, які відстоюються за рахунок більшості. На наш погляд, виходячи з цього, до особистого інтересу в органах представництва потрібно ставитись дуже обережно, коли він тільки підкреслює бажання народу – це добре, але ж може бути й інакше. І історія дає нам для цього досить багато уроків. Наприклад, згадаємо, як націонал-соціалістична партія в Німеччині прийшла до влади абсолютно демократичним шляхом, і в що це вилилося? Дуже важливо, з огляду на це, щоб демократичний процес не закінчувався на «легалізації влади» окремих людей, але продовжував існувати народний контроль протягом усього періоду діяльності обранців (причому цей контроль повинен обов'язково бути автономним); а для цього, звичайно ж, державне начало має бути обмеженим, щоб не обернутися проти самого народу.

Нам слід звернути увагу і на ідеальну сторону поняття особистості, адже без неї не можна повноцінно розглядати думки П. І. Новгородцева як теоретика природно-правової доктрини. Для мислителя особистість первісно пов'язана з творчістю і свободою. Питання про творчий елемент у законодавчому процесі для П. І. Новгородцева дуже важливе. Так, він вказує, погоджуючись із позицією Р. Іеринга, що «першоджерелом юридичних установ слугувала творча сила і діяльність людини» [114, с. 117]. Звідси питання: наскільки представник повинен бути самостійним, автономним? У законі має виражатися не тільки загальна воля, а й творчий елемент, це дає можливість бажане поєднувати з дійсним, загальне з індивідуально-творчим. Адже не просто так існує таке поняття, як «законотворчість». Звичайно, закон це те, що створюється, і його безпосереднім творцем не є весь народ, його створюють окремі люди. Але ми вважаємо, що істотним моментом є те, що народ має бути натхненником законодавства, тобто давати початковий імпульс будь-якій нормі. Завданням же творчої особистості, яку обирає суспільство, є вміння оформити закон так, щоб він міг повністю увійти в державно-правовий механізм його втілення. Тут потрібна особистість з особливими здібностями і покликанням. Але, як ми бачимо, абсолютно не обов'язково, щоб у цьому питанні намічалася антиномія особистого і загального, яку вбачав П. І. Новгородцев і яку ми розглянули у

другому розділі нашої роботи. Він дуже справедливо пише: «У цьому і полягає мета виборів: виокремлювати з числа громадян тих, хто краще інших може відстоювати загальний інтерес» [112, с. 102 – 103].

Той, хто представляє, несе відповідальність не тільки перед кимось, а й за щось. Можна в цьому сенсі сказати, що представництво за самою своєю суттю складається з двох складових елементів: чуйності (відгуку) і самостійної відповідальності.

Мислитель зазначає ще одну проблему, пов'язану з представниками і механізмом їх обрання: «Але силою речей воля всього народу замінюється волею більшості, воля більшості – волею тих активних громадян, які вміють змусити визнати себе за більшість, і, зрештою, воля цих активних елементів – волею кількох політичних діячів, що стоять на чолі влади і направляють хід політичного життя» [112, с. 149]. Варто визнати, що сучасні політико-правові механізми демократії не дають жодних гарантій щодо того, що більшість представників представляє саме своїх громадян. Не можна не погодитись із думками П. І. Новгородцева про те, що «сама можливість таких припущень показує, що тут дійсно не можна обмежитися лише кількісною стороною справи» [112, с. 136]. І правда, такий кількісний підхід не завжди відображає дійсність. Проблема полягає в тому, що має місце «заміна», а не «відображення» волі народу, і навіть не її оформлення. Тут є ще й інша сторона – якщо вибори відбуваються за принципом більшості, то як же бути з меншістю? Адже не можна просто відкинути інтереси меншості, більш того, теорія народного суверенітету не розглядає позитивності такого поділу загалом і намагається його подолати шляхом виявлення цілісної загальної волі. Як бачимо, так звана «вертикальна демократія» (побудована на принципі адміністративності) входить у суперечність з народним суверенітетом. Звідси, ми приходимо до висновку, що багато інституцій і механізмів, які повинні відображати демократичний процес, варто переглянути. Якщо меншість не можна уявити шляхом виборів, то повинна мати місце вільна позапарламентська ініціатива. Причому, на наш погляд, це повинно

розглядатися як якась альтернатива парламентаризму, а точніше, як щось, що існує паралельно з представницькими органами і має серйозний вплив на владу.

Коли ми вводимо принцип більшості як керівний, то завжди буде мати місце спроба (при тому, досить груба) видати частину за ціле. Цей підхід намагається зіграти на суперечливості суспільства, а не на його цілісності. Дуже часто партійні організації і сіють це «зерно розбрату» в суспільстві шляхом нав'язування крайніх радикальних ідеологій. На наш погляд, це говорить про те, що принцип народного суверенітету все ще дозріває в суспільстві, все ще відбувається процес виховання суспільної єдності, визрівання спільних цінностей.

Питання більшості і меншості в політико-правовому процесі є дуже складним і болючим. Вихід ми бачимо у вихованні національної єдності на основі культурно-національних цінностей як об'єднуючого фактора. Тобто ми знову повертаємося до тієї думки, що для втілення народовладдя, демократії необхідна національна єдність як основа для проростання національної свідомості, а водночас і правосвідомості.

П. І. Новгородцев заперечує К. Марксу з приводу думок, що представники мають бути тільки «підлеглими слугами народу, а не вільними виразниками власної думки» [120, с. 298]. Тим самим філософ підкреслює, що завжди повинна зберігатись творча сила окремої особистості [193; 198; 199].

Коли П. І. Новгородцев вказує на представників, як на найбільш здібних, які повинні знаходити і тлумачити народну волю, він не враховує один момент, який зазначає в інших працях (присвячених природному праву). А саме: суспільство слід розглядати як союз особистостей. А це, у свою чергу, означає те, про що писав Е. Фромм: «Тільки коли людина опанує суспільство і підпорядкує економічну машину цілям людського щастя, тільки коли вона буде активно брати участь у соціальному процесі, тільки тоді вона зможе подолати причини свого нинішнього розпачу: самотність і відчуття безсилля» [189, с. 233 – 234]. У такому випадку, загальну волю вже не знаходять творчі особистості, як меншість керуючих, а формує суспільство як союз

особистостей. Тут вже проблема народного суверенітету, загальної волі виходить за свої державно-правові рамки і розширюється до проблеми культурного виховання. Таким чином, ми вже бачимо вирішення проблеми в необхідності активності громадян, а не в державній механізації.

П. І. Новгородцев пише: «Усі спроби знайти чисту і безпомилкову волю народу виявилися такими, що не досягають мети: ні представництво, ні парламентаризм, ні референдум, жодні системи виборів і голосувань не могли вирішити цього завдання» [120, с. 49]. Ці думки дуже добре характеризують те романтичне ставлення до державно-правових інституцій, які на той час розвивалися. І, водночас, недосягнення мети ще не означає безрезультатність; По-друге, слова філософа вказують ще на одну проблему, пов'язану з теорією народного суверенітету. Це проблема інституціалізації. З ускладненням суспільних відносин для більш чіткого регулювання і визначення громадської думки необхідні нові і нові державно-правові інститути. Інституціалізація, безумовно, є спосіб поліпшити суспільне життя шляхом його впорядкування та структуралізації, тобто визначення. Але, як відомо, визначити – значить обмежити. Тому, на наш погляд, спроба механізації суспільних відносин шляхом введення нових законів, інститутів, органів багато в чому звужує проблематику, яка пов'язана з теорією народного суверенітету. З огляду на це, ми вважаємо дуже важливим для належного розвитку суспільства збереження можливості вільної ініціативи, яка часто здатна відкривати державно-правові проблеми під іншим кутом.

Для того, щоб зрозуміти, яке місце займають дослідження П. І. Новгородцева у світовій державно-правовій думці, нам варто звернути увагу не деякі концепції, які по-своєму висвітлюють ті питання, які піднімає філософ. З огляду на питання про гідність обранців, яке відстоював філософ, виходячи з важливості особистісного начала, досить послідовно виглядає нині популярна теорія еліт, яка «здібність людини» взяла за основу загалом. Один з представників цієї теорії, В. Парето, вказував на важливість того, що еліта не повинна бути замкнутим станом, адже таланти і здібності людини можуть

втілюватися по-різному і переслідувати різні цілі. «Багатство, родинні зв'язки, відносини відіграють роль також у багатьох інших випадках і роблять можливим отримання етикетки про належність до еліти в цілому або до правлячої еліти, зокрема, тим, хто не мав би її мати» [131, с. 295]. Тобто, як ми бачимо, тут більш тонке ставлення до здібностей людини, що безумовно є позитивним моментом. Але, водночас, ця теорія ставить на другий план питання про народний суверенітет. П. І. Новгородцев же мислить куди більш послідовно і прогресивно. Для філософа здібна особистість, еліта, завжди повинна бути прив'язана до народу, до його волі. На наш погляд, занадто грубо ділити суспільство на керуючих і керованих. Це, по суті, нівелює досягнення людської культури.

Якщо ми дійсно сприймаємо всерйоз дискурси право-закон, право-держава, право-особистість, особистість-суспільство, то ми повинні висловлюватися коректніше і точніше, а саме:

– при всіх своїх індивідуальних достоїнствах керуючі завжди повинні бути керовані (має бути міра автономності в управлінні), чи, зрештою, підконтрольні і відповідальні перед іншими, і не тільки перед елітами, але і всім народом, бо коли керуючий клас відчужується, він починає дотримуватися своїх інтересів під виглядом суспільної справи, так як їх рішення завжди носять загальнодержавний, загальнообов'язковий характер;

– керованих коректніше називати «людьми, що не беруть участі в управлінні», так як це не співвідноситься з правом на свободу як природним.

У попередніх розділах ми вже вказували на «комунікативність» суспільства як на одну з основ теорії народного суверенітету, яку П. І. Новгородцев не розглядає. Але питання про дискурс також актуалізує проблему більшості, яку піднімає П. І. Новгородцев. З огляду на це, видаються цікавими думки Ю. Хабермаса: «Закони вимагають згоди всіх, притому згоди, що була б обґрунтованою. Демократичний законодавець, однак, видає свої закони, маючи на увазі тільки більшість. Те й інше можна поєднати лише за умови, що принцип більшості перебуває в якійсь внутрішній пов'язаності з

пошуками істини» [191, с. 37]. Потрібно визнати, що далеко не завжди більшість виражає той дискурс, який відбувається в суспільстві, а причина в тому, що сучасний демократичний виборчий процес часто являє собою вибір тієї чи іншої політичної програми, яка, як правило, дуже поверхово стосується громадського дискурсу, тим самим не загострюючи його. На наш погляд, щоб мінімізувати ті можливі негативи, пов'язані з принципом більшості (який ми розглядали вище) в законодавчому процесі, необхідно, щоб той чи інший законопроект був достатньо обґрунтованим, тобто походив із самого дискурсу, отже, був актуальним для народу в цілому. На наш погляд, шляхом вирішення теоретичних проблем пов'язаних із інститутом представництва може бути пошук та вивчення політико-правових традицій парламентаризму, щоб демократичні інституції були більш органічними, на що звертають увагу вітчизняні дослідники [48].

П. І. Новгородцев вказує на недоліки представництва, тим самим вказуючи на проблеми «вертикальної демократії» з огляду на принцип народного суверенітету. На ці ж проблеми звертає увагу Дж. Сарторі: «Демократія в вертикальному своєму вимірі донині залишається без-ідеальною, і найгірше те, що в наших ідеалах вона легко виявляє ідеали їй ворожі» [152, с. 84]. А це дуже серйозна проблема. Інституалізація, механізація державно-правових процесів призводить до того, що вони позбавляються своєї ідеальної підстави. Тому ми вважаємо, що наразі існує необхідність перегляду принципу народного суверенітету, його підстав, які ми бачимо в національній єдності.

У якості **висновків** резюмуємо наступні тези:

1. Розглядаючи представницькі органи з державницької позиції, тобто як виразників державної, а не народної волі, відчуваємо небезпеку відчуження представників від тих, кого вони представляють, тобто від народу, що призводить до проблеми відповідальності представників, тобто до її відсутності.

2. Для П. І. Новгородцева сутність представництва полягає не в його владних можливостях, а в його обов'язках.

3. Учений вважає основним завданням представництва – обрання найбільш здібних людей, які могли б знаходити і тлумачити народну волю, але дуже важливим є те, щоб ці здібності були прив'язані до загального народного настрою і до народу як цінності. Ми ж вважаємо, що народну волю обранцям слід не знаходити, а оформляти.

4. П. І. Новгородцев з недостатньою гостротою підкреслює проблему особистісного і суспільного інтересів у представників, вважаючи, що загальне і особисте благо збігаються, ми ж вважаємо, що цілком можлива ситуація, коли відстоювання особистого інтересу відбувається на шкоду суспільству.

5. На думку філософа, в законі повинно бути не тільки механічне вираження загальної волі, а й має бути присутнім творчий особистісний елемент.

6. Дуже важливим для належного розвитку суспільства (крім відомих державно-правових інституцій і механізмів) є збереження можливості вільної ініціативи, яка часто здатна відкривати державно-правові проблеми під іншим кутом.

3.3. Суспільна думка та народний суверенітет у політико-правових поглядах П. І. Новгородцева

У цьому підрозділі ми розглянемо думки П. І. Новгородцева про втілення принципу народного суверенітету вже з суто народницьких позицій, а саме: це роль суспільної думки для втілення теорії народного суверенітету і правової держави загалом.

П. І. Новгородцев зазначає важливість представницької держави: «Представницьке правління є безсумнівним надбанням всіх культурних народів на певному ступені їх розвитку, і відкидати його було б настільки ж немислимо,

як заперечувати суд, адміністрацію та інші елементи правового порядку» [112, с. 110]. І з цим не можна не погодитись, представницьке начало дало можливість народу хоча б брати участь в державній справі, а це вже був намічений шлях до обмеження державної влади на користь народу. Які б труднощі не виникали з втіленням цього принципу, проте це, поза всяким сумнівом, величезне досягнення, показник пробудження і розвитку суспільства як такого.

Але, як ми вже зазначали, представництво не може бути саме по собі цінністю, воно набуває справжньої цінності, тільки коли співвідноситься з волею народу. Тобто для придбання представницькими органами справжнього сенсу, необхідна певна суспільна основа, на яку вони б спиралися. Тільки тоді стане можливим закон, що обмежує діяльність глави держави (або органу, який його замінює) як суверена, як наділеного верховною владою. У протилежному випадку, представництво буде підпорядковане волі глави держави, і його функції зведуться до оформлення діяльності суверена. Для П. І. Новгородцева, як теоретика природно-правової доктрини, ця санкція народу для функціонування представницьких органів повинна мати моральний характер: «Треба припустити, що джерело своєї моральної сили представницька держава черпає не в припущенні точного відтворення народних бажань, а в будь-якій іншій ідеї; і мені здається, такою ідеєю є поняття організації суспільної думки за допомогою створення особливих органів для її вираження» [112, с. 110].

Отже, для П. І. Новгородцева моральною основою для діяльності представників є суспільна думка. Так, дійсно, ми вже показували в попередньому розділі, що точне відтворення народних бажань не тільки неможливе, але й не є головною метою представників. Їх метою є оформлення (в нормативно-правові акти) думок суспільства з того чи іншого питання і пошук шляхів їх реалізації. П. І. Новгородцев прекрасно формулює завдання правової держави, яке полягає в тому, «щоб створити солідарність влади з народом» [112, с. 110]. Для нас же тут важливий один висновок: солідарність влади з народом має означати обмеження державної влади. Ця солідарність має

будуватися на наданні значення громадській думці і відведення їй важливої ролі в державно-правовій дійсності. Первісно це полягає в тому, що суспільна думка є основою для функціонування представницьких законодавчих органів. Визнання П. І. Новгородцевим необхідності солідарності влади з народом означає також і визнання їх як початкового протистояння. На всі акції з боку влади завжди є реакція з боку народу (тією чи іншою мірою), і головна мета правової держави – знаходження балансу між примусом і свободою. Вирішуватися вона повинна, безсумнівно, на користь свободи, тільки свободи зрілої, вихованої в суспільній свідомості, а не дикої і руйнівної. Отже, ми знову повертаємося до пошуку шляхів обмеження державної влади для реалізації принципу народного суверенітету.

П. І. Новгородцев зазначає, на наш погляд, дуже актуальний момент: «Представницька держава є лише етап на шляху подальшого розвитку. Вона може розумітись і прийматись як етап і ступінь, як шлях до вищого і досконалішого порядку відносин» [112, с. 110]. Наразі, на наш погляд, електоральна система і система представницьких органів розуміється як вінець розвитку народовладдя в суспільстві. Таке ставлення вже існує досить тривалий час, а це означає лише те, що не відбувається розвитку, прагнення до кращого порядку. Коли відбувається в якійсь сфері певний «застій», він починає розкладатися і формалізуватись. Тобто ми маємо на увазі, що зараз у нас є лише «номінальна» демократія. Тому і стає можливим, що держави, які і є свого роду «візитними картками» ліберально-демократичних цінностей, цілком можуть розв'язувати конфлікти «в ім'я» цих цінностей. І причину цього ми вбачаємо в тому, що якщо у XVIII і XIX століттях з'являлися нові державно-правові інституції, відбувався безперервний пошук нових шляхів до встановлення правової держави, до реалізації принципу народного суверенітету, то зараз вважається, що правильні відповіді вже дані, що сучасного демократичного процесу нам достатньо для суспільного благополуччя. Ми вважаємо, що подібні зупинки на шляху розвитку суспільства можуть мати трагічні наслідки для самого суспільства. Наразі демократія перетворюється на такий собі

«симулякр», за яким ховається безліч вад сучасної політики. Отже, на наш погляд, дуже важливим є збереження безперервного процесу пошуку і розвитку, щоб державно-правова «номінальність» стала державно-правовою «реальністю».

З приводу суспільної думки, П. І. Новгородцев робить той же висновок, що і відносно загальної волі: «Політичний досвід засвідчує нам, що як безпосереднє джерело загальної волі – суспільна думка народу, – так і органи її – різні представники і виразники цієї думки – за самою природою своєю виключають можливість точного і ясного вираження загальної волі» [112, с. 113]. Тут важливо зазначити, що через призму суспільної думки загальна воля вже не може розглядатися як щось стихійне, руйнівне, думка – це вже якийсь наслідок дискурсу, тобто загальних пошуків і суперечок. Тому дуже важливо розглядати суспільну думку як певну квінтесенцію народних пошуків і суперечностей [85]. Якщо під точністю і ясністю загальної волі розуміється її однозначність, то, звичайно ж, громадська думка не може бути такою. Але, на наш погляд, точно і ясно висловлювати загальну волю, значить показувати все різноманіття суспільної думки.

І коли ми говоримо про органи і про громадських виразників суспільної думки, то до цього варто ставитися з достатньою обережністю, оскільки існує небезпека, коли вираження і визначення думки народу переростає в державний волюнтаризм. Тобто, коли державне начало скасовує народницький смисл громадської думки. Існує небезпека, коли створюється ілюзія вираження загальної волі одним або кількома людьми, причому не шляхом представництва, а виходячи з принципу «вождизму». Можливість «маніпуляції» народною думкою говорить нам про проблеми з втіленням народного суверенітету в його первісному сенсі. Отже, П. І. Новгородцев безсумнівно має рацію, коли говорить про неможливість висловлення громадської думки в її однозначності, але, водночас, філософ не враховує, що ясне і точне вираження думки народу означає вираження її різноманіття.

Мислитель зазначає важливість окремих талановитих особистостей для державного механізму: «Ентузіазм, який політика викликає в людині, відноситься до вищих і кінцевих її завдань, а не до практичних способів їх здійснення. Між тим, в дійсності, досягнення поставлених цілей нерідко відбувається за допомогою складної сукупності тактичних ходів, в яких може виявлятися велике мистецтво політиків за покликанням, але які мало цікавлять суспільство в цілому» [112, с. 116]. Ми ж не можемо погодитись з філософом в тому, що вищі і кінцеві завдання потрібно відокремлювати від практичних способів їх здійснення. Адже всім знайома небезпека принципу «мета виправдовує засоби». Коли мета поставлена з достатнім пафосом і є натхненником сучасної людини для побудови далекого майбутнього, вона здатна перетворитись на свою протилежність у сьогоденні. У праці «Про суспільний ідеал» П. І. Новгородцев блискуче показує всю негативність концепцій «раю на землі» на прикладі комуністичної доктрини [167]. Але щодо принципу народного суверенітету, то філософ явно виступає надмірним прагматиком. Тільки коли вища і кінцева мета буде співвідноситись із сьогоднішнім днем і вимагати вже зараз позитивних змін (а не в далекому майбутньому), лише тоді буде можливий позитивний розвиток в потрібному напрямку. Безумовно, у цьому сенсі важко переоцінити роль «політиків за покликанням», але їх покликання полягає саме в тому, щоб розробити оригінальні «інструменти для її досягнення». Але, як відомо, інструменти ці можуть носити різний характер. Тому суспільна думка, – це, насамперед, не те, що вимагає свого чіткого вираження, а те, що обмежує і санкціонує з безлічі можливих дій (варіантів виходу з проблеми) тільки прийнятні для суспільства, причому прийнятні морально. Ми вважаємо, що П. І. Новгородцев дещо недооцінює суспільну думку як можливість впливу на державу, на владу.

Він критично виокремлює основні властивості громадської думки: «Будучи за способом свого виникнення набагато більш пасивною, ніж активною, суспільна думка, По-перше, не може бути міцною і стійкою, По-друге, не може бути чіткою і ясною і, По-третє, не може охоплювати сфера

політичних питань у всій повноті їх практичної постановки. Для того, хто захотів би знайти в ній твердий ґрунт для рішень, вона, у будь-якому випадку, виявиться недостатньою» [112, с. 117]. З приводу хиткості і нестійкості суспільної думки, то для нас це видається цілком природним. Виходячи з мінливості суспільних відносин, зростають запити суспільства до держави. Суспільство завжди є щось історичне, отже, мінливе, а суспільна думка не може не залежати від цієї історичності. Важливо, щоб на економічні, культурні та інші зміни в народі первинно була реакція не держави, а саме народу у вигляді присутності народної думки. Це дуже важливо у кризові моменти життя суспільства. Часто, коли держава бере на себе вирішення тих чи інших кризових ситуацій і не узгоджується з думкою народу, то це відбувається на шкоду суспільству. Тобто на будь-яку ключову дію з боку держави має бути моральна санкція з боку суспільної думки, важливо, щоб вона була не стійкою, а саме узгоджувалася з мінливим станом речей. Як бачимо, ми знову повертаємося до позицій природно-правової доктрини П. І. Новгородцева, які ми розглянули у другому розділі. Безумовно, що суспільна думка не охоплює всієї широти практичної постановки політико-правових питань, тут з П. І. Новгородцевим складно не погодитись. Але ми ставимо запитання: чи є в цьому необхідність? Можна навести приклад Швейцарії, де багато практичних питань вирішується на референдумах, але це зумовлено невеликою територією цієї країни і компактним проживанням населення в ній. Але ж ми не можемо говорити, що питання про суспільну думку набуває своєї важливості виключно в невеликих державах, і, навпаки, – втрачає свою важливість у державах великих. На нашу думку, широта цих питань виходить за рамки вирішення щоденних практичних завдань. На наш погляд, для розкриття ролі суспільної думки для будь-якого народу прямий підхід (коли ми суспільну думку марно намагаємося зробити засобом для вирішення всіх проблем) не завжди доречний. Постановка і способи вирішення практичних завдань можуть бути різними і навіть аморальними. Суспільна думка – це санкція. Наприклад, цілком можна схвалювати комунізм як спосіб організації суспільства, оскільки

зовні він виглядає вельми сприятливим, але коли селянин зіштовхується з такими засобами як «колективізація», то буде актуальним питання вже не про майбутнє суспільство, а про виживання в сьогоденні. І, на наш погляд, роль суспільної думки як джерела загальної волі виявляється в санкціонуванні політико-правових засобів.

«Суспільна думка не може служити єдиною підставою для вирішення політичних питань» [112, с. 117], – пише філософ. Але й вирішувати політичні питання, на наше переконання, не звертаючи увагу на суспільну думку, теж не варто.

П. І. Новгородцев вказує: «За відсутності визначеної, ясної і сталої громадської думки, за наявності в ній різноманітних і нерідко суперечливих течій, за постійної можливості коливань і змін в суспільних настроях дізнатися, чого саме хоче суспільство, чого хоче народ, – справа надзвичайно важка» [112, с. 118]. І це – безсумнівно. Але якби це була справа легка, то навіщо ж тоді така складна структура державних органів, зокрема представницьких. Суспільство, в якому чітко і ясно можна зрозуміти, чого хоче народ, є «тоталітарним». Адже відноситись до суспільства як до союзу особистостей, в якому існує велика кількість думок, значить, відноситись до суспільства всерйоз. На наш погляд, саме поняття громадської думки виникає, виходячи з того, що за суспільством визнається можливість реагування на державну діяльність, а не тільки підпорядкування. Коли ми говоримо про труднощі виявлення суспільної думки, ми тим самим визнаємо прагнення до її виявлення, а, отже, і першість народницького начала. Також варто зазначити, що ті процеси, які відбуваються в народі, нескінченно складніші державного механізму, і первинне завдання його – це постійне «конформування» під суспільство, а не навпаки, вибудовування ієрархії «влада-народ». Ми вже також вказували, що важко виявити цілісну громадську думку, коли настають відносно спокійні і благополучні часи в житті народу. У протилежній ситуації громадська думка досить виразно загострюється.

З огляду на аналіз суспільної думки, П. І. Новгородцев загострює питання про представників: «Щоб мати дійсне право говорити від імені народу, треба розуміти його справжні потреби та прагнення. Але вирішальне значення мають тут не випадкові пересуди і чутки, а дійсне знайомство з потребами і прагненнями народу, кероване вищими началами політичної думки» [112, с. 118]. Для нас це є дуже актуальним моментом. Ми маємо на увазі висновок, що впливає з думок П. І. Новгородцева: право говорити від імені народу може бути дійсним або недійсним. І головну проблему ми тут бачимо в тому, щоб народні обранці не склали окремий стан, який захищає і відстоює свої особисті інтереси. Як ми вже згадували, це називається «відчуженням» представників від тих, кого вони представляють. Правда, П. І. Новгородцев не пояснює різницю між випадковими чутками та справжніми потребами і прагненнями народу. Але, на наш погляд, випадкові чутки походять з ідеології, яка нав'язана ззовні, таким чином, намагаючись сформулювати громадську думку чимось штучно вигаданим.

П. І. Новгородцев вказує на дуже важливий момент, пов'язаний з характером суспільної думки: «Можна було б вивести свого роду закон для дії суспільної думки. Можна сказати, що вона виявляється з тим більшою одностайністю і силою, що більш належить вона до негативних і загальних положень, і що в міру необхідності з'ясування позитивних і конкретних сторін суспільна думка дедалі більше втрачає свою єдність і могутність і за відомою межею стає абсолютно безсилою, відмовляючи в яких би то не було вказівках тим, хто хотів би їх мати» [112, с. 119]. З цим не можна не погодитись. Негативний характер громадської думки первісно її об'єднує. У позитивних варіантах вирішення народних проблем, суспільна думка дійсно дуже рідко буває єдиною. Але не можна не помітити того, що громадська думка в її запереченні якихось речей створює ґрунт для творення. А створення основи для державно-правової діяльності є первинним завданням, і для цього необхідно відкинути ті шляхи, які для суспільства можуть бути неприйнятними, хоча вони цілком можуть влаштовувати державу. Звідси, ми приходимо до висновку, що

головна позитивна властивість суспільної думки полягає в її запереченні неприйняттого для суспільства. П. І. Новгородцев чудово показує, як критичний характер природного права створює межу для держави і позитивного закону. А так як природно-правова ідея корениться в моральній свідомості особистості, то і суспільство як союз особистостей, його думка, повинно створювати межу для держави. Природне право не розглядає право, державу, особистість, суспільство як щось відокремлене, а як раз навпаки, ця теорія бачить все це в певній моральній єдності. Тому, на наш погляд, більш важливим є не виявлення негативного і позитивного характеру суспільної думки, а те, що в ній є первинним, тому що саме визнання суспільної думки вже надає цьому поняттю величезної важливості. Так, «поєднати велику кількість людей легше всього в якомусь запереченні» [112, с. 118]. Але це заперечення має створювати поле для допустимого, для творчої діяльності. Зрештою, це є основою правопорядку. З огляду на це, наведемо думки професора Б. Ф. Поршнева: «Натовп – це іноді цілком випадкова маса людей. Між ними може не бути жодних внутрішніх зв'язків, і вони стають спільністю лише тією мірою, якою охоплені однаковою негативною, руйнівною емоцією по відношенню до будь-яких осіб, звичаїв, подій. Словом, натовп часом робить спільністю тільки те, чого він «проти», що він проти «них» [142, с. 73]. Тобто, коли ми розглядаємо можливість єдності суспільства виключно у певному запереченні чогось, коли вирішальним фактором стає саме загальнонародне «проти», то ми маємо розглядати суспільство як натовп. Але про суспільство як натовп ми можемо говорити тільки в контексті певного (негативного) стану, певної форми відношення до чогось, це не фундаментальна характеристика, єдність суспільства не обмежується станом «натовпу». Насамперед, суспільство – це союз вільних особистостей.

П. І. Новгородцев має рацію, коли говорить, що у будь-якому разі «варто визнати, що громадська думка, зважаючи на всі зазначені причини, не тільки неясна і невизначена, але, окрім того, ще неповна і недостатня, і саме з того боку, який для політики є настільки суттєвим: у визначенні засобів для

поставлених цілей» [112, с. 120]. Але, водночас, його цілком достатньо для правильної постановки відношення мети і засобів. Розробка і визначення засобів – це справа окремих творчих особистостей, а завдання суспільної думки – не допустити, щоб ці засоби обернулися проти самого народу. Дуже часто державні пропозиції про засоби для досягнення спільної мети не зустрічають схвалення з боку громадської думки.

П. І. Новгородцев зазначає дуже важливий проблемний момент: «Кожен з органів, що претендують на вираження суспільної думки, – і на це необхідно звернути особливу увагу – завжди, якщо розібрати питання по суті, виходить не з того, якою є суспільна думка, а з того, якою вона повинна бути» [112, с. 121]. Варто підкреслити, що громадська думка, якою вона повинна бути у вираженні державних органів, ще не означає моральний ідеал, а можливо, зовсім навпаки. Ми не можемо виокремити якихось початкових ідей, з якими можна було б пов'язати поняття суспільства, на відміну від того ж права, яке раніше ототожнювалося з ідеєю справедливості. Суспільство дійсно буває різним. А тому спроби створення моделей належної суспільної думки теж можуть бути різними, особливо це характерно для тоталітарних режимів.

П. І. Новгородцев вказує, що «при визначенні ролі органів суспільної думки ми передусім повинні зазначити, що вони не стільки виражають цю думку, скільки формулюють і створюють її. Все це впливає з того основного факту, що за способом свого утворення суспільна думка відрізняється набагато більше пасивністю сприйняття, ніж діяльною ініціативою» [112, с. 121]. З думками щодо створення громадської думки ми не зовсім згодні. Більше того, на наш погляд, формулювання громадської думки набагато ближче до її вираження, ніж до її створення. Сам хід думок, що громадська думка створюється органами, говорить про те, що громадська думка – це не справа народу, а тих організацій другого порядку, які є надбудовами і складають державний механізм. Саме словосполучення «громадська думка» – це просто зручна для державних діячів фікція. Це ж суперечить самій суті цього поняття. На наш погляд, актуальним видається питання: чи є складовою громадської

думки суспільний настрій? Безумовно, адже це емоційний аспект суспільного життя. А настрої завжди проглядається досить чітко з приводу хвилюючих на даний момент питань для народу. У такому разі, органи для вираження суспільної думки не створюють, а оформляють її! Вони надають їй цілісного вигляду, а це, у свою чергу, не означає створювати. Ми на цьому черговий раз акцентуємо увагу, оскільки вважаємо принципово важливим питання про обмеження державного начала.

Будь-які спроби індукції в результаті емпіричних досліджень, або дедукції професійних політиків пов'язані із суспільною думкою – це є лише оформлення, а не створення суспільної думки – це раціоналізація.

Також варто зазначити важливість питання про пасивність громадської думки, на яке звертає увагу П. І. Новгородцев: «Залучення всіх до участі в законодавстві створює для суспільної думки лише можливість проявитися з більшою силою, але воно не може переродити саму суспільну думку – її пасивність, її розділення на окремі і суперечливі голоси, її залежність від відомого керівництва активних політичних діячів» [112, с. 167]. Звичайно, проблема активності громадян і донині є однією з ключових для формування громадянського суспільства. Але ця проблема не полягає виключно в пасивному характері суспільної думки. Активність – це первісно справа держави, а народне начало має обмежувати і спрямовувати її. А коли ця пасивність громадської думки виражається в залежності її від окремих діячів, тоді це дійсно стає проблемою. Тому що, в такому випадку, буде мати місце підпорядкування громадської думки волі окремих людей. А це є одна з умов «тоталітарного суспільства». Але саме тому і варто не просто шукати недоліки суспільної думки (а це саме недоліки, а не невід'ємна характеристика), але й шляхи їх виправлення. Адже пасивність громадської думки може виражатися і в неприйнятті того чи іншого закону або рішення як «неправового», як шкідливого для народу, і в такому випадку «солідарність» народу у неприйнятті чогось може породити найактивніші дії, може пробудити творчі сили. Спочатку всі народні реакції починаються з пасивної незгоди.

П. І. Новгородцев виокремлює основну проблему, пов'язану з усіма спробами втілення принципу народного суверенітету з погляду державницьких тенденцій: «Всі вони приречені на невдачу, оскільки вони пройняті думкою створити автоматизм досконалих установ» [112, с. 179]. І правда, представницькі органи, виборча система, референдум занадто часто будуються таким чином, що вони здатні механічно втілити принцип народного суверенітету. «У цьому сенсі заслуговує на увагу кожна нова спроба викликати до життя нові сили для вираження народних потреб, крім офіційно визнаних органів уряду і представництва» [112, с. 179], – пише філософ. І з цим ми абсолютно згодні. Адже людська свобода, різноманіття її проявів завжди буде випереджати державний механізм. Але так як ми намагаємося будувати наше суспільство за принципом «держава для людини», а не навпаки, то необхідно шукати все нові і нові механізми впливу як суспільства в цілому, так і окремих особистостей на державу, так як зростаючі суспільні потреби і складності вимагають відкликання і підтримки держави. Ми вже розглядали всі недосконалості представників і представницьких органів. Але ці проблеми потрібно намагатися вирішувати, і не тільки шляхом удосконалення існуючого, а й створення нового, або, як каже П. І. Новгородцев, «нових сил для вираження народних потреб» [112, с. 179].

Мислитель зазначає: «Шлях до майбутнього, як можна укласти звідси, лежить через удосконалення існуючих політичних форм, а не через повернення до старих, і критика представництва повинна привести до вимоги його заповнення, а не усунення» [112, с. 180]. На наш погляд, створити механізм вільної ініціативи з метою долучити до державної і народної справи якомога більше громадян – апофеоз прогресивного народництва. Адже абсолютно недоречно розглядати народництво з позицій, що безвідповідально заперечують державу, як це має місце в анархічній доктрині. Ми вважаємо, що народництво (в його політичному вимірі) цілком можливо включити в державно-правову дійсність, передусім, як прагнення до задоволення культурних, духовних, економічних потреб суспільства.

З приводу ролі суспільної думки в політико-правовому процесі являють інтерес думки Е. Ноель-Нойман, яка виокремлює два основних призначення суспільної думки: «Суспільна думка як раціональність. Вона грає роль інструменту в процесі формування та прийняття рішень в умовах демократії... І громадська думка як соціальний контроль. Її роль полягає в сприянні соціальній інтеграції і в забезпеченні достатнього рівня порозуміння, на яке можуть спиратися дії і рішення влади» [125, с. 352]. П. І. Новгородцев розглядає громадську думку саме як раціональність, і з огляду на це, у нього виникають справедливі критичні зауваження. Громадська думка як раціональність занадто неясна, щоб на її основі приймати конкретні рішення. Але водночас він не розглядає громадську думку як соціальний контроль, як основу узгодженості в суспільстві, що, у свою чергу, дає можливість більш прозоро і ясно проводити принцип народного суверенітету в життя. Громадська думка – це не явище, яке має місце виключно у зв'язку з політикою. Тому спроби її відшукати за допомогою політичних інституцій чи політичних діячів є недостатніми. Філософ поставив питання про суспільну думку ідеально (як це робилося політиками-романтиками ХІХ століття), тобто як можливість одностайності в соціумі, і при цьому передбачувано натикався на реальні протиріччя в суспільстві. Але все ж ми вважаємо, що суспільну думку можна розглядати і «реально» як певну соціальну інтегруючу силу, яка здатна чинити тиск на державну владу, таким чином її обмежуючи. Ми вважаємо, що в суспільстві варто виокремлювати більше творчих сил, до яких, безсумнівно, належить і суспільна думка. Е. Ноель-Нойман виокремлює певну латентну функцію громадської думки, «завдяки якій підтримувалася певна злагода в суспільстві, а можливо, і в усьому світі» [125, с. 352]. Завжди необхідно враховувати силу суспільної думки, яка «настільки велика, що ні уряд, ні окремі члени суспільства не можуть її ігнорувати» [125, с. 363].

У сучасній українській юридичній науці досить багато уваги приділяється суспільній думці і народній ініціативі. Щоправда, акцентується увага більше на механізмі дії та інституалізації суспільної думки. Але, як ми вважаємо, ми

навели достатньо доказів, що громадська думка все ще потребує свого обґрунтування, так як ті критичні зауваження, які, в нашому випадку, виокремлює П. І. Новгородцев, не є безпідставними.

Так, Л. І. Полякова стверджує, що «обов'язковим є завдання, яке передбачає врахування у законодавчій діяльності громадської думки. Для цього необхідне запровадження загальнонародного обговорення важливих законопроектів» [141]. Безсумнівно, що це є одним із варіантів залучення суспільної думки в політико-правовий процес. Ю. В. Ломець займає більш державницьку позицію: «На парламент покладається обов'язок направляти рух суспільного організму» [91]. На наш же погляд, якраз навпаки, суспільство має спрямовувати діяльність парламенту, зокрема, за допомогою громадської думки, якщо ми не хочемо парламент остаточно відокремити від суспільства.

Цікавою видається спроба класифікації функцій громадської думки, здійснена В. І. Набруско, який виокремлює три функції: «Експресивна функція, сенс якої полягає в тому, що громадська думка за будь-яких умов займає певну позицію щодо того або іншого суспільного явища, дій владних структур. Консультативна функція, яка полягає в тому, що громадська думка задає вектор прийняття рішень державною владою. Директивна функція, яка полягає в тому, що громадськість сама вносить рішення щодо вирішення проблем життя суспільства, і це рішення має імперативний характер» [105]. Особливий інтерес для нас представляє остання функція, яка і висловлює суспільну думку як певний соціальний контроль. Хоч заняття певної позиції народу щодо того чи іншого соціально важливого питання є початковий етап, але він заявляє лише про наявність цієї позиції, а не про її дії. А от коли вже ця думка починає бути обов'язковою для державної влади, тоді громадську думку можна розглядати як джерело загальної волі, яка, у свою чергу, лежить в основі теорії народного суверенітету. Звичайно ж, це питання непросте, і П. І. Новгородцев показав всю широту його складності. Але навіть такий критичний підхід філософа не залишає його песимістом, який все ж вважає, що майбутнє обіцяє нам «краще вираження народної волі» [112, с. 180].

Висновки резюмуємо в наступних тезах:

1. Для П. І. Новгородцева суспільна думка є моральною основою для діяльності представників, на неї повинна спиратися солідарність влади з народом (а не на державне начало).

2. Учений безсумнівно має рацію, коли вказує на неможливість висловлення громадської думки в її однозначності, але водночас філософ не враховує, що ясний і точний виклад думки суспільства якраз і може означати вираження її різноманіття.

3. На будь-яку ключову, важливу дію з боку держави має бути моральна санкція з боку суспільної думки, і зовсім не обов'язково, щоб вона була стійкою, важливо, щоб вона співвідносились зі станом речей, який сформувався.

4. З думок П. І. Новгородцева витікає, що право говорити від імені народу може бути «дійсним» і «недійсним»; головний критерій полягає в тому, наскільки представник розуміє і намагається задовольнити справжні потреби та прагнення народу.

5. З думок П. І. Новгородцева випливає висновок, що органи для вираження суспільної думки, все ж не створюють, а оформляють її.

6. Всі спроби, на думку П. І. Новгородцева, створення досконалих установ, які б механічно втілювали принцип народного суверенітету, приречені на невдачу, оскільки процес формування громадської думки не відбувається механічно, тому і виникає необхідність підтримки вільної ініціативи для вираження народних потреб.

7. П. І. Новгородцев не розглядає суспільну думку як соціальний контроль, який також може бути основою для узгодженості в суспільстві, що, у свою чергу, дає можливість більш прозоро і ясно проводити принцип народного суверенітету в життя.

3.4. Народний суверенітет і принцип особистості в державно-правових поглядах П. І. Новгородцева

П. І. Новгородцев вбачав прогрес принципу народного суверенітету у виникненні і розвитку різних державно-правових інституцій, насамперед, інституту народного представництва, який функціонує за допомогою виборчого права і принципу більшості. Але водночас філософ чудово показує, наскільки недостатньо сучасних політико-правових механізмів для втілення народного суверенітету. Виходячи з критичного сприйняття політико-правової дійсності, він приходить до висновку про створення позапарламентських органів вільної ініціативи. Але коли мова заходить про свободу, то це неминуче має привести до свободи особистості.

П. І. Новгородцев зазначає, наскільки не варто розглядати принцип народного суверенітету математично, тобто через призму «більшості»: «Якщо дев'яносто дев'ять примушують до чогось одного, відбувається не менше порушення справедливості, ніж якщо один примушує дев'яносто дев'ять» [112, с. 196]. А такий підхід стає неможливим тільки тоді, коли ми визнаємо окрему особистість як головну цінність. Але це говорить нам також і про те, що народний суверенітет не повинен протистояти принципу особистості, в іншому випадку, якщо це відбувається, то будемо мати «примус» багатьох проти одного, або одного проти багатьох. І ми знову приходимо до державного начала, його превалювання, яке намагається організувати суспільство на основі ієрархії і підпорядкування. «У безмежному пануванні більшості полягає така ж несправедливість щодо особистості, змушеної їй підкорятися, як і в безмежному пануванні меншості над більшістю» [112, с. 196], – пише філософ. Так ми приходимо до висновку, що принцип більшості лише частково виражає принцип народного суверенітету і навіть може його заперечувати. Коли ми намагаємося розуміти суспільство кількісно, як певне співвідношення протидіючих сил, більшості і меншості, як виведення пріоритету однієї з них,

то ми явно впадаємо в крайність об'єктивізму. Ми ніколи не зможемо створити «модель» суспільства, яка б повністю відповідала дійсності.

Звичайно, скажімо, принцип більшості – це «лише практичний спосіб вирішення спільних справ» [112, с. 198], але водночас важливим є те, щоб він не претендував на вільну особистість. «Суверенна влада народу повинна узгоджуватися з нормою справедливості та загального блага» [112, с. 198], – пише П. І. Новгородцев. І з цим не можна не погодитись. Завжди існує небезпека, щоб суверенна влада народу була ідеологічно перенаправлена в бік інтересів окремих особистостей (правлячої верхівки), або в бік зміцнення державної могутності, а не народного блага. Більше того, у цих думках ми бачимо послідовність П. І. Новгородцева як адепта теорії природного права, адже ідея загального блага (по суті, гуманізму), справедливості безпосередньо пов'язана з природним правом. Звідси, ми приходимо до висновку, що суверенна влада народу має бути правовою, а це і означає відповідність ідеям справедливості та загального блага. Але варто згадати, де для П. І. Новгородцева корениться ця сама ідея права – в моральній свідомості особистості. Таким чином, як ми бачимо, перехід від принципу народного суверенітету до принципу особистості є цілком логічним, і саме осмислення народного суверенітету через моральність, по суті, і розкриває вищу його цінність для соціуму.

Отже, для П. І. Новгородцева теорія народного суверенітету має сенс і цінність, тільки якщо вона співвідноситься з ідеями природного права. Коли принцип народного суверенітету починає суперечити принципу особистості – він стає антигуманним, отже, втрачає свій головний зміст як загальнолюдської цінності, що має сприяти розвитку суспільства. Принцип народного суверенітету не повинен виходити за рамки моральності, а це, у свою чергу, як ми вже показали у другому розділі, означає захищати автономну особистість, її свободу.

Але тепер ми не можемо розглядати проблему народного суверенітету винятково як проблему боротьби державницьких і народницьких позицій. Ми

маємо вже третє начало, яке видається нам найбільш важливим, бо якщо його не враховувати, то принцип народного суверенітету легко може перетворитися з соціальної цінності на «збитковість». Співвідношення державного та особистого начал ми розглянули ще в другому розділі, а наразі є необхідним розгляд співвідношення народницького начала і особистісного. Адже від характеру цього взаємозв'язку залежить досить багато.

Те, що об'єднує народницькі і державницькі тенденції, ми можемо умовно назвати поняттям «політико-правового об'єктивізму». Але, як і у випадку з будь-яким об'єктивізмом, тут занадто мало уваги приділяється суб'єкту, а в нашому контексті – особистості. Тому в певному розумінні особистісне начало намагається обмежити і державницькі, і народницькі позиції в їх претензії на окрему людину, тобто на її підпорядкування.

П. І. Новгородцев зазначає важливість позицій Токвіля, які полягають в тому, що «над волею народною стоїть справедливість, яка обмежує права кожного народу» [112, с. 204]. Для нас тут важливим є один висновок, який робить Токвіль, (до Токвіля цю проблему ще розглядав Г. Гроцій щодо співвідношення природного права і права народів [39]) а саме: наскільки принцип справедливості відповідає волі народу повинно нам говорити про те, наскільки народна воля є культурно вихованою, а не обмеженою певним принципом ззовні [177; 176]. Тому ми вважаємо важливим розгляд наступного питання: чи повинна бути ідея справедливості «над» волею народу, або виникати з самого народу. Те, що загальній волі необхідні якісь орієнтири у вигляді тієї ж справедливості, це – безсумнівно, але не менш принциповим є питання про джерело цих орієнтирів. Якщо ж ми приймаємо, що принцип справедливості походить із самого народу, то негайно приходимо до висновку, що він корениться в моральній свідомості особистості. Якщо ж ми думаємо, що ідея справедливості обмежує загальну волю ззовні, тоді ми цілком логічно можемо прийти до того висновку, якого дійшов Г. Гегель, стверджуючи, що держава це «хід бога на землі» [33, с. 282]. Коли ж перед нами стоїть питання: держава чи особистість? Ми, як і П. І. Новгородцев, з усією рішучістю

обираємо особистість. Отже, для нас важливим є висновок, що принцип справедливості, який обмежує народну волю, або, як у Токвіля, права народу [40, с. 56], є визнання високого рівня розвитку самого народу, а не його обмеженості ззовні. При цьому П. І. Новгородцев зазначає: «З іншого боку, у той самий час, як в конституціях революційної епохи проголошувався принцип суверенної волі народу, поруч з ним ставився принцип невідчужуваних прав особистості. Декларація прав стояла в безперечній суперечності з ідеєю народного суверенітету, але це протиріччя залишалося непоміченим» [112, с. 204]. Тепер ми вже розуміємо, чому це було протиріччя. Причиною цього є винятково об'єктивне застосування принципу народовладдя. За такого підходу цей принцип дійсно може виглядати як превалюючий принцип особистості і пануючий над нею. Це дуже важлива проблема, яка, як ми вважаємо, донині не втратила своєї актуальності. І зараз в юридичній науці в питанні про народний суверенітет не ставиться проблема про обмеження загальної волі [169]. Але чому це є проблемою? Ми вважаємо, що коли йдеться про владу, нехай навіть народну, то завжди саме фігурування слова «влада» розуміє під собою якісь величезні можливості, а, отже, і можливість вседозволеності (того, від чого нас застерігали античні мислителі). Недарма згодом виникає розуміння «влади обмеженої» і «влади необмеженої». Нескладно здогадатися, що початковим є сприйняття влади як «абсолютної», і лише коли культурний розвиток того чи іншого народу приходить до того, що абсолютна влада вже заважає його ж розвитку, тоді стає актуальним питання про її обмеження. І з огляду на це, П. І. Новгородцев цілком солідарний з Токвілем, що «якщо право робити все надано якійсь владі, народу або королю, демократії або аристократії, уряду монархічному або республіканському, то там закладений зародок тиранії» [112, с. 205]. Як бачимо, сама по собі влада є великою соціальною проблемою, тому що головна її суть полягає в «репресивності» [89]. Дуже важливо, коли ми говоримо, що єдиним джерелом влади є народ, мати на увазі, що це є влада обмежена. Але обмежена чим або ким? Вільною особистістю і її правами. Коли ж цього обмеження немає, то ми

завжди будемо мати зародок тиранії, так як сама по собі демократія, зберігаючи свою електоральну систему як головний атрибут, легко може перетворитись на олігархію або монархію. Проте демократичний плюралізм, багатопартійність цілком допускають провладні партії, які, використовуючи свій адміністративний ресурс, без проблем перемагають на виборах, і демократичний плюралізм перетворюється на політичний монізм з демократичним забарвленням. Це має значення для розуміння того, що для будь-якої демократії повинен існувати певний моральний стержень. Ми вже називали «національну єдність». Тепер же ми до цього додаємо вільну особистість. Отже, для нас національна єдність стає можливою, тільки коли народ буде розглядатись як союз вільних особистостей.

Без визнання принципу особистості як керівного, «необмежене панування більшості є гніт і деспотизм, і цьому пануванню повинен бути покладений необхідний край» [112, с. 206]. Як бачимо, для П. І. Новгородцева принцип особистості є скрізь «обмежуючим». І тому ми вважаємо, що визнання прав особистості повинно існувати в контексті визнання принципу особистості, який набагато ширший, в якому знаходить своє обмеження державна влада і народна воля. Саме в думках П. І. Новгородцева ми по-справжньому розкриваємо місце особистості в державно-правовій дійсності.

Саме в особистості знаходить своє телеологічне виправдання створення і функціонування державно-правових інституцій. «Таким чином, коли вимагають обмеження загальної волі і принципу більшості, це робиться в ім'я того начала, яке ми повинні визнати безумовним і священним, – в ім'я людської особистості» [112, с. 206], – пише філософ. У сучасній науці, зазвичай, не бачать основних проблем в правильній постановці цілей, у правильному відношенні до слів «в ім'я». Правова наука набагато більше акцентує увагу на теперішніх практичних питаннях і практичних методах їх вирішення. Але, на наш погляд, правильна постановка цілей дозволяє з безлічі варіантів вирішення проблем відібрати ті, які будуть корисними як в сьогодні, так і в майбутньому. Адже ні для кого не секрет, що іноді дії державної влади

приносять певні блага народу, але згодом за ці дії доводиться розплачуватися роками.

П. І. Новгородцев, що дуже важливо, зазначає не тільки обмежувальне значення принципу особистості: «Але ідея особистості є не тільки межа, але водночас і норма, і підстава народної волі» [112, с. 206]. Тепер же ми приходимо до справжнього розуміння народної волі як волі союзу вільних особистостей, що говорить нам про можливість єдності. У попередніх підрозділах ми намагалися довести, що загальна воля – це не тільки щось невизначене, нестійке, мінливе, але це і щось цілком ясне і чітке, здатне створити основу для народовладдя.

Ми звертали увагу на «дискурс» і «національну єдність» як основу для народної волі. Наразі ми розглядаємо питання про те, що ж становить основу для самого «дискурсу» і «національної єдності», тобто, що ж є найбільш первинним у питанні про народний суверенітет. І П. І. Новгородцев відповідає: «Не обітована земля, а непохитна особистість, така наша остання опора. Особистість непохитна у своєму моральному прагненні черпати свою силу з віри в абсолютний ідеал добра і незмінно зберігаючи цю віру при всіх поворотах історії, – ось що береться за основу для суспільного творення» [120, с. 44]. Як бачимо, якщо ми збираємося розглядати принцип народного суверенітету досконально, то ніяк не зможемо обійтися без принципу особистості.

Варто погодитись з П. І. Новгородцевим і в тому, що мінлива народна воля повинна мати незмінні межі: «Якщо б припустити, що не більшість, а вся сукупність даного союзу погодилася зробити постанову, що суперечить ідеї невідчужуваних прав особистості, це несправедливе рішення не стало б справедливим від загальної згоди з ним усіх» [112, с. 206], – пише філософ. Звичайно ж, особистість і її невідчужувані права завжди повинні бути первинними щодо будь-якого народовладдя [7, с. 45]. Але, як ми вже відзначали, суспільна воля може бути «несправедливою», тільки коли її ведуть помилкові штучні ідеології, а не справжні духовні цінності. Це потрібно

враховувати, щоб не впасти в крайність «індивідуалізму». Народна воля залежить від цілей, які переслідує народ, або які йому нав'язані ззовні державою, її владою (правлячою меншістю). Тому ми робимо акцент на моральній свідомості особистості, щоб ті процеси, які відбуваються в народі, не виходили за рамки морально дозволеного, щоб моральність була полем і межею для народного суверенітету.

Отже, принцип особистості в державній справі відрізняється від класичного лібералізму насамперед творенням, тому що тут свобода уявляється не як свобода дій, свобода волі, а як творення цієї волі, як прагнення до єдності. Це є характерна риса саме нашої вітчизняної філософсько-правової думки (епохи Срібного віку). «Держава за самою суттю своєю, швидше, аморальна і не може стати моральною до того часу, поки не зречеться влади людини над людиною... І праведне в політичному житті лише те, що змушує змиритися державу, обмежує її і підпорядковує началу вищому» [11, с. 287, с. 291], – пише М. О. Бердяєв. А проявляється це в духовному розвитку особистості. Як бачимо, принцип особистості в державно-правовій, культурній, духовній сферах залишається одним і тим же, і це дуже важливо для розуміння того, що ці сфери не можна відмежовувати. Культурний занепад, нігілізм, неминуче призводить до нігілізму правового, до розглядання права винятково як позитивної норми, виданої державою (хоча це лише один із вимірів права, який аж ніяк не виключний, як наголошував Б. О. Кістяківський [71; 73]). І йде в забуття та справжня норма, що «корениться в глибині людської свідомості і не залежить від формальних умов позитивного правопорядку. Свідомість окремих осіб – ось той ґрунт, на якому виростає право, який зумовлює собою всілякий правопорядок» [111, с. 449]. На наш погляд, такий підхід для сьогоденного стану справ є дуже актуальним. У наші дні, коли видається величезна кількість нормативно-правових актів, коли державні процеси відбуваються з такою високою частотою, що їх досить складно вловити в усій повноті і широті, дуже важливо тримати в свідомості той принцип, який ні за яких обставин, ні за яких виправдань не може бути поставлений під сумнів.

П. І. Новгородцев робить висновок, який ми можемо розглядати як синтезацію народного та особистісного начал: «Ніяк не можна довести, щоб для суспільства і навіть для всього людства моральне питання вирішувалося інакше, ніж для окремої людської особистості» [120, с. 99]. І з цим не можна не погодитись, творення свободної волі полягає в моральному розвитку. Як бачимо, моральність є не тільки ключовим фактором для правової сфери, але й для державної. Коли ми в попередньому розділі акцентували увагу на цінності народницьких позицій, що полягає в протистоянні державному началу як такому, то тепер, виходячи вже з особистісного начала, ми можемо говорити про характер цього обмеження. Це обмеження моральне! Саме так має розглядатися якісний бік проблеми співвідношення державницьких і народницьких тенденцій.

Отже, «апофеоз» державницьких і народницьких тенденцій – особистість. Механізація інститутів і установ позбавляє їх особистісного творчого начала, без якого стає неможливим прогресивний розвиток. Звичайно, особистість не можна знищити, але можна скасувати її значення в державному механізмі і суспільному житті. Виходячи з цього, ми можемо стверджувати, що зберігаючи особистість, ми зберігаємо суспільство, його людський вигляд, а не виправдовуємо його руйнівні революційні потуги. Це дуже характерна риса для П. І. Новгородцева, який завжди дуже чітко бачив усі проблеми крайнощів суб'єктивізму та об'єктивізму. Для філософа ніколи не представлялося можливим у будь-якій державно-правовій сфері обійти моральне питання. Особистість, що творчо розвивається, повинна надати державі і народу людську подобу, по суті, вона повинна лежати в основі будь-яких державно-правових процесів. Тільки тоді ми зможемо побачити справжнє співвідношення державного, народного і особистісного начал, а не їх штучне (а часом і насильницьке) перекроювання.

У якості **висновків** резюмуємо наступні тези:

1. Із поглядів П.І. Новгородцева впливає, що не варто розглядати суспільство як певне співвідношення всередині протиборчих сил, більшості і

меншості, як виведення пріоритету однієї з них, так як при цьому знецінюється сама особистість, і ми впадаємо в крайність об'єктивізму.

2. П.І. Новгородцев наголошує на тому, що цінність особистісного начала полягає в тому, що воно обмежує і державницькі, і народницькі позиції в їх претензії на окремого громадянина, тобто на його підпорядкування.

3. З думок П. І. Новгородцева випливає: коли ми говоримо, що єдиним джерелом влади є народ, то дуже важливо мати на увазі, що ця влада обмежена вільною особистістю.

4. Для П. І. Новгородцева моральне питання для суспільства має вирішуватися так, як і для окремої особистості, а тому, виходячи з цього, ми можемо розглядати суспільство як союз вільних особистостей, а не як щось таке, що протистоїть особистості.

5. З позицій П. І. Новгородцева витікає, що «апофеозом» державницьких і народницьких тенденцій повинна бути вільна особа як головна цінність для держави та соціуму.

Висновки до третього розділу

В ході аналізу поглядів П. І. Новгородцева на теорію народного суверенітету було встановлено, що це питання і дотепер є достатньо складним і не настільки очевидним. В основі народного суверенітету лежить поняття «загальної волі» народу, тобто допущення можливості абсолютної єдності у суспільстві для вирішення загальнозначимих проблем. П. І. Новгородцев показує всю складність виявлення цієї загальної волі на практиці, для філософа вона швидше є чимось невизначеним, ніж яким і чітким, шуканим, ніж знайденим. Мислитель відзначає, що зміст загальної волі визначається тією метою, яку вона ставить.

Для П. І. Новгородцева інститут представництва не є повноцінним виразником загальної волі, проте він є безумовною цінністю і надбанням на шляху встановлення правової держави. Для філософа основний зміст діяльності

«представників» мають становити не їх владні можливості (повноваження), а їх обов'язки перед суспільством (виборцями). П. І. Новгородцев переконливо доводить, що питання про представництво це питання про обрання найбільш здібних особистостей, які найбільш здатні до вираження народної волі, до задоволення суспільних потреб. Для мислителя принциповим є питання про збереження вільної (позапарламентської) ініціативи як окремих особистостей (громадян), так і окремих суспільних груп, так як інститут представництва не здатен об'єктивно врахувати всі народні потреби.

П. І. Новгородцев звертає увагу на значимість такого явища, як «суспільна думка» для втілення принципу народного суверенітету. Суспільна думка має бути моральним підґрунтям та моральною санкцією для діяльності державних органів. Проте філософ вказує на ту ж проблему, яка мала місце із виявленням загальної волі, – це неможливість висловлення суспільної думки «чітко» «ясно» і «однозначно». П. І. Новгородцев зазначає важливість органів вираження суспільної думки, і з його поглядів випливає, що ці органи не створюють громадської думки, а її оформляють.

Державницькі та народницькі тенденції у політико-правовій сфері мають знаходити точку дотику в особистісному началі, яке покликане обмежити як «статизм» державництва, так і «колективізм» народництва. Для П. І. Новгородцева моральне питання для всього народу має вирішуватись таким же чином, як і для окремої особистості, так як суспільство ми повинні розглядати насамперед через призму моральності, як союз вільних особистостей.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації були розкриті особливості державно-правових поглядів П. І. Новгородцева у їх зв'язку із сучасним політико-правовим дискурсом. Актуалізовані положення теорії природного права для вирішення проблем домінування юридичного позитивізму у правознавстві, які відстоював П. І. Новгородцев. За результатами дослідження зроблено наступні висновки:

1. Громадсько-політична діяльність П. І. Новгородцева відбувалась в організаціях, які відстоювали ліберально-демократичні цінності, зокрема це: «Союз визволення», конституційно-демократична партія, Всеросійський національний центр. Законотворча діяльність вченого як депутата Першої Державної Думи вилилася в законопроекті «Про недоторканність особистості», який декларував обмеження втручання держави в особисте життя громадян.

2. На формування поглядів П. І. Новгородцева мали вплив такі мислителі, як І. Кант (встановлення відмінностей між правом та мораллю), Г. В. Ф. Гегель (відстоювання об'єктивного чинника в праві), Р. Ієринг (постулювання «розумної мети» для нормотворення), Б. М. Чичерін (відстоювання принципу особистості в праві), В. С. Соловйов (об'єднання індивідуалізму та універсалізму в правовій сфері);

3. Погляди П. І. Новгородцева на проблему взаємовідношення права і моралі полягають у тому, що теорія природного права, яку обстоює вчений, захищає положення, що для права головним критерієм має бути наддержавний моральний критерій; таким чином, це дає можливість встановити спільні витoki права і моралі. Ці положення мали свій вплив на його учнів – Б. П. Вишеславцева та І. О. Ільїна, – що виражалось у розумінні призначення природного права у створенні умов для морального співжиття та позитивного стану правосвідомості.

4. П. І. Новгородцев наголошував на тому, що з'ясування відмінності і зв'язку між правом і законом є принциповим питанням для державно-правової

сфери; вчений обстоює позицію, що право варто розглядати як окреме самостійне начало, яке і має слугувати моральним орієнтиром і санкцією для закону. Із його поглядів випливає необхідність перегляду типового розуміння права як «системи норм», що створюються і видаються державою, у сучасній юридичній науці; обстоюється думка, що право – це суспільне явище, яке є універсальним регулятором суспільних відносин на основі ідей справедливості та свободи, і може бути вираженим у нормах, що видаються і забезпечуються державою.

5. Ідеї природного права цілком можуть мати своє практичне втілення, коли виявляються «точки дотику» із правом позитивним. Маються на увазі принципи права і перегляд їх регулятивного значення. Відстоюється позиція, що за певних обставин принцип права може мати безпосереднє застосування (зокрема, при здійсненні правосуддя); для цього необхідне офіційне тлумачення змісту того чи іншого принципу, а також визначення тих умов, за яких той чи інший принцип може бути застосований.

6. П. І. Новгородцев зазначав, що в питанні особистісного і суспільного начал у політико-правовій сфері завжди існує небезпека впадання у крайнощі «колективізму» чи «індивідуалізму», які обумовлені бажанням побудови ідеального суспільного устрою, що на практиці може призвести до руйнівних наслідків; вирішення проблеми антагонізму особистості і суспільства П. І. Новгородцев бачить не у подоланні цього протиріччя, а у його визнанні як даності, у відстоюванні суспільством принципу особистості як його основи; П. І. Новгородцев як суспільство розуміє союз вільних особистостей.

7. На думку П. І. Новгородцева, за правовою державою має визнаватись її критичний зміст відносно дійсності, так як це поняття відображає не дійсний, а бажаний порядок. Для філософа надання державі субстанціонального значення є неприпустимим, адже тоді державна влада стає керуючим фактором суспільного життя, що в реальності призводить до тоталітаризму; правова держава – це сфера «ідеального», а не «догматичного», заданого, а не даного, і саме виходячи із цього положення, потрібно визначати її цінність; за правовою

державою як за бажаним порядком має визнаватись її критичний зміст щодо дійсності, що дозволяє визначати правильний вектор реформ. Українській правовій сфері після радянської епохи «позитивізму» необхідна нова переоцінка цінностей, необхідна перебудова правосвідомості з «людина для держави» на «держави для людини».

8. Еволюція політико-правового вчення П. І. Новгородцева у його пізніх працях полягає в розгляді правових проблем через призму проблем загальнокультурних, релігійних і національних. Актуальною постає необхідність пошуку власних правових традицій як основи «правосвідомості» та «правової культури».

9. Проблеми, які піднімає П. І. Новгородцев у зв'язку із переосмисленням понять право, мораль, закон, держава, особистість отримують широке обговорення у сучасному українському політико-правовому дискурсі, адже такі фундаментальні речі мають безпосередній вплив на «дух законів» української держави, дозволяють визначити мету і цінності законотворчого процесу. З'ясування змісту вищевказаних понять має безпосередній вплив на формування правової культури та правосвідомості громадян, що, в свою чергу, впливає на розвиток в Україні інституцій громадянського суспільства.

10. У своїх поглядах на сутність народного суверенітету П. І. Новгородцев наголошував, що, незважаючи на теоретичну цінність обґрунтування наявності «загальної волі» як основи для народного суверенітету, практичне питання, пов'язане із її знаходженням, цілісністю і вираженням постає серйозною проблемою. Проте варто зазначити, що в критичні для суспільства моменти, загальна воля, як правило, проявляється доволі ясно як «загальний дух незгоди»; загальна воля народу стає «справжньою» (а не штучною), коли існує мета, що походить саме із народної свідомості (а не ззовні нав'язана державною владою).

11. Щодо інституту представництва, то ідеї П. І. Новгородцева полягали в тому, що «представник» має розглядатись насамперед не як особа, наділена владними повноваженнями, а як особа, яка має «обов'язки» перед народом,

який є джерелом влади; П. І. Новгородцев обстоював позицію, згідно з якою загальний механізм державних органів не здатен повною мірою стати виразником народних потреб, а тому важливою в цьому контексті є необхідність забезпечення можливості прояву «вільної ініціативи» як на колективному, так і на особистісному рівнях.

12. Для П. І. Новгородцева суспільна думка є одним із інститутів, що обмежує державне начало, вона є моральним підґрунтям для функціонування представницьких органів. Проте вчений розглядає суспільну думку як щось неоднозначне і суперечливе у своєму прояві. Втім, на наш погляд, це говорить про наявність дискурсу в суспільстві, постійного пошуку «відповідей» на суспільно значимі питання, а от наявність «єдності» і «одностайності» суспільної думки вже є атрибутом тоталітарного суспільства; важливим видається також висновок, згідно з яким органи вираження суспільної думки її не створюють, а оформляють.

13. П. І. Новгородцев звертає увагу на взаємовідношення особистісного і народного начал через призму проблем, пов'язаних із дослідженням поняття народного суверенітету. З думок вченого випливає, що відстоюючи державницькі чи народницькі позиції у питаннях про народний суверенітет, варто завжди мати на увазі те, що у своїх крайнощах та чи інша тенденція применшує або зовсім нівелює значення особистісного начала; виходячи з цього, П. І. Новгородцев приходять до висновку, що державницьке і народницьке начала мають бути обмежені началом особистісним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. ; общ. ред. В. Г. Хорос; РАН; Ин-т мировой экономики и международных отношений. – М., 1996. – 335 с.
2. Аристотель. Политика; Афинская полития / Аристотель. – М. : Мысль, 1997. – 458 с.
3. Аронов Д. В. Неприкосновенность личности в либеральной программе правовых реформ начала XX века [Электронный ресурс] / Д. В. Аронов. – Режим доступа : <http://ostu.ru/umc/arhiv/2003/2/pdf/Aronov.pdf>.
4. Асмус В. Ф. Владимир Соловьев / В. Ф. Асмус. – М. : Прогресс, 1994. – 208 с.
5. Бажов С. И. Религиозно-философские взгляды П. И. Новгородцева / С. И. Бажов // Вест. сов. культуры. – 2003. – № 8. – С. 128 – 137.
6. Баскин Ю. Я. Павел Иванович Новгородцев : вступительная статья / Ю. Я. Баскин // Новгородцев П. И. Историческая школа юристов. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – С. 3 – 8.
7. Баскин Ю. Я. Павел Иванович Новгородцев (из истории русского либерализма) / Ю. Я. Баскин; ред. Д. И. Луковская. – СПб. : Алмаз, 1997. – 95 с.
8. Баумейстер А. О. Філософія права : навч. посіб. / А. О. Баумейстер. – Вінниця : О. Власюк, 2007. – 224 с.
9. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 1091 с.
10. Бачинін В. А. Філософія права: підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 468 с.
11. Бердяев Н. А. Государство / Н. А. Бердяев // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л. : Лениздат, 1990. – С. 286 – 296.

12. Бердяев Н. А. Духовные основы русской революции. Опыты 1917 – 1918 гг. / Н. А. Бердяев; подгот. текста, коммент. Е. В. Бронникова. – СПб. : РХГИ, 1999. – 431 с.
13. Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность / Н. А. Бердяев; ред. Л. С. Чибисенков; сост. и коммент. В. В. Сапов. – М. : Канон+, 1999. – 464 с. – (История философии в памятниках).
14. Бердяев Н. А. Размышления о русской революции [Электронный ресурс] / Н. А. Бердяев. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/berd/rev.html>.
15. Бердяев Н. А. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н. К. Михайловском / Н. А. Бердяев; сост. и коммент. В. В. Сапов. – М. : Канон+, 1999. – 480 с. – (История философии в памятниках).
16. Бердяев Н. Истина и откровение. – СПб. : Изд-во Рус. Христианского гуманитарного ин-та, 1996. – 384 с.
17. Берлин И. Четыре эссе о свободе / Исайя Берлин; пер. с англ. С. Векслер. – Lnd. : Overseas publ. Interchange, 1992. – 395 с.
18. Бернацкий Г. Г. Развитие представлений о природе естественного права в истории правовой мысли : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Бернацкий Георгий Генрихович. – СПб., 2001 – 504 с.
19. Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. I. – С. 126 – 128.
20. Бобровник С. В. Проблеми теорії держави і права : курс лекцій / Світлана Василівна Бобровник; Київський ун-т права. – К. : Вид-во Київського ун-ту права, 2004. – 122 с.
21. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / Микола Андрійович Бойчук. – К. : Атлант ЮЕмСІ, 2007. – 207 с.

22. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008 – 2009. – Т. VI – VII. – С. 54 – 59.

23. Бурлай Е. В. «Не усердствуй»: о государственном нормотворчестве и его неоднозначных результатах / Е. В. Бурлай // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – С. 63 – 72.

24. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема / Є. В. Бурлай // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. I. – С. 83 – 85.

25. Велигодский Д. В. Политико-правовые взгляды Павла Ивановича Новгородцева : к 140-летию со дня рождения / Д. В. Велигодский // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. Юрид. науки. – 2006. – Т. 19, № 1. – С. 250 – 252.

26. Вершини творчості : до наук. спадщини Новгородцева / [редкол. : С. Я. Харченко гол. та ін.]; Луган. держ. пед. ун-т. – Луганськ, 1999. – 171 с.

27. Воронов І. О. Правова держава як предмет політологічного аналізу / Ігор Олексійович Воронов. – К. : ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 375 с.

28. Всероссийский Национальный Центр / отв. ред. В. В. Шелохаев; сост., авт. коммент. Н. И. Канищева; Ассоциация «Российская политическая энциклопедия». – М. : РОССПЭН, 2001. – 607 с.

29. Вышеславцев Б. П. Этика преображенного эроса / Б. П. Вышеславцев. – М. : Изд-во «Республика», 1994. – 312 с.

30. Вышеславцев Б. Этика Фихте. Основы права и нравственности в системе трансцендентальной философии / Б. Вышеславцев. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1914. – XIX. – 437 с.

31. Гайденко П. П. Владимир Соловьев и философия Серебряного века / Пиама Павловна Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 468 с.

32. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель; пер. А. М. Воден; вступ. ст. Ю. В. Перов, К. А. Сергеев. – СПб. : Наука, 2000. – 479 с.

33. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 526 с.
34. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Томас Гоббс; пер. з англ. Р. Димерець; наук. ред. Т. Польська. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
35. Горбатенко В. П. Справедливість як соціально-правова цінність / В. П. Горбатенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. I. – С. 150 – 153.
36. Гоше М. Демократія проти себе самої / Марсель Гоше; пер. з фр., післям. та прим. О. Й. Йосипенко, С. Л. Йосипенко. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2006. – 372 с.
37. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. ; заг. ред. Ф. М. Рудич; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 412 с.
38. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови / О. Білий, А. Богачов, М. Вішке та ін. ; відп. ред. А. Єрмоленко. – К., 2007. – 317 с.
39. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций; пер. А. Л. Саккетти. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
40. д'Эйхталь Е. Алексис Токвиль и либеральная демократия / Е. д'Эйхталь; пер. с фр. М. Г. Васильевский. – Изд. 3-е, стереот. – М. : КомКнига, 2007. – 141 с.
41. Даль Роберт А. Демократія та її критики / Роберт А. Даль; пер. з англ. М. Лупішко, О. Лупішко. – Х. : Видавнича група «РА – Каравела», 2002. – 440 с.
42. Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – 1108 с.
43. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко та ін. ; ред. І. О. Кресіна. – К. : Логос, 2007. – 314 с.

44. Дзьобань О. П. Передумови та сенс правового нігілізму / О. П. Дзьобань // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2009. – № 1. – С. 42 – 50.

45. Днепроvская И. В. Этика права П. И. Новгородцева / И. В. Днепроvская // Вестник СпбГУ. Сер. 6. Философия. Политология. Социология. Психология. Право. Международные отношения. – 2006. – Вып. 4. – С. 172 – 177.

46. Достоевский Ф. М. Записки из подполья / Ф. М. Достоевский // Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч. : в 30 т. – Л. : Наука, 1976. – Т. 5. – 407 с.

47. Емельянов Б. В. П. И. Новгородцев о правовом государстве / Б. В. Емельянов, С. И. Глушкова // Философская и правовая мысль: альманах. – Саратов; Санкт-Петербург : Научная книга, 2002. – Вып. 4. – С. 77 – 91.

48. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історико-правове дослідження / Віктор Миколайович Єрмолаєв. – Х. : Право, 2005. – 272 с.

49. Жуков В. И. Социальная философия П. И. Новгородцева / В. И. Жуков // Вест. Моск. ун-та. Сер. Философия. – 1992. – № 3. – С. 60 – 71.

50. Загоруйко С. Т. От закона к богу: истоки эволюции взглядов П. И. Новгородцева / С. Т. Загоруйко // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия (6). Философия. Социология. – 2002. – Т. 15. – № 2. – С. 41 – 44.

51. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 247 с.

52. Законодательные проекты и предложения партии народной свободы. 1905 – 1907 гг. – СПб., 1907. – С. 35 – 36.

53. Иеринг Р. Цель в праве / Р. Иеринг. – СПб. : Изд. Н. В. Муравьева, 1881. – Т. 1. – 412 с.

54. Иеринг Рудольф фон. Юридическая техника : сб. / Рудольф фон Иеринг; сост. А. В. Поляков. – М. : Статут, 2008. – 230 с.

55. Ильин И. А. Памяти П. И. Новгородцева / И. А. Ильин // Рус. мысль. – 1923 – 1924. – № 9 – 12. – С. 371 – 372.

56. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Ильин И. А. Собрание сочинений. Конец 1930 г. – начало 1951 г., Цюрих. – М. : Рус. книга, 1994. – Т. 4. – 416 с.

57. Ильин И. А. Основы государственного устройства. Проект Основного Закона Российской империи / И. А. Ильин; сост., предисл. и прим. Ю. Т. Лисица. – М. : Рарогъ, 1996. – 160 с.

58. История политических и правовых учений XIX в. / отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1993. – 391 с.

59. Ідея правової держави: історія і сучасність : зб. наук. ст., присвяч. 135-річчю з дня народження П. І. Новгородцева / [відп. ред. О. М. Єрмоменко, О. М. Литвинов]. – К. ; Луганськ, 2002. – 272 с.

60. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант; пер. с нем. С. Я. Шейнманн-Топштейн; вступ. ст. М. Филиппов. – М. : Мир книги, 2007. – 399 с.

61. Кант И. Критика практического разума / И. Кант; пер. з нім., прим., післям. І. Бурковський. – К. : Юніверс, 2004. – 239 с.

62. Карлова В. В. Духовні цінності в структурі національної самосвідомості: українські реалії [Електронний ресурс] / В. В. Карлова // Державне управління: теорія та практика. – К. : Вид-во Нац. акад. держ. управління при Президентові України, 2010. – Вип. 1. – 8 с. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2010_1/txts/10kvvsur.pdf.

63. Кацапова И. А. Идея естественного права в философии права П. И. Новгородцева // Философские науки. – 2001. – № 2. – С. 101 – 111.

64. Кацапова И. А. Идея национального и универсального в русской философии права: Б. Н. Чичерин и П. И. Новгородцев / И. А. Кацапова // Вопросы философии. – 2007. – № 4. – С. 132 – 143.

65. Кацапова И. А. Русская школа права: П. И. Новгородцев о необходимости этико-нормативного анализа права // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 152 – 162.
66. Кацапова И. А. Соотношение морали и права в философии П. И. Новгородцева : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.05 / Кацапова И. А. – М., 2003. – 218 с.
67. Кацапова И. А. Философия права П. И. Новгородцева / И. А. Кацапова. – М. : ИФ РАН, 2005. – 188 с.
68. Кацапова И. А. Философско-правовые идеи П. И. Новгородцева / И. А. Кацапова // Вест. слав. культуры. – 2002. – № 5/6. – С. 59 – 68.
69. Кельзен Г. Чисте правознавство: з додатком: Проблема справедливості / Ганс Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольський. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
70. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : Новий Світ – 2000, 2003. – 583 с.
71. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский; сост. Ю. Н. Давыдов, В. В. Сапов. – СПб., 1998. – 800 с.
72. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Джон Кін; пер. з англ. О. Гриценко. – К. : К. І. С., 2000. – 191 с.
73. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський; ред. В. Ф. Жмир; упоряд. Л. П. Депенчук. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
74. Князев В. В. Философско-правовые воззрения П. И. Новгородцева : социально-философский анализ : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Князев Владимир Васильевич. – М., 2001. – 158 с.
75. Кокошин А. А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе : [монография] / А. А. Кокошин. – Изд. 3-е, расш. и доп. – М. : Европа, 2006. – 180 с.
76. Колеров М. Заметки по археологии русской мысли : Булгаков, Новгородцев, Розанов / М. Колеров // Логос. – 2005. – № 5 (50). – С. 179 – 200.

77. Колеров М. Новгородцев Павел Иванович / М. Колеров // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века : энциклопедический биографический словарь. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 462 – 463.

78. Конституція України: від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – 141 с.

79. Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / В. Єшкілев, В. Кампо, Д. Ляпін та ін. ; упоряд. І. Підлуська. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 287 с.

80. Кропоткин П. А. Анархия : сб. / П. А. Кропоткин; сост. и предисл. Р. К. Баландин. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 573 с.

81. Курчинский М. А. Апостол эгоизма: Макс Штирнер и его философия анархии : критич. очерк / М. А. Курчинский. – Изд. 2-е, испр. – М. : URSS. ЛКИ, 2007. – 252 с.

82. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 372 с.

83. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст; ред. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало, 2008. – XII. – 340 с.

84. Либеральное движение в России. 1902 – 1905 гг. / отв. ред. В. В. Шелохаев; сост. Д. Б. Павлов. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. – 648 с.

85. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман; пер. с англ. Т. В. Барчунова. – М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. – 382 с.

86. Литвинов О. М. Повернення Павла Новгородцева, або про необхідність «виправлення імен» / О. М. Литвинов // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – С. 355 – 367.

87. Литвинов О. М. Філософія права Новгородцева П. І. : осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Литвинов Олександр Миколайович; Луганська академія внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ, 2005. – 240 с.

88. Литвинов О. М. Філософія права Павла Новгородцева: суспільний ідеал – право – держава : [монографія] / О. М. Литвинов. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 292 с.

89. Ллойд Деннис. Идея права: Репрессивное зло или социальная необходимость? / Деннис Ллойд; пер. с англ. М. А. Юмашев, Ю. М. Юмашев. – 3-е изд. – М. : КНИГОДЕЛ, 2006. – 415 с.

90. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу: феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу : монографія / Ю. П. Лобода. – Л. : Світ, 2009. – 280 с.

91. Ложмець Ю. В. Парламентаризм як особливий соціально – політичний інститут [Електронний ресурс] / Ю. В. Ложмець // Гілея (наук. вісн.) : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 10. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_34/Gileya34/P5_doc.pdf. – Заголовок з екрана.

92. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Локк Дж. Сочинения : в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 137 – 405.

93. Майхофер В. От «Бытия и времени» к «Праву и бытию» [Текст] / Вернер Майхофер; пер. с нем. А. В. Стомба // Российский ежегодник теории права, 2008. – СПб. : ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. – № 1. – С. 175 – 185.

94. Маклаков В. А. Первая Государственная дума. Воспоминания современника. 27 апреля – 8 июля 1906 года / В. А. Маклаков. – М. : Центрполиграф, 2006. – 335 с.

95. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.

96. Максимов С. І. Ідея правової держави в контексті становлення та розвитку європейської правової культури / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – 2008 – 2009. – Т. VI – VII. – С. 102 – 111.

97. Масарик Томаш Гарріг. Право і демократія : вибр. праці / Томаш Гарріг Масарик; передм., упорядкув. М. М. Нагорняк. – К. : Логос, 2007. – 335 с.
98. Матросова Е. Ю. Концепция нравственной личности в философском наследии П. И. Новгородцева : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Матросова Елена Юрьевна; [Место защиты: Мурман. гос. техн. ун-т]. – Мурманск, 2010. – 172 с.
99. Милль Дж. Стюарт. Огюст Конт и позитивизм / Дж. Стюарт Милль; пер. с англ. И. И. Спиридонов. – Изд. 3-е – М. : ЛКИ, 2007. – 171 с.
100. Милль Дж. Стюарт. Рассуждения о представительном правлении / Дж. Стюарт Милль; пер. с англ. – Челябинск : Социум, 2006. – 376 с.
101. Монтескье Шарль Луи. О духе законов / Шарль Луи Монтескье; сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
102. Музика І. В. Ліберальна ідеологія як фактор трансформації сучасного праворозуміння / І. В. Музика // Проблеми філософії права. – 2006 – 2007. – Т. IV – V – С. 68 – 72.
103. Музика І. В. Принцип верховенства права: сучасний погляд на проблему крізь призму кантівського праворозуміння / І. В. Музика // Проблеми філософії права. – 2008 – 2009. – Т. VI – VII. – С. 112 – 117.
104. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права / С. А. Муромцев. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд. дом Санкт – Петерб. гос. ун-та, 2004. – 223 с.
105. Набруско В. І. Роль громадської думки в системі політичних відносин [Електронний ресурс] / В. І. Набруско // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 43. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_43/Gileya43/P5_doc.pdf. – Заголовок з екрана.
106. Наумкіна С. М. Основні підходи до сучасного виміру демократії. Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / С. М. Наумкіна, Т. Г. Жаровцева; кер. авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2010. – Вип. 39. – 720 с.

107. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА; Изд. группа НОРМА – ИНФРА-М, 2002. – 539 с.
108. Нерсисянц В. С. Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : Инфра-М – Норма, 1997. – 652 с.
109. Ницше Ф. Генеалогия морали / Фридрих Ницше; пер. с нем. В. А. Вейншток. – СПб. : Азбука – классика, 2008. – 217 с.
110. Новгородцев П. Государство и право / П. Новгородцев // Вопросы философии и психологии. – 1904. – № 4 (74). – С. 397 – 450;
111. Новгородцев П. Государство и право / П. Новгородцев // Вопросы философии и психологии. – 1904. – № 5 (75). – С. 508 – 538.
112. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П. И. Новгородцев. – СПб. : Изд-во «Лань», 2000. – 352 с.
113. Новгородцев П. И. Законопроект о неприкосновенности личности / П. И. Новгородцев // Первая Государственная дума. Право. – 1906. – № 31. – С. 8 – 9.
114. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – 192 с.
115. Новгородцев П. И. История новой философии права : курс лекций / П. И. Новгородцев. – М. : Лит. общ. распр. пол. кн., 1900. – Вып. 1. – 285 с.
116. Новгородцев П. И. Кант как моралист / П. И. Новгородцев // Вопросы философии и психологии. – 1904. – Кн. 76. – С. 19 – 36.
117. Новгородцев П. И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве: два типических построения в области философии права / П. И. Новгородцев. – М., 1901. – 245 с.
118. Новгородцев П. И. Лекции по истории философии права. Учения Нового времени. XVI – XIX вв. / П. И. Новгородцев. – М. : Изд-во «Красанд», 2011. – 354 с.

119. Новгородцев П. И. Мораль и познание: по поводу статьи Е. Н. Трубецкого «Новое исследование о философии права Канта и Гегеля» / П. И. Новгородцев // Вопросы философии и психологии. – 1902. – Кн. 2 (56). – С. 279 – 314.

120. Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М. : Изд-во «Пресса», 1991. – 640 с.

121. Новгородцев П. И. Право естественное [Электронный ресурс] / П. И. Новгородцев // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>.

122. Новгородцев П. И. Право человека на достойное существование / П. И. Новгородцев // Полярная звезда. – 1905. – № 3. – 30 декабря.

123. Новгородцев П. И. Современное положение проблемы естественного права / П. И. Новгородцев // Юридический вестник : журнал Моск. юрид. об-ва / под общ. ред. Б. А. Кистяковского. – М. : Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1913. – Кн. 1. – С. 18 – 24.

124. Новгородцев П. И. Учение Канта о праве и государстве / П. И. Новгородцев // Вопросы философии и психологии. – 1901. – Кн. 3 (58). – С. 315 – 361.

125. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман; пер. с нем. ; общ. ред. и предисл. Н. С. Мансурова. – М. : Прогресс – Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с.

126. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) / Юрий Николаевич Оборотов. – О. : Юридична література, 2002. – 278. с.

127. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – Режим доступа: <http://www.ozhegov.org/words/13699.shtml>.

128. Оніщенко Н. М. Аксіосфера сучасної держави та сприйняття права в суспільстві: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко // Проблеми філософії права. – 2008 – 2009. – Т. VI – VII. – С. 49 – 53.

129. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / пер. с исп. ; сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевич. – М. : Весь Мир, 1997. – 704 с.
130. Панкевич О. З. Соціальна держава: проблеми загальної теорії / О. З. Панкевич. – Л., 2004. – 176 с.
131. Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето // Политология : хрестоматия / сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
132. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння : монографія / Я. І. Пасько. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 272 с.
133. Петлевич Н. С. Персоналістичні характеристики права / Н. С. Петлевич // Проблеми філософії права. – 2006 – 2007. – Т. IV – V. – С. 179 – 183.
134. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Изд-во «Лань», 2000. – 608 с.
135. Платон. Держава / Платон; пер. з давньогр. Дз. Коваль. – К. : Основи, 2005. – 356 с.
136. Платон. Законы / Платон; пер. с древнегреч. А. Н. Егунова; общ. ред., авт. ст. с прим. А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
137. Погребняк С. П. Роль основоположних принципів у застосуванні права / С. П. Погребняк // Проблеми філософії права. – 2008 – 2009. – Т. VI – VII. – С. 124 – 134.
138. Политология : хрестоматия / сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
139. Поляков А. В. К критике методологических основ школы «возрожденного естественного права» в России (П. И. Новгородцев) // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 6. – 1986. – Вып. 2. – С. 101 – 103.

140. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого – коммуникативный подход : курс лекций / А. В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 845 с.

141. Полякова Л. І. Парламентаризм в Україні [Електронний ресурс] / Л. І. Полякова // Гілея: наук. вісн. : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 10. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_24/Gileya_24/P1.pdf. – Заголовок з екрана.

142. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – 2-е изд., доп. и испр. – М. : Наука, 1979. – 235 с.

143. Про громадянство України : Закон України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 1998. – 24 с. – (Законодавство України).

144. Про громадянство України: коментар до Закону України / Ю. С. Шемшученко, П. Ф. Чалий, О. І. Майданник та ін. – К., 1999. – 303 с.

145. Проблемы идеализма : сб. ст. [1902] / под общ. ред. М. А. Колерова. – М. : Модест Колеров и «Три квадрата», 2002. – Т. 8. – 736 с. – (Серия «Исследования по истории русской мысли»).

146. Проблемы философии права : сб. ст. : к 140-летию со дня рожд. П. И. Новгородцева / А. Н. Литвинов, С. И. Максимов, И. А. Кацапова и др. ; с прил. работ и материалов, представленных М. А. Колеровым, А. П. Козыревым, Е. А. Гнатенко; под ред. А. Н. Литвинова. – [Луганск] : РИО ЛГУВД, 2006. – 383 с.

147. Рабінович С. П. Взаємозв'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження / С. П. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2008 – 2009. – Т. VI – VII. – С. 64 – 72.

148. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5 – 15.

149. Русская философия права: философия веры и нравственности: антология / А. П. Альбов, Д. В. Масленников, А. И. Числов и др. – СПб. : Алетейя, 1997. – 398 с.

150. Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века : энциклопедический биографический словарь / общ. ред. В. В. Шелохаев. – М. : Рос. полит. энциклоп. (РОССПЭН), 1997. – 742 с.
151. Руссо Ж. – Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права / Жан-Жак Руссо; пер. з фр., заключ. ст., комент., дов. матеріали О. І. Хома. – К. : Port-Royal, 2001. – 348 с.
152. Сартори Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сартори // Полис. – 1993. – № 2. – С. 80 – 90.
153. Селіванов В. М. Право і закон: філософський погляд на співвідношення права і закону / В. М. Селіванов // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – С. 51 – 62.
154. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
155. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір: концепції, моделі та суспільна практика / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
156. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К., 2000. – 599 с.
157. Соколіна О. В. Сутність та зміст понять ментальність та менталітет / О. В. Соколіна // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : зб. наук. праць. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – Вип. 23. – С. 19 – 26.
158. Соловьев В. С. История и будущее теократии / В. С. Соловьев // Соловьев В. С. Собрание сочинений : в 10 т. – 2-е изд. – СПб., 1911 – 1914. – Т. 4. – С. 243 – 633.
159. Соловьев В. С. Сочинения : в 2 т. / В. С. Соловьев; сост., общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – 892 с.
160. Соловьев В. С. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра / В. С. Соловьев. – Минск : Харвест, 1999. – 911 с.
161. Соловьев С. М. Владимир Соловьев: жизнь и творческая эволюция / С. М. Соловьев. – М. : Республика, 1997. – 431 с.

162. Соціальна держава: український вибір : [монографія] / В. Гошовська, Л. Ільчук, Н. Баранова та ін. ; ред. В. А. Гошовська, Л. І. Ільчук. – [2-ге вид.]. – К. : [ЦПСД], 2007. – 335 с.
163. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту : монографія / Р. О. Стефанчук. – К. : КНТ, 2008. – 625 с.
164. Стовба А. В. Правовая ситуация как исток бытия права / А. В. Стовба. – Х., 2006. – 176 с. – Библиогр. : с. 163 – 175.
165. Стовба А. В. Правовая ситуация как онтологическая основа правовой реальности : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Стовба Алексей Вячеславович; Нац. юридическая акад. Украины им. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 188 л.
166. Струве П. Б. Patriotica: Политика, культура, религия, социализм / П. Б. Струве; сост. В. Н. Жуков, А. П. Поляков. – М. : Республика, 1997. – 527 с.
167. Сытин С. В. Общественный идеал П. И. Новгородцева / С. В. Сытин // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 2. – С. 241 – 247.
168. Тадевосян Э. В. Социология права и ее место в системе наук о праве / Э. В. Тадевосян // Государство и право. – 1998. – № 1. – С. 46 – 53.
169. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права / Ф. В. Тарановский. – СПб. : Изд-во «Лань», 2001. – 560 с.
170. Тарахонич Т. І. Право та мораль у системі соціальної регуляції / Т. І. Тарахонич // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. І. – С. 147 – 149.
171. Творческое наследие П. И. Новгородцева (к 130-летию со дня рождения) и актуальные проблемы построения правового государства в Украине: материалы межвузовской научно-практической конференции / ред. кол. Бурбело О. А., Виленская Э. В., Литвинов А. Н и др. – Луганск : РИО ЛИВД, 1996. – 240 с.
172. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. ; відп. ред. О. В. Зайчук. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.

173. Тимошенко В. І. Держава і право в неокантіанстві / В. І. Тимошенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. І. – С. 64 – 66.
174. Тимошина Е. В. Хилястические аспекты теократического идеала В. С. Соловьева / Е. В. Тимошина // Правоведение. – 1993. – № 6. – С. 66 – 74.
175. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С. М. Тимченко. – Запоріжжя : Запорізький юридичний ін-т МВС України, 2002. – 193 с.
176. Токвіль Алексіс де. Давній порядок і Революція // Алексіс де Токвіль; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К. : Юніверс, 2000. – 224 с.
177. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / Алексіс де Токвіль; пер. з фр. – К. : Всесвіт, 1999. – 587 с.
178. Трипольський В. О. Демократія і влада / В. О. Трипольський. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 174 с.
179. Трубецкой Е. Н. Новое исследование о философии права Канта и Гегеля / Е. Н. Трубецкой // Вопросы философии и психологии». – 1902. – Кн. 61 (I). – С. 581 – 605.
180. Трубецкой Е. Н. Труды по философии права / Е. Н. Трубецкой; сост. И. И. Евлампиев. – СПб. : Изд-во Рус. Христианского гуманитарного ин-та, 2001. – 542 с.
181. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб. : Лань, 1998. – 224 с.
182. Ушаков Д. И. Большой толковый словарь современного русского языка [Электронный ресурс] / Д. И. Ушаков. – Режим доступа: <http://ushdict.narod.ru/246/w73823.htm>
183. Фихте И. Г. Наукоучение 1801 года / Иоганн Готлиб Фихте; пер. с нем. Б. В. Яковенко. – М. : Логос, 2000. – 192 с.
184. Філософія права: навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін. ; ред. М. В. Костицький, Б. Ф. Чміль; Національна академія внутрішніх справ України. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

185. Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
186. Флоровский Г. В. Памяти П. И. Новгородцева / Г. В. Флоровский // Новый мир. – 1991. – № 12. – С. 217 – 218.
187. Франк С. Л. Этика нигилизма: к характеристике нравственного мировоззрения русской интеллигенции / С. Л. Франк // Вехи : сб. ст. о рус. интеллигенции Н. А. Бердяева, с. Н. Булгакова, М. О. Гершензона и др. – Изд. 2-е. – М., 1909. – 214 с.
188. Фролова Е. А. П. И. Новгородцев о праве и государстве / Е. А. Фролова. – М., 2001. – 139 с.
189. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; пер. с англ. Г. Ф. Швейника, Г. А. Новичковой. – М. : Академический проект, 2007. – 272 с.
190. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер; пер. з англ. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
191. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
192. Хайдеггер М. Европейский Нигилизм [Электронный ресурс] / М. Хайдеггер. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Heidegg/EvrNig_01.php.
193. Чернякин В. Г. Павел Иванович Новгородцев как социолог права / В. Г. Чернякин // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України : спец. вип. – 2001. – С. 3 – 10.
194. Четвернин В. А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и гоударства : учеб. пособ. для вузов / В. А. Четвернин. – М. : Дело, 1997. – 120 с.
195. Чичерин Б. Н. Вопросы политики / Б. Н. Чичерин // Русский дилентализм и общинное земледелие. – 2-е изд., доп. – М. : Типо-литорграфия И. Н. Кушнеров и Ко, 1905. – 255 с.
196. Чичерин Б. Н. Общее государственное право / Б. Н. Чичерин; ред. и предисл. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало; Гарант, 2006. – XXX. – 505 с.

197. Чичерин Б. Н. Собственность и государство / Б. Н. Чичерин; подгот. текста, вступ. ст. и коммент. И. И. Евлампиев. – СПб. : Изд-во РХГА, 2005. – 822 с.
198. Шамшури́н В. И. Идея права в социальной теории П. И. Новгородцева / В. И. Шамшури́н // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 97 – 105.
199. Шамшури́н В. И. П. И. Новгородцев как критик марксистского абсолютизма в социальной науке / В. И. Шамшури́н // История теоретической социологии: в 4 т. – М. : «Канон +», 1998. – Т. 2. – С. 222 – 245.
200. Шевченко О. М. Громадянське суспільство: правове забезпечення світоглядної (релігійної) самобутності особистості / О. М. Шевченко // Проблеми філософії права. – 2008 – 2009. – Т. VI – VII. – С. 215 – 219.
201. Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг. / В. В. Шелохаев. – М. : Наука, 1983. – 327 с.
202. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права / Ю. С. Шемшученко // Проблеми філософії права. – К. ; Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – С. 7 – 9.
203. Широков Ю. Ф. Историсофские аспекты правового нигилизма в философии права П. И. Новгородцева : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Широков Юрий Федорович. – М., 2002. – 227 с.
204. Шляхтун П. П. Політологія: теорія та історія політичної науки : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 574 с.
205. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Артур Шопенгауэр; [общ. ред., сост. и вступ. ст. А. А. Гусейнова, А. П. Скрипника]. – М. : Республика, 1992. – 447 с.
206. Штаммлер Р. Сущность и задачи права и правоведения / Рудольф Штаммлер; пер. с нем. В. А. Краснокутский. – М., 1908. – 144 с.
207. Штраус Л. Естественное право и история / Лео Штраус; пер. с англ. Е. Адлер, Б. Путько. – М. : Водолей Publishers, 2007. – 312 с.

208. Шуб Д. Н. Политические деятели России (1850-ых – 1920-ых гг.) : сб. ст. [Электронный ресурс] / Д. Н. Шуб // Издание «Нового журнала». – Нью-Йорк, 1969. – Режим доступа : http://ldnknigi.lib.ru/JUDAICA/Shub_Korolenko.htm.

209. Шульженко Ф. П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації : монографія / Ф. П. Шульженко. – К. : КНЕУ, 2007. – 390 с.

210. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і соціальна демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : 23.00.02 / Щедрова Галина Петрівна; Ін-т національних відносин і політології. – К., 1996. – 35 с.

211. Щербина П. Ф. Історія політичних і правових вчень стародавнього світу : курс лекцій / П. Ф. Щербина. – Хмельницький : ХІУП, 2000. – 406 с.

212. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, призведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1950. – 376 с.

213. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М. : Политиздат, 1961. – Т. 21. – С. 23 – 178.

214. Этика: новые старые проблемы: к шестидесятилетию Абдусалама Абдулкеримовича Гусейнова : сб. науч. тр. / отв. ред. Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 1999. – 255 с.

215. Юм Д. Сочинения : в 2 т. / Давид Юм; пер. С. И. Церетели, вступ. ст. А. Ф. Грязнов. – 2-е изд., доп. и испр. – М. : Мысль, 1996. – Т. 2. – 799 с. – (Философское наследие; Т. 126).

216. Юркевич П. Д. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / П. Д. Юркевич; заг. ред. В. Нічик; упоряд. Р. Піч, М. Лук. – 3-е вид. – К. : Ред. журн. «Український Світ»; вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 752 с.

217. Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Яковюк Іван Васильович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 19 с.

218. Якубовський О. П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії / О. П. Якубовський, Т. О. Бутирська. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2004. – 198 с.

219. Radbruch G. Der Mensch im Recht // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. II. – С. 71 – 82.

220. Radbruch G. Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. II. – С. 83 – 94.

221. Reh binder M. Eugen Ehrlich als Rechtslehrer // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1. – С. 140 – 146.

222. Saliger F. Content and Practical Significance of Radbruch's Formula // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. II. – С. 68 – 70.

223. Scholler H. Gustav Radbruch // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. II. – С. 60 – 67.